

Azerbaijan University

PROCEEDINGS

International Conference on

**WORKS BY NIZAMI GANJAVI AS A LITERARY
AND HISTORICAL SOURCE**

May 7, 2021

BAKU | AZERBAIJAN

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Saadat Aliyeva, Rector, Azerbaijan University

Members

Yusif Gasimov, Azerbaijan University

Yakup Mahmudov, Azerbaijan National Academy of Sciences

Nizami Jafarov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Ataturk Center in Azerbaijan

Anar Iskenderov, Baku State University

Irada Huseynova, Baku State University

Gorkhmaz Guliyev, Azerbaijan University

Gulmira Kuruoglu, Dokuz Eylul University, Turkey

Nushaba Guliyeva, Azerbaijan University

Latifa Aghamaliyeva, Azerbaijan University

Maharram Gasimli, Azerbaijan University

Safar Mammadov, Azerbaijan University

Ulviyya Rahimova, Azerbaijan University

Gabil Aliyev, Azerbaijan University

Asif Pashayev, Azerbaijan University

Samira Mammadova, Azerbaijan University

Gabil Aliyev, Azerbaijan University

Tunzala Verdiyeva, Azerbaijan University

CONTENTS

PLENARY TALKS

Kamran Talatov	6
STAR PEACE: THE SKY AND SPACE IN NEZAMI'S VERSE	

Matthew R. Hotham	7
CLUTCHING THE PEARL-STRINGER: EXPLORING NIZAMI GANJAVI'S POETIC LEGACYRESOURCES CAN FREE MEN FROM MASCULINITY	

SECTION TALKS

Abbasova Vəfa	9
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN QADIN QƏHRƏMANLARINDA AĞIL VƏ GÖZƏLLİYİN VƏHDƏTİ	

Abdullayeva Könül	12
NİZAMİ POEMALARINDA SEVGİ, MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ	

Apoyev Bayram	15
NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR	

Aslan Knyaz	19
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "İSGƏNDƏRNAMƏ" POEMASI ƏDƏBİ VƏ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ	

Bağirova Natəvan	22
MÜTƏNƏBBİ VƏ NIZAMI ŞEİRİNDƏ HÖKMDARIN MƏDHI	

Bağırzadə Nəcibə	24
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN NİZAMİŞÜNASLIĞINDA YARATDIĞI MODEL	

Bayramova Nübar	27
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MULTIKULTURAL İDEYALAR	

Əhmədova Günel	30
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ TÜRKLÜK MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TƏDQIQATINDA	

Əliyeva-Kəngərli Gülşən	33
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "YEDDİ GÖZƏL" POEMASINDA RƏQƏM VƏ RƏNG MİSTİKASI	

Əliyeva Günel	39
NİZAMİ GƏNCƏVİ İDEYALARININ MÜASİR DÖVRDƏ TƏDRİSİ	

Əliyeva Ülviyyə	42
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏDALƏT PRİNSİPİ	

Əliyev Məhəmməd	44
NİZAMİ YARADICILIĞINDA SASANİ HÖKMDARLARI	

Əli-zadə Səbinə	50
NİZAMİ YARADICILIĞINDA SOSIAL İNTELLEKT MOTİVLƏRİ	
Ətrabə Gül	53
NİZAMİ QƏZƏLLƏRİNDƏ “PƏRVANƏ VƏ ŞAM” MOTİVİ: SİMVOLİK VƏ METAFORİK MƏZMUNU	
Hacıyeva Aytən	56
XIX ƏSR QARABAĞ SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA NİZAMİ ƏNƏNƏLƏRİ	
Hasanov Elnur	58
HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI AS THE HISTORICAL-CULTURAL SOURCE	
Hüseynova İradə	61
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN HƏMİŞƏYAŞAR ƏSƏRLƏRİ: POEZİYA VƏ ELMİN VƏHDƏTİ	
İbişov Salman	68
NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZ GÖZÜ İLƏ: DÖVRÜN TÜRK HÖKMDARLARI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR	
Имамвердиева Кенуль	72
СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ	
Məmmədəliyeva Leyla	76
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN SURƏTLƏRİ	
Mədatov Fərhad	79
N. GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİNİN SİNTEZİ PROBLEMİ	
Məmmədov Aydın	82
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA TƏBİİ AMİLLƏRİN ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASINA TƏSİRİ İLƏ BAĞLI DEMOQRAFİK BAXIŞLARI	
Məmmədova Afaq	85
NİZAMİ GƏNCƏVİ FƏLSƏFƏSİ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ KONTEKSTİNDƏ	
Məmmədzadə Günay	89
NİZAMİ GƏNCƏVİ POEMALARI İDARƏÇİLƏRƏ TƏSİR MEXANİZMİ KİMİ	
Mürsəliyeva Xəyalə	92
“XƏMSƏ”DƏ PEŞƏ VƏ SƏNƏT RƏNGARƏNGLİYİ	
Muxtarov Əlimuxtar	95
NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ HƏSR EDİLMİŞ TARİXİ ROMANLAR	
Nağıyeva Sürəyya	99
XII ƏSR AZƏRBAYCAN İNTİBAH MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ANTİK FƏLSƏFƏNİN ROLU	
Quliyev Qorxmaz	102
NİZAMİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR	

Rüstəmov Fazil, Quliyev Nadir	105
NİZAMİ VƏ ZƏRDÜŞTLÜK FƏLSƏFƏSİ	
Səfərli Aynur	110
NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ NOTLARIN TƏCƏSSÜMÜNDƏ	
Seyidov Abbas	112
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ƏCƏMİ NAXÇIVANI: İKİ DAHI SƏNƏTKARIN YARADICILIQ PARALELLƏRİ	
Şahverdiyeva Zümrüd	114
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSGƏNDƏRNAMƏ” POEMASINDA TARİXİ MOTİVLƏR	
Şərifova Səlidə	117
NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNİN JANR ÖZƏLLİKLƏRİ	
Şıxıyeva Səadət	120
NİZAMİNİN “HƏFT PEYKƏR” ƏSƏRİNDƏKİ ŞAHZADƏLƏRİN MİLLİ-COĞRAFİ MƏNSUBİYYƏTİ HAQQINDA	
Süleymanova Sevdə	123
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRƏ BAXIŞ	

PLENARY TALKS

STAR PEACE: THE SKY AND SPACE IN NEZAMI'S VERSE

Kamran Talattof

The University of Arizona, Tucson, USA

e-mail: talattof@arizona.edu

With the aid of remarkable technologies, Star Wars movies have captured the contemporary imagination. In pre-modern times, contemplating space and the stars was constructed not only in available science of the time, but also in poetry. No poet has demonstrated as much fascination and creativity with the zodiac and its details as Nezami Ganjavi. A high percentage of his *Seven Beauties* (Haft Paykar), *Khosrow and Shirin*, and *Layli and Majnun*, and numerous segments in his other books discuss space, constellations, and the zodiac. He also uses images, imaginations, and portrayals of shapes, colors, and hues in a highly peaceful manner to convey beauty, glory, and calm repose.

Analyzing Nezami's poetic treatment of the science of astronomy, I argue that the poet sees and explores the potential that the sky offers for constructing unique allegories and enriching his rhetoric. He uses this science, his allegories, and his rhetoric to render any subject and in any suitable occasion, be it religious concepts such as Mohammad's ascension or the portrayal of a carnal desire such as the expression of burning love between Layli and Majnun.

To substantiate my argument, I analyze all versions of the Story of Ascension in all of his Five Treasures and the segment of Layli and Majnun in which the male characters pray to Venus and in which the constellation is once again portrayed through colorful words and images. In Nezami's poems about space, science meets imagination, and both are overwhelmed by his complex, magnificent rhetoric.

CLUTCHING THE PEARL-STRINGER: EXPLORING NIZAMI GANJAVI'S POETIC LEGACY

Matthew R. Hotham

Philosophy & Religious Studies, Ball State University

Muncie, USA

e-mail: mrhotham@bsu.edu

During Nizami Ganjavi's lifetime, his hometown changed political hands multiple times. A sought-after poet, his *masanavis* were all dedicated to different patrons. After his death, ownership of and command over his quintet was one way that Muslim kings and saints constructed their religious and political legitimacy. He set a standard for poetic composition in the Persian language that endured for hundreds of years and might therefore be one of the most emulated writers in history. In the contemporary West, he has been compared to Shakespeare and his works have been staged side-by-side with the Bard's plays. Because contemporary national and linguistic boundaries do not neatly map onto those of Nizami's lifetime, we also see debates over how to classify him using contemporary categories and identities.

European Orientalists pulled at Nizami's well-strung pearls in a tug-of-war over his religious proclivities, some wanting to lump him with Jalal al-Din Rumi as a Sufi master with literary talent and others wanting to associate him with Hafez, a poet focused on immanence using inherited religious imagery. The nature of Nizami as poet, mystic, ethicist, and scientist continues to be debated in Euro-American scholarship. The most significant point of contention between scholars such as Julie Scott Meisami and A. A. Seyed-Gohrab continues to revolve around Nizami's questionable relationship to Sufism.

In this talk I will explore the limitations and points of friction in our contemporary scholarly definitions of Sufism through an investigation of the relationship between asceticism and mysticism in the *Makhzan al-asrar*. Works on the body and Sufism have tended to focus on material culture, examining relics and transmission of garments. Generally neglected in these studies are discussions of when and where bodies become threatening or unruly, except in the cases of antinomianism or eroticism. In each of these latter cases, Sufis are shown to challenge Sunni orthopraxy through their dangerously undisciplined bodies. Another thread of Sufi literature, however, exists, which frames physical contact with humans as a site of unproductive threat and danger. Such works challenge our easy divisions between Sunni orthopraxy and Sufi antinomianism.

Through an analysis of the themes of misanthropy, renunciation (*zuhd*) and seclusion (*khalwa*) in Nizami Ganjavi's writing, I will demonstrate that definitions of Sufism which focus on either the Sufi *tariqa* or the wandering *qalandar* as the prime loci of mystical expression in Islam ignore the ascetic impulse that continues to be present in the tradition, and cannot accommodate a figure as hybrid and perplexing, yet oddly central to the literary and mystical traditions as Nizami.

I will then zoom out to discuss how Nizami's valorization of seclusion and asceticism might impact his views on the reception of his work today. A poet who eschewed life at court and called for a purification of the world, he repeatedly counsels against worldly entanglements in his poetry—"Like Nizami, seclude oneself from the world," he says in the *Makhzan al-Asrar*. This desire to remove oneself from the world is framed in terms of the threat posed by other human beings: "Gaze upon this globe on which, because of inhumanity (*na mardomi*), humanity (*adami*) is wary of humanity (*adami*)." Although Nizami's Quintet provides a comprehensive vision for the structure and regulation of Islamic civilization--his poems advocate models of courtly love, mystical experience, and religious ritual, setting forth the requirements for a properly regulated society and outlining the contours of divine kingship--this is nevertheless a world in which he desires to remain on the periphery. How might the pearl-stringer from Ganja respond to the debates about his writing and identity today? What eloquent critiques might he offer of the very premise of our attempts to easily categorize his life and works?

SECTION TALKS

NİZAMİ GƏNCƏVINİN QADIN QƏHRƏMANLARINDA AĞIL VƏ GÖZƏLLİYİN VƏHDƏTİ

Vəfa Abbasova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: vafa.rzayeva.74@mail.ru

Düşünülə bilər ki, N.Gəncəvi yaradıcılığı yetərinə araşdırılmış, müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılan tədqiqat əsərlərində bu ecazkar poeziya hərtərəfli təhlil edilmişdir. Əslində isə Nizami yaradıcılığı hər dövr üçün aktual olaraq müasir cəmiyyət standartlarında yeni rakurslardan yanaşma və şərhlərə imkan verəcək qədər əhatəli və zəngindir. Hər şeydən öncə Nizami sənəti bəşəridir və insanlığın mövcudluğu sürdükcə onunla yol yoldaşı olmaq, ondan öyrənmək, onu öyrətmək gərəkdir. Nizami həmişə “bu gün” aktual olan bədii-estetik irsdir. XII əsr hadisəsi olan Nizami yaradıcılığının bədii-estetik, sosial-mədəni, fəlsəfi-idraki zövqlər baxımından dəyişən epoxaların fəvqündə dayanaraq onların hər biri üçün aktualıq kəsb etməsi bu yaradıcılığın fenomenallığını şərtləndirən strukturu öyrənməyi təbii olaraq tələb edir [4, s. 11].

N.Gəncəvi yaradıcılığının əsas qəhrəmanı İnsandır. Bütün müsbət və mənfi cəhətləri, doğru və yanlışları, günah və savabları ilə insan. Bu insan bəzən şahdır, bəzən rəiyyət, bəzən kərpickəsəndir, bəzən filosof, ya oğrudur, ya sufi, ya cavandır, ya qarı. Bütün hallarda həyat hekayələri ilə bizə nəse öyrədən, anladan, dünyanın gəlişindən-gedişindən bəhs edən, göylərin sirlərini açan, varlıq səbəbimizi araşdıran insandırlar hamısı. Məhz bu baxımdan da Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında humanizmin təməl qaynağı və əsas istinad mənbəyidir. İstər ictimai-siyasi, istər sosial-mədəni səviyyədə bütün hadisələrə humanistcəsinə yanaşan şair ülvyyəti uralığa çatmağın yeganə yolu hesab edir: “Ülvyyəti təmsalətək uralmağa çalış sən, /Ülvyyəti göylərindən öc almağa çalış sən. /Ülv eşqə can atar əsil insan cahanda, /bəşər ülv eşqiylə qazanıb şən cahanda” [3, s.233].

N. Gəncəvi Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə məhəbbətə fərqli gözlə baxan, real insani məhəbbəti əsərlərində həm estetik, həm də etik baxımdan incəliklə işləyən sənətkardır. N.Gəncəvi ilk olaraq məhəbbəti əyləncə və ehtiras vasitəsi olmaqdan xilas edib, humanizmin simvoluna çevirmişdir [4, s.5]. Göründüyü kimi, orta əsrlərdə Avropa İntibahının təməl mövzuları XII əsrdə Nizami yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir.

N.Gəncəvinin poemalarını oxuyarkən buradakı qadın obrazlarına heyran olmamaq mümkün deyil. Müxtəlif sosial təbəqələrin və etnosların nümayəndələri olan bu qadınları birləşdirən ümumi cəhətlər onların məntiqi, ağıllı düşüncələri, mərdlik və qoçaqlıqlarıdır. Şair bu qadınların obrazlarını böyük məhəbbətlə yaradır, onları uralmaqdan əsla çəkinmir. Fikrimizcə, məhz bu cəhət də Nizaminin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı mübahisələrə tutarlı cavabdır. Bir türk təfəkkür tərzində,

qədim türk epos ənənəsində, türkün yaşam və əxlaq anlayışında qadına ayrılan yer, verilən dəyər ətrafımızda yaşayan digər etnoslardan köklü surətdə fərqlənir. Hələ ortodoks islam ənənələrinin bütünlüklə ələ keçirmədiyi türk düşüncəsində qadın kişi ilə bərabər “ov ovlayan, at çapan, düşmən bağı çartladan, ərinə dayaq” obrazdır. Başqa sözlə desək, “Kitabi Dədə Qorqud”da gördüyümüz türk qadın obrazları Nizaminin qələmi ilə yenidən nəfəs alır. Nizaminin qadın qəhrəmanları hansı millətə mənsub olmaqlarına baxmayaraq bir türk düşüncəsinin əsəridirlər.

Akademik N.Cəfərov yazır: “Şairin qadın qəhrəmanları, ümumən qadına münasibəti Məhin Banunun, Nüşabənin, Fitnənin timsalında yüksək bəşəri dəyərlərilə seçilməklə “Dədə Qorqud” eposundakı münasibəti xatırladır. Və bu da tamamilə təbii olub dahi mütəfəkkirin hansı ideya-estetik, mənəvi-əxlaqi qaynaqlara dayandığını bir daha təsdiq edir” [2].

Nizaminin yaratdığı qadın obrazları arasında Şirinin xüsusi çəkisi var. Bu obrazı yaratmaqla şair islam dünyasında bir yeniliyə imza atmışdır. Şirin xarakteri bütün keyfiyyətləri ilə qadını müti görən ənənəvi islam görüşlərinə meydan oxuyur. Təsadüfi deyil ki, H.Araslı bu obraz haqqında belə yazır: “Şirin dünya ədəbiyyatı tarixində orijinal bir qadın obrazıdır, Qərbi Avropa ədəbiyyatında belə bir yüksək, ağıllı və praktik qadın obrazını yalnız Şekspir tragediyasında görürük. Dantenin Beatriçası da bir çox xüsusiyyətləri ilə Şirinlə müqayisə edilə bilər” [1, s.123].

Şair oxucuya Şirini təqdim edərkən öncə onun gözəlliyini təsvir edir. Şirin “sanki bir pəridir, gözləri dirilik suyu kimi qapqara, boyu xurma ağacı kimi hündür, dişləri incidən parlaqdır, gözəlliyi ayı, günəşi belə geridə qoyur”. Şirin hökmdar qızıdır, qulluğunda “düz yetmiş nəfər” dayanır. Şirin qoçaqdır, ürəklidir. Şəklinə vurulduğu Xosrovun arxasınca getməkdən əsla çəkinmir. Bu gün belə cəmiyyətimizdə birmənalı qarşılanmayan bu addım Nizaminin əsərində əsla qınaq səbəbi deyil. Çünki Nizami üçün “uca göylərin mehrabı eşqdır” və “eşqsiz dünyanın heç bir dəyəri” yoxdur. Nizami Gəncəvi Şirinin gözəlliyini təsvir edərkən bütün incəlikləri təsvir edir. Xüsusən də poemanın “Atasından qorxub qaçan Xosrovun Ərmənə gəlməsi” hissəsində bir qadın bədəninin mükəmməl tərənnümünə rast gəlirik: “Şirin su tökdükcə başına hər an, /aya şəh düşürdü mirvarılardan. /Şirinin bədənini qar kimi ağdı, /Şahın qəlbi dolu bir iştiaqdı” [3, s.90].

Bütün bunlar sübut edir ki, əsl sənət bütün tabu və yasaqlardan uzaqdır. Nizaminin yaradıcılığı məhz bu baxımdan bəşəridir. İnsan və onun yaşadığı hissləri estetik və etik anlayışların sintezində təsvir etmək, bayağılıqdan qaçmaq, zamanə nə diqtə edirsə, etsin ali humanist dəyərləri üstün tutmaq, yalnız yaşadığı dövrün deyil, bütün zamanların sənətini yaratmaq Nizami dünyagörüşünün əsas müddəalarıdır.

Nizami poemasında Şirini yalnız gözəl qadın, füsunkar məşuqə kimi təsvir etmir. Şirin, eyni zamanda ağıllıdır, mərdidir, cəsurdur və ən vacibi isə vəfalıdır, sadıqdır. Məhin Banunun nəsihətindən sonra Şirinin verdiyi cavab Xosrovla münasibətlərində nə qədər aşiq olursa, olsun təmkin və ağılla hərəkət edəcəyinin qarantıdır: “Gözümdən qanlı yaş töksə də heyhat,/ olsam, olacağam bir halal arvad” [3, s.119].

Şirin gözəl və ağıllı olduğu qədər də sadədir. Hökmdar qızı olaraq naz-nemət içində böyüməsinə baxmayaraq Xosrovun sarayındakı kənizlərlə çox gözəl rəftar edir: “O qəsrə olan bir çox rəqiblər /sandılar kənizdir bu dili şəkər./Bütün kənizlərlə o nazlı nigar/kənizlər sayağı edirdi rəftar” [3, s.96].

Oxucu bütün poema boyu Şirinin bütün qəlbi ilə sevən, lakin qürurunu da ayaqlar altına sərməyən bir qadın kimi inkişafını izləyir. Xosrovla məktublaşmalarında Şirinin nə qədər sərt sözlərlə şahı tənqid etdiyini görürük. Dünya ədəbiyyatında bir şahın qadın tərəfindən bu qədər kəskin tənqid olunmasına nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bütün təktanrılı dinlərdə insanoğlunun ilk günahının səbəbi kimi görülən qadın Nizaminin poemasında düşündüklərini deməkdən, hüquqlarını qorumaqdan çəkinmir: “İstədin qurasan mənə bir kələk,/yeyəsən məni şirin məzətək./İstədin məst edib salasan tora,/ gül kimi iyləyib atasan sonra./Saraylarda pərdə yırtmaq əbəsdir,/sənə İsfahanda etdiyin bəsdir./Sən gedib Şəkərlə keyf məclisi sür,/Şirinlə yox, Şirin ondan güclüdür” [3, 247].

Bəzən də Şirin daha da irəli gedərək Xosrovu “sərxoş” adlandırmaqdan belə çəkinmir: “Ar, namus dünyada nədir? Başla daş./Şüşəyə daş vurma, dayan bir, yavaş! / Danışma baş-əldən bu qədər boş-boş,\ özün də sərxoşsan, sözün də sərxoş” [3, s.267].

XII əsrdə qadın öz haqqını belə qoruyurdu, özü də hökmdar qarşısında. Bəzən bir çox tədqiqatçılar Nizami ideyalarını utopik adlandırırlar. Bəlkə də Şirin obrazı o dövrün həqiqətlərini əks etdirmir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Nizami təfəkkürü özünün humanizmi və demokratikliyi ilə bəşər tarixinə nümunə bir model ərməğan etmiş olur. Əsərdə Şirinin timsalında ehtiras və aqlın mübarizəsi nümayiş etdirilir. Nizami bu mübarizədə aqlın qələbəsinə üstünlük verir.

Nizami Gəncəvinin qadın qəhrəmanlarından biri də Məhin Banudur. O Muğan və Arran hökmdarıdır. Nizami Məhin Banu xarakterini yaradarkən onun hökmdar kimi keyfiyyətlərini ön plana çəkir. Məhin Banu müdrik və təmkinlidir. Şirin yenidən Ərmənə qayıdan zaman Xosrovu görmək üçün qaçmağını üzünə vurmur: “Utanmasın deyə, artıq sormadı, /keçmiş əhvalatı üzə vurmadı. /Bilirdi ki, bu iş əbəs deyildir,/məftun olduğuna möhkəm dəlildir” [3, 113].

Nə qədər incə yanaşmadır. Məftunluqdan, cavanlıq ehtirasından atılan addım səhv də olsa xoşgörü ilə qarşılmalı, əsla üzə vurulmamalıdır. Lakin zamanı gələndə Məhin Banu Şirinə nəsihət etməyi də unutmur: “Görsə ki, vəfalı, ismətli qızsan, /elçi göndərəcək adətlə, inan./Əgər o, aydırsa biz afitabıq. /O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq. /Yaraşmaz kişinin dalınca düşmək,/bu sifət qadında olmasın gərək” [3, s.119].

Şirinə verdiyi bu öyüd Məhin Banunun hökmranlıq hikmətinin ən böyük əsasına nüfuz etmiş bir zəkaya malik olduğuna bir sübutdur. Şəxsi eşqinə dinini və izzəti-nəfsini qurban vermə. Çünki bu dövlətimizin təməlini sarsıdar, deyir.

Nizami Gəncəvinin digər qadın qəhrəmanları olan Fitnə, Nüşabə, Sultan Səncərdən haqqını tələb edən qarı da özünəməxsus keyfiyyətləri ilə ədəbiyyat tariximizdə mühüm yer tutur. Və N.Gəncəvi yaradıcılığı ilə bizə bütün bəşəri ideallarla bağlı təhlil aparmaq və söz demək üçün zəngin bir irs ərməğan etmişdir.

Açar sözlər: Qadın, Şirin, eşq, gözəl, ağıl, məntiq, şah, obraz.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Nizamin və qadın obrazları. “Azərbaycan qadını”, 1939, №10.
2. Cəfərov N. Dahi N. Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mənzum romanının mükəmməl nəşri. “Respublika” qəzeti, 2 dekabr, 2018-ci il.
3. Gəncəvi Nizami “Xosrov və Şirin”, Bakı, 1982, 400 s.
4. Quliyev İ. Nizami yaradıcılığında Zərdüştlük, Bakı, 2018, 187 s.
5. Ömərov V. N. Gəncəvinin qadın hüquqlarına münasibəti. www.sesqazeti.az, 25 oktyabr, 2018.

NİZAMİ POEMALARINDA SEVGİ, MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ

Könül Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: abdullazade_konul@mail.ru

XII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan intibah ədəbiyyatının ən yüksək mərhələsini Nizami yaradıcılığı təşkil edir. Şeyx Nizami özünəqədərki zəngin elm və mədəniyyəti yaradıcı şəkildə mənimsəyərək lirik və epik şeirə yeni istiqamət verdi. Ondan sonra poemalarının təsiri ilə “Xəmsə” yaratmaq, yaxud hər hansı poemasına cavab yazmaq ənənəyə çevrildi. Bir çox şairlər (Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz, Əssar, Arif, Cami, Nəvai, Füzuli və s.) ona ustad kimi baxmış, onun ədəbi irsindən bəhrələnmişlər. Dərin psixologizm, müdriklik, həssaslıq və ecazkar poetik ifadə Nizaminin təkcə Şərqdə yox, bütün dünyada dahi şair kimi tanınmasına səbəb olmuşdur.

Nizami əsərlərində hər zaman sevgiyə, məhəbbətə böyük önəm vermiş, eşqi hər şeydən uca tutmuşdur. Dünyanın sevgi üzərində qurulduğu fikrində olan şair öz şeirlərində hər zaman bunu vurğulamışdır. “Xəmsə”nin ikinci poeması olan “Xosrov və Şirin” əsərinin müqəddiməsində “Eşq haqqında bir neçə söz” başlığı altında özünün məhəbbət anlayışını poetik dillə ifadə etmişdir:

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?
Bu dünya eşqidir, qalan fırlıdaq,
Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq.
Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı böyük cahanı.
Eşqsiz bir adam bir neydir qırıq
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq.

“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemaları bütövlükdə real sevgiyə həsr olunsada, onun ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” əsərində biz insana, əməyə, xalqa sevginin istisini hiss edirik, haqqın, ədalətin qələbəsinə inanırıq.

Nizaminin poeziyasında iki cür dünya var: zalımlar dünyası və nurlar, mələklər dünyası. Zalımlar dünyasını dərin nifrətlə tənqid edən şair, ikinci dünyaya sonsuz məhəbbət bəsləyir və hər məqamda bunu bəlli edir.

“Sirlər xəzinəsi” əsərində zülm və ədalət, hökmdar və xalq məsələsi geniş yer tutsa da, şair başqa məsələlərə də toxunmuş, insanın böyüklüyünə, ülviliyinə, yüksək kamalına mane olan bütün qüsurlara, məhdudiyyətlərə tənqidi yanaşmış, rəngarəng obrazlar, lövhələr yaradaraq onu ucaltmış, cismən, mənən onu yüksək görmək istədiyini izhar etmişdir.

Əmək və əmək adamına dərin məhəbbət Nizami yaradıcılığını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Nizami “Süleyman və əkinçi”, “Kərpickəsən qocanın dastanı” hekayələrində halal zəhməti ilə öz ruzisini qazanan insanlara böyük hörmət və rəğbətini əks etdirir.

N.Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında yalnız aşiqanə mövzuya toxunmamışdır. O, sevginin özünə də dərin fəlsəfi məna vermiş, bütün kainatı idarə edən, ona varlıq əlaməti verən, göylərin mehrabı olan bir qanunauyğunluq kimi baxmışdır. Nizaminin poemasında məhəbbət insanın mahiyyətini, xarakterini müəyyənləşdirən, onun kimliyini aşkar edən bir keyfiyyətə çevrilmişdir.

İdrakı dinləsək, söyləyər o da,
-Hər şey eşq üstündə durur dünyada.

Nizaminin dünyaya, kainata, bəşər övladına və eləcə də öz əsərinə münasibəti belədir. Onun qəhrəmanlarının bütün hərəkətləri məhəbbətləri ilə müəyyənləşir. Kim nə qədər və necədirsə, o qədər də sevməyi bacarır.

Roman boyu aşiq Xosrovla hökmdar və insan Xosrov paralel şəkildə inkişaf edir. Məhəbbət Xosrovun insanlığını, dövlət başçısı kimi ləyaqətinin dərəcəsini ölçür. Məhəbbət burada geniş fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Məhəbbət güclü bir işıq dalğası kimi insanın varlığına nüfuz edir, oradakı işıqlı və kölgəli cəhətləri olduğu kimi göstərir. Bu güclü işıq axınının qarşısından qaçmaq mümkün deyildir. Sevgi işığının altında hər şey olduğu kimi aydın görünür.

Nizaminin sevgi fəlsəfəsi, insan haqqında anlayışı, qadına münasibəti, xalqının keçmişinə məhəbbəti Şirin surətində cəmlənmişdir. Gözəllik bütün forma və məzmun çalarları ilə birlikdə bu obrazda əks olunmuşdur. Şirin sevir, lakin o, sevgini cismani, şəhvani ehtirasına tabe olmaq kimi başa düşmür. O, sevgiyə daha real, yüksək düşüncə ilə yanaşır, yaxşı, təmiz adı hər şeydən üstün tutur və nəhayət, namuslu məhəbbət fədaisi kimi ucalır. Şirin eşqə sədaqətini, ad və namusunu gözləmək bacarığını həmişə təsdiq edir. Şirin öz dövrünün ən kamil insanı kimi düşünür. Onun öz ölkəsini buraxıb Qəsri-Şirinə gəlməsi məhəbbətini, sədaqətini təsdiqləməklə yanaşı, eşqindən dönmədiyini, dərin və güclü bir hiss ilə sevdini Xosrova bildirməkdir. Şirin məhəbbəti, təmiz adı hər şeydən uca tutur hətta bu yolda canından belə keçəcək qədər güclü və inamlıdır. Şirinin müxtəlif məsələlərdə tutduğu mövqe, hərəkətləri məhəbbəti ilə həmahəngdir. O, məhəbbət aləmində kimdirsə, bütün başqa hallarda da odur. Sanki məhəbbət bir insan kimi onun kamillik dərəcəsinin ölçü vasitəsidir. Nizaminin düşüncələrinə görə bir sahədə, xüsusən məhəbbət aləmində gözəl, mükəmməl olan adam başqa sahələrdə də gözəl və idealdır.

“Xosrov və Şirin” poemasının üçüncü əsas surəti olan Fərhadın məhəbbəti Xosrovun və Şirinin məhəbbətindən fərqlidir. Bu məhəbbət xarakterindən asılı olaraq insan fəaliyyətinin və mənəviyyətinin necə dəyişdiyini göstərməyə xidmət edir. Biz Fərhad obrazında Şeyx Nizaminin insana olan sevgisini, rəğbətini görürük. Şair insan övladının gücü qarşısında heç bir maneənin tab gətirə bilməyəcəyini çatdıraraq, insanın qüdrət və əzəmətini tərənnüm edir. Fərhadın qarşısında Bisutun tab gətirə bilmir, onun külüngünün təsiri ilə muma çevrilir.

Şirvanşah Əxsitan mədhiyyə, qəsidə yox, eşq haqqında poema istəyir. Nizami üçün eşqdən yazmaq elə insandan yazmaq demək idi. “Leyli və Məcnun” poeması faciəvi bir əfsanə üzərində qurulmuşdur. Kədərli dastan yaratmağa məcbur olan sənətkar bu kədərin özündə zamanəni günahkar sayır, həyatı matəmxanaya, insanı zəncirli qula çevirən feodal orta əsrlərini ittiham və inkar edir. Əsərin baş qəhrəmanı Məcnun sevgi, insanlıq üçün yaranmışdır. O, dünyanın amansız qanunlarına, bu qanunları yaşadan qəddar insanlara tab gətirə bilmir və məhv olur. Şeyx Nizami Leyli və Məcnun sevgisini günəşə bənzədir. Bu eyni zamanda şairin məhəbbətə olan münasibətidir.

Xeyli səy eylədi oğlan da qız da,
Bu sirr dolaşmasın dildə, ağızda.
Bu səyin olmadı faydası bir az,
Günəşi palçıqla suvamaq olmaz.

Nizami Gəncəvi Məcnunun simasında orta əsrlərin qanunları ilə barışmayan ziyalı surətini yaratmış, onun mənəvi kamilliyini, sədaqətini, insanlığını dövrünün hakim ideologiyasına qarşı qoymuşdur. Məcnunun faciəsi təkcə məhəbbət faciəsi deyil, bu ağlın, kamalın, insani hislərin və nəhayətində insanlığın faciəsidir.

Şeyx Nizami əsərlərində hər zaman xeyrin, gözəlliyn, eşqin, məhəbbətin yanındadır. O, insana sevgini, insanlığa rəğbətini əks etdirməyə çalışır. “Yeddi gözəl” poemasında da şair yeddi gözəlin danışdığı əhvalatlarda bunu aydın hiss etdirmişdir. Çin qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” hekayəsində Xeyirin qələbəsi elə insanlığın qələbəsidir. Rus qızının söylədiyi əhvalatda da işığın, xeyirin parlaq qələbəsi əks olunmuşdur. Gözəlliği və ideali təmsil edən rus qızı özünü gizlətmir, bu ideala çatmaq üçün hünər və ağıl tələb edir. Qoyduğu çətin şərtlərin öhdəsindən yalnız mərd və xeyirxah insan gələ bilər.

Belə bir qalaya girər mərd kişi,
Bura girmək deyil namərdlər işi.

Bu hekayədə oğlanla qızın qovuşması xeyrin şərə qalib gəlməsinin yeni parlaq təzahürüdür.

“Yeddi gözəl”dəki bütün hekayələr poemanın ümumi ideyası ilə birləşərək müxtəlif şəkillərlə xeyirin şər üzərində qələbəsini təsdiq edir, insana və insanda gözəlliyn qələbəsinə inamı əks etdirir. Bu poema şairin humanist ideallarının ecazkar bir qüdrətlə ifadəsidir.

Nizami yaradıcılığının əzəmətli yekunu “İsgəndərnamə” əsəri istər mövzu baxımından, istərsə də məsələnin qoyuluşu baxımından Şərq ədəbiyyatında yeni bir hadisə idi. Burada hakimiyyət və elm məsələsi elə bir ustalıqla vurğulanmışdır ki, başqa heç bir mənbədə belə yanaşmaya rast gələ bilmərik. Şair İsgəndər kimi adlı-sanlı hökmdar olmağın yolunu göstərir. Nizami İsgəndərin simasında dərrakəli insanların elmə, savada hörmətini diqqətə çatdırır. Biz hər

zaman İsgəndəri Ərəstu və başqa alimlərlə məsləhətləşən görürük. Bu cəhət onu qələbədən qələbəyə aparır.

Nizami Gəncəvi dünyanın sevgi üzərində qurulduğunu bilirdi. Sevgi olmasa bu dünya məhv olar, qaranlıq zülmətə dönər. Odur ki, bütün əsrlərində sevgi, məhəbbət ülvə və ilahi bir hiss kimi tərənnüm edilir. Şair sevgini yalnız cismani şəkildə deyil, ümumiyyətlə, gözəlliyə, insanlığa, xeyirxahlığa, elmə ümümbəşəri bir hiss kimi təbliğ edir.

Açar sözlər: poema, sevgi, gözəllik, xeyirxahlıq, məhəbbət.

Ədəbiyyat

1. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, "Maarif", Bakı-1982, 385səh.
2. <https://az.wikipedia.org/wiki/X%C9%99ms%C9%99>

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

Bayram Apoyev

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

e-mail: bayram.apoyev@mail.ru

Dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin ensiklopedik zəka sahibi olmasını təsdiqləyən arqumentlərdən biri də onun ölməz ədəbiyyat və mədəniyyət incisi olan "Xəmsə"sində toponimlərin – coğrafi adların geniş yer tutmasıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, bəzi müəlliflər onu Yer kürəsinin coğrafi təsvirinin əhatə dairəsinə görə məşhur yazıçı Jül Vernə bənzədirlər.

Lakin indiyədək dahi şairin əsərlərindəki toponimlərin dərinədən öyrənilməsi üçün xüsusi tədqiqat işləri aparılmayıb və bu barədə hələlik ayrıca elmi əsərlər işıq üzü görməyib. Doğrudur, şairin ayrı – ayrı poemalarına "İzahlar" yazan müəlliflər (*R.Əliyev, Ə.Cəfər, M.Sultanov, X.Yusifli, X.R.Uluturk, N.Araslı və s.*) "Xəmsə"də öz əksini tapmış bəzi coğrafi adlar haqqında bir sıra dəyərli məlumatlar, qısa şərhlər vermişlər. Ancaq məlum səbəbə görə həmin müəlliflərin verdiyi məlumatlar "bəzi coğrafi adlar" və "qısa şərhlər" çərçivəsindən kənara çıxmamışdır.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində müəyyən etdik ki, şair "Xəmsə"də 160-a yaxın coğrafi ad işlətmişdir.

"Xəmsə"dəki poemalar üzrə coğrafi adların sayı belədir : "Sirlər xəzinəsi": 23; "Xosrov və Şirin": 66; "Leyli və Məcnun": 22; "Yeddi gözəl": 35; "İsgəndərnamə": 125. Göründüyü kimi, şair coğrafi adlardan daha çox "İsgəndərnamə" poemasında istifadə etmişdir.

"Xəmsə"dəki coğrafi adların tarixi – müqayisəli və tipoloji – toponimik təhlili göstərir ki, dahi şair qədim yunan (*Eratosfen, Ptolomey, Strabon və s.*) və orta əsrlərin ərəb (*İbn Xordadbeh, Əl - Hövqəl, Əl – Müqəddəs və s.*) coğrafiyaşünas – səyyahlarının əsərləri və xəritələri, eləcə də Əl – Biruninin ilk qlobusu ilə tanış olmuş, qeyd olunan mənbələrdəki coğrafi adları dərinədən mənimsəmişdir.

Aparadığımız araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, şairin “Xəmsə”də ən çox istifadə etdiyi coğrafi ad **Çindir**. Şair “Xəmsə”də 137 dəfə “Çin” sözünü işlətməmişdir. Bir çox alimlərin (*R.Əliyev, T.Kərimli, N.Araslı, Ş.Səfərov və s.*) fikrinə görə Nizaminin “Xəmsə”də sevə - sevə tərənnüm etdiyi Çin ölkəsi heç də müasir Çin dövlətinin adı deyildir. Məsələn, “Yeddi gözəl” poeməsindəki “Çin xaqanının qızı Yağmanaz” misrasına görkəmli nizamişünas prof. R.Əliyevin yazdığı izahda oxuyuruq: “Nizami poeziyasındakı **Çin** müasir coğrafi Çin demək deyildir. Çin deyərkən şair **Şərqi Türküstanı** nəzərdə tutur ” [8, s.330].

Bütün bu həqiqətlərdən xəbərsiz olan bəziləri dahi şairin “bostanına daş atır”, onu farspərəstlikdə, Azərbaycana və türkçülüyə biganəlikdə suçlamağa çalışırlar. Məsələn, Azərbaycanda doğulub boya-başa çatmış, burada ali təhsil alan, hazırda ABŞ – da yaşayan Tariyel Azərtürk (*Əliyev*) “Nizami Gəncəvinin təzadlı yaradıcılığı və dünyagörüşü barədə düşüncələr” adlı məqaləsinə “Kultaz.com” – da tənqidi şərh yazan İradə İshaqa cavab olaraq yazır : “Gəncədə oturub yüz dəfə Erməniyyədən yazan Nizami, bircə səhifə də, bircə sətirbaşı da deyək ki, Azərbaycan sözü yox idi o zaman – halbuki onun adına 3 – cü əsrdəki Pəhləvi yazılarında rast gəlirəm – heç olmasa, elə öz Gəncədən yaz da. Bircə sətirbaşı. Çox demirəm a. Yox. Allah eləməsin!...”

Erməniyyədən, Həbəşdən, Çindən, Rumdan yazan eloğlu, bircə kəlmə də özümüzdən de də nə olar, qələmin ucu, əslində lələyin ucu sınımaz ki!... (*Lələyin ucu sınısın elə!!! dəyərdim*)” [2].

Göründüyü kimi, T.Azərtürk, “Xəmsə”ni axıradək oxumayıb (*bunu özü də adı çəkilən məqaləsində etiraf edir və özünə belə haqq qazandırır ki, Nizaminin üslubu “monoton” olduğu üçün oxucunu yorur*); oxusaydı bilərdi ki, dahi şair onun indi öyrənmək istədiyi “Pəhləvi yazıları”nı dərindən bildiyi üçün “Azərbaycan” sözünü “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə” poemalarında işlətməmişdir [6, .115; 4, s.174, 200]. O ki, qaldı Gəncəyə, şair öz doğma şəhəri haqqında “Leyli və Məcnun” istisna olmaqla, bütün poemalarında dönə - dönə yazmışdır.

“Erməniyyə”, “Çin” və “Rum”dan çox yazdığına görə şairi suçlayan T.Azərtürkə xatırlatmaq istəyirik ki, Nizaminin “Xəmsə”də tərənnüm etdiyi “Ərmən torpağı” ən qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisi olmuş və onun ermənilərlə, daha doğrusu, sonralar bu yerlərə fəhlə işləmək üçün gəlmiş “hay”larla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu tarixi həqiqəti yüksək savad sahibi iddiasında olan T.Azərtürk bilməsə də, dahi Nizami çox gözəl bilirdi və “Ərmən torpağı”nı “hay”ların deyil azərbaycanlıların vətəni kimi tərənnüm etmişdir. Yuxarıda artıq qeyd etdiyimiz kimi şair “Çin” dedikdə əsasən Şərqi Türküstanı nəzərdə tutmuşdur. “Rum, Rum eli” adına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məfhum altında Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən “Xəmsə”də, çox geniş ərazi nəzərdə tutulmuşdur. Və həmin ərazinin türklərlə sıx əlaqəsi mövcuddur. Belə ki, “Xəmsə”yə “İzahlar” yazan ədəbiyyatşünas alimlərimizin əksəriyyəti belə hesab edir ki, Türkiyənin indiki ərazisi də “Rum”a daxil idi. Məsələn, N.Araslı yazır : “Rum – Kiçik Asiya, Vizantiya və indiki Türkiyə ərazisinin adı” [3, s.302].

“Xəmsə”ni axıradək oxumağa hövsələsi çatmayan T.Azərtürk, Nizami poeziyasında türkçülük ruhunun necə yüksək olduğunu görmək və anlamaq istəyirsə, heç olmasa, T.Kərimlinin “Nizami və tarix”, E.Əlibəyzadənin “Nizami və tariximiz”, X.İsgəndərovanın “Nizami və türklük” və s.kimi dəyərli elmi monoqrafiyalarını oxumuş olsaydı vətənpərvər şairin ünvanına yuxarıda qeyd etdiyimiz cəfəng ifadələrini işlətməzdi. Şair təkcə Azərbaycan və Gəncə deyil, doğma vətəninə bir

çox yer – yurd adlarını sevə - sevə “Xəmsə”də tərənnüm etmişdir. Məsələn : Bərdə [6, s.63, 100; 4, s.203, 204, 313, 364], Ağ bağ [6, 100], Arran [6, s.63], Muğan [6, s.63, 99, 115, 133; 8, s.261; 4, s.89], Araz [6, s.43], Kürbasar [6, s.133], Həmdünyan [6, səh.372, 373], Şirvan [5, s.284; 4, s.233], Qaf – Qafqaz [8, s.310; 4, s. 62, 117, 141, 345], Xəzər dənizi [4, s. 228] və s.

Ağ bağ – Bərdədə şah bağı idi. Görkəmli nizamişünas X.Yusifli bu barədə maraqlı məlumat verərək yazır: “Ağ bağ Bərdə yaxınlığında bir yer imiş. Kiçik meşəlik, kiçik bağ mənasında imiş. Qarabağ isə böyük meşəlik, böyük bağ mənasındadır” [7, s.367].

Nizaminin “Rus torpağı”, “Rus eli”, “Rus” kimi qələmə aldığı qonşu Rusiya dövlətinin orta əsrlərdəki inzibati quruluşu, əsas vilayətləri haqqında “Xəmsə”də bir sıra dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, “İsgəndərnamə” poemasında (*“İsgəndərin Rus ölkəsinə çatması və müharibəsi”*) şair orta əsrlərdə “Rus ölkəsinin” “yeddi soydan” (*vilayətdən*) ibarət olması haqqında belə məlumat verir :

Eşitdi rusların sərdarı Qıntal,
Ki, dövrən doğurmuş başqa bir əhval.
Yeddi rus soyundan tərptədi ordu,
Hər qövmə uyan bir yaraşıq vurdu.
Bərtasdan, Alandan, Xəzrandan hədsiz,
Sanasan sel kimi axdı dağ, dəniz.
İsudan Qıpçağın çölünə qədər,
Hər yeri doldurdu, ox, geyim, xəncər [4, s.321].

“Tədris prosesində “İsgəndərnamə”nin coğrafi və etnoqrafik təhlili” məqaləsinin müəllifləri qeyd olunan şeir parçası haqqında belə şərh vermişlər : “Şeirdən görünür ki, vaxtilə rus ölkəsi yeddi soydan – yeddi vilayətdən ibarət olmuşdur... Buradakı **Bərtas, Alan**, İsu, Qıpçaq vilayətləri ilə yanaşı adı çəkilən Xəzran haradır? Yəqin ki, vaxtilə türk qəbilələrindən olan Xəzərlilərin yaşadıkları yer nəzərdə tutulur. Xəzər dənizinin şimal - qərbində və Volqa çayının hər iki tərəfində Asiya və Avropa hissəsini əhatə edən vilayət daxildir” [9, s.171].

Müəlliflərin bu şərhini dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Əvvəla, “yəqin”siz və gümansız aydındır ki, şair **Xəzran** dedikdə, məhz türkdilli tayfa birliyi olan xəzərlərin yaşadığı yeri nəzərdə tutmuşdur. İkincisi, “**xəzərlilər**” yox, “**xəzərlər**” yazmaq daha düzgündür. Çünki “xəzərli” dedikdə, “Xəzər” adlı yerdən olanlar başa düşülür. Halbuki tayfanın adı “Xəzər”dir və görkəmli dilçi alim, mərhum professor M.Seyidovun fikrinə görə bu sözün mənası türk dilində “yüksəkdə yaşayan ərələr” deməkdir. “Xəmsə”də rast gəldiyimiz Xəzər dənizi, Xəzər dağı, Xəzran və s. kimi yer adları məhz xəzərlərlə (*“xəzərlilər” yox*) bağlıdır. Üçüncüsü, xəzərlər orta əsrlərdə təkcə “Xəzər dənizinin şimal – qərbində və Volqa çayının hər iki tərəfində” deyil, daha geniş ərazidə məskunlaşmışdılar. [1, s.71 – 72].

Dördüncüsü, müəlliflər, qeyd olunan şeir parçasındakı digər rus vilayətlərindən heç nə yazmırlar. Halbuki elmi mənbələrdən məlumdur ki, burada Nizaminin qeyd etdiyi digər iki rus vilayətinin (*Bərtas və Qıpçaq*) adı da türk tayfaları ilə bağlıdır. Bərtas vilayətinin adını şair ilk dəfə “Yeddi gözəl” poemasında çəkmişdir :

Qara səmur ilə qaranlıq gecə,

Burtas pərdəsini örtüdü gizlicə [8, s.265].

Göründüyü kimi, burada həmin vilayətin adı Burtas şəklində tərcümə edilmişdir. Prof. R.Əliyev “Burtas pərdəsi” ifadəsinə belə şərh yazmışdır : “Burtas – rus düzəngahlarında yaşayan məşhur türk qəbilələrindən biri olmuşdur. Onlar əsasən ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Nizaminin vaxtında xəzi Azərbaycan bazarlarına əsasən burtaslar və ruslar gətirərmişlər. Burtasların yorğanları parlaq ağ qaquq və dələ dərisindən olduğu üçün gündüzün işığını şair onunla müqayisə edir [3, s.347].

Fikrimizcə, Zəngilan rayonundakı Bartaz qəsəbəsinin adı da həmin türk tayfası ilə bağlıdır.

Qıpçaq çölü, qıpçaqlar, onların türk mənşəli olması haqqında çoxsaylı mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar, ayrıca əsərlər mövcud olduğu üçün burada qısa qeydlərlə kifayətlənməyi məqsəda uyğun sayırıq.

Beləliklə, dahi şairin “Xəmsə”də verdiyi məlumatlara görə orta əsrlərdə “Rus eli” yeddi vilayətdən ibarət olmuşdur ki, onların da üçü (*Bərtas*, *Qıpçaq*, *Xəzran*) qədim türk tayfalarının adını daşımışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, ”Xəmsə”, dahi şair, toponimlər, coğrafi adlar, “İsgəndərnamə”, Azərbaycan , Gəncə, Çin, Rum.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild, Bakı, 1987, 608 s.
2. Azərtürk T. Nizami Gəncəvinin təzadlı yaradıcılığı və dünyagörüşü barədə düşüncələr, Kultaz.com/2009/06/04.
3. Nizami Gəncəvi. “Xəmsə” – Bakı, “Turan”, 2002, 312 s.
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. – Bakı, “Yazıçı”, 1982, 688 s.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. – Bakı, “Yazıçı”, 1983, 303 s.
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. – Bakı, “Yazıçı”, 1983, 401 s.
7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Farscadan tərcümə edən X.Yusifli – Bakı, “Adiloğlu”, 2011, 388 s.
8. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. – Bakı, “Yazıçı”, 1983, 355 s.
9. Səfərov Ş.T., Həsənov B.H. Tədris prosesində “İsgəndərnamə”nin coğrafi və etnoqrafik təhlili, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində, Bakı, “Maarif”, 1991, səh.153 – 194.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "İSGƏNDƏRNAMƏ" POEMASI ƏDƏBİ VƏ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

Knyaz Aslan

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: knyazaslan@mail.ru

Görkəmli şərqşünas, professor Rüstəm Əliyevin "Nizami yaradıcılığının zirvəsi", "ensiklopedik vüsətə malik bir əsər" kimi qiymətləndirdiyi "İsgəndərnamə" poeması əvəzsiz ədəbi və tarixi mənbə kimi də diqqətəlayiqdir.

Mənbələrin təsdiqlədiyinə görə, qədim zamanlardan başlayaraq Makedoniyalı İsgəndərin adı və qəhrəmanlığı Şərq xalqları arasında geniş yayılmışdı. Onun şücaəti barədə əfsanələr və rəvayətlər dolaşırdı.

XI əsrdə yaşayıb-yaratmış məşhur alimlər Mahmud Kaşğarlı "Divanü-lügət-it-türk", Yusif Balasaqunlu isə "Qudatğu bilik" əsərlərində İsgəndərdən rəğbətlə söz açmışlar. Bu kimi faktlar türk xalqlarının İsgəndərə xoş münasibətinin göstərici hesab oluna bilər.

Akademik Həmid Araslı yazır: "Şair çoxdan bəri fikirləşdiyi "İsgəndərnamə" mövzusunda yazmaq istəyirdi. Nizami İsgəndər haqqında olan bütün mənbələri öyrənməli idi. O, gecəli-gündüzlü kitabxanadan çıxmır, İsgəndər haqqında qeydlərini və yeni mənbələri nəzərdən keçirirdi. Hətta uzaq şəhərlərdə yaşayan dostlarından belə kitablar gətizdirib, İsgəndər haqqındakı rəvayətləri mükəmməl öyrənirdi" [1, s.156-157].

Nizami xalq içərisində İsgəndərlə bağlı yayılan rəvayətləri daha çox öyrənir, onları saf-cürük edir, məntiqə və məqsədə uyğun olanları seçirdi. Şairin İsgəndərin təmsalında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaq arzusunu gerçəkləşdirməsi ciddi axtarışlar tələb edirdi. Biliklə qılını birləşdirib dünyaya haqq-ədalət gətirə biləcək ədəbi surətin inandırıcı olması üçün tarixi məxəzlərə müraciət etmək Nizaminin əsas istəyi idi.

Bəllidir ki, İran tarixçiləri Daranı məğlub etmiş İsgəndəri mənşəcə farslara bağlamağa çalışırdılar. Hətta məşhur şair Firdovsinin "Şahnamə"sində də bu iddia özünə yer almışdır. Belə ki, bu əsərdə İsgəndər Əhmənilər sülaləsindən olan İran şahı II Dara ilə qan qohumu kimi təqdim olunur.

Akademik Həmid Araslının vurğuladığı kimi, Nizaminin məqsədi tarixi nəzmə çəkmək, İsgəndərin fəthləindən söz açmaq deyildi. O, bu surət vasitəsi ilə öz ideyalarını və elmi biliklərini ifadə etməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq o, bir sıra tarixi hadisələri düzgün vermək istəyirdi. Odur ki, ziddiyyətli məlumatlara tənqidi yanaşib İsgəndər haqqında olan bəzi fikirləri bütün variantları ilə söyləməyə çalışırdı [1, s.156-157].

Professor Rüstəm Əliyevin qənaətinə görə də Nizami bu əsərdə bir çox Şərq ölkələrini fəth edən, xüsusilə Daranın qüdrətli imperiyasının daşını daş üstə qoymayan məşhur sərkərdə

Makedoniyalı İsgəndəri baş qəhrəman səviyyəsinə qaldırmaqla heç də onun döyüş yolunu tərənnüm etmək fikrində deyildi. Şair tarixi həqiqəti qələmə almaq iddiasından uzaq idi [5, s.112].

Tarixi faktların pozulması ilə bağlı iradları nəzərə alan Nizami yazır:

Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları bir-bir alaraq
Düzdüm dastanıma, əsər yaratdım,
Ağla sığmayanı büsbütün atdım...
...Təqdim, təxiri tutmayın nöqsan,
Nöqsana məcburdur hər tarix yazan [7, s.45].

Şair İsgəndərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bir çox sənədləri, bədii əsərləri, rəvayətləri, antik dövr tarixçilərinin məlumatlarını, eləcə də ziddiyyətli faktları yaxşı öyrənmişdi. Məsələn, Nizami öz baş qəhrəmanının eramızdan əvvəl, yəni İslamın meydana gəlməsindən xeyli əvvəl vəfat etdiyini dəqiq bilirdi. Bununla belə, əsərdə İsgəndər Məkkəyə ziyarətə gedir, qıpçaq tayfaları arasında çadra örtməyi təbliğ edir, din haqqında möminlər kimi söhbət aparır və s. [5, s.112].

Şair yazır:

Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz...
...Bu böyük fəthin sərgüzəştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən [7, s.46].

Professor R.Əliyevin qənaətinə görə, əsərin bütün qayəsi Nizaminin çox sevdiyi və əvvəlki əsərlərindən bizə də yaxşı tanış olan insanpərvərlik və ahəngdar həyat quruluşu idealları ilə müəyyənləşir. Şair sanki onların "vəzifəsini öz üzərinə götürərək" bildirir ki, tarix mahiyyət etibarilə nə müsbət mənə, nə də müsbət nəticə kəsb edə bilər. Bu məntiqə görə müdriklik, əsgəri rəşadət, hökmdarlıq istedadı, adilik və nəciblik bir dövrdə mövcud olmalı, bir ölkənin və ya hətta bir şəxsin simasında təcəssüm tapmalıdır. Nizaminin İsgəndəri məhz belə bir şəxsiyyətdir – məğlubedilməz sərkərdə və müdrik adamdır.

İsgəndərin müasirləri yalnız Ərəstunla Əflatun deyil, həmçinin Sokrat, Arximed, Tirlil Porfiri, Miletli Fales və Tianlı Apollondur. Məlum olduğu kimi, bu sonuncular tamam başqa dövrlərdə yaşamış alimlərdir [5, s.112].

İsgəndər haqqında əsər yazmaq qərarına gəlmiş şair müxtəlif tarixi mənbələr üzərində işləməsi haqqında belə yazır:

İsgəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq,
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən

Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım [7, s.45-46].

Şair daha sonra müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələrdən istifadə edərək tarixi mövzuda qələmə aldığı dastanın uğurlu alınması və oxuculardan ötrü anlaşıqlı olması üçün hansı çətinliklərdən keçdiyini belə təsvir edir:

Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər,
Saydığım dilləri ətraflı bilən
Saxlar öz dilini mənə töhmətdən [7, s.46].

Professor A.Xələfovun yazdığı kimi, bu parçadan görünür ki, şair türk, ərəb, fars mənbələri ilə yanaşı, yəhudi, nəsrani (xristian) və pəhləvi dilində olan mənbələrdən, müxtəlif kitabxanalardan istifadə etmiş və bir neçə xarici dil bilmişdir. Bu parça eyni zamanda Gəncə kitabxanalarında bir çox xarici dillərdə kitabların olması haqqında fikirləri təsdiq edir [6, s.125].

Poemanın başqa bir yerində isə Nizami çoxlu mənbələrdən istifadə etdiyi, hər mənbədən bir məlumat aldığı barədə belə yazır:

Əlimə hər çeşid tarix topladım,
Gözümdən hərfi də mən buraxmadım.
Bu gizli əsrarlı kimiylərdən
Yaratdım ən incə, gözəl bir məxzən [7, s.66].

Göründüyü kimi, Nizami tarixi materiallara sərbəst şəkildə yanaşsa da, onun keçmişə münasibəti müəyyən ölçüdə kənara çıxmır. Başqa sözlə, poemada bir çox tarixi faktlar olduğu kimi təsvir edilir, görkəmli şəxsiyyətlər mənbələrə uyğun şəkildə göstərilir. Bu isə öz növbəsində "İsgəndərnamə" poemasından tarixi və ədəbi mənbə kimi söz açmağa əsaslı zəmin yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, "İsgəndərnamə" poeması, tarixi əsər, ədəbi mənbə.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Şairin həyatı (Nizami Gəncəvi). Bakı, Gənclik, 1967, 188 s.
2. Azadə R. Nizami poetikası. Bakı: Elm, 1981, 250 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 c-də. C.2. Bakı: Elm, 2005, 780 s.
4. Bertels E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Elm, 1981, 146 s.
5. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1991, 112 s.
6. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik (H.1). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 328 s.
7. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 552 s.

MÜTƏNƏBBİ VƏ NİZAMI ŞEİRİNDƏ HÖKMDARIN MƏDHİ

Natəvan Bağirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Bakı, Azərbaycan

e-mail: natavan.kanan@mail.ru

Klassik Şərq şeiri mədhiyyə janrında dünya ədəbiyyatına qiymətli nümunələr bəxş etmişdir. Nəbiyə əz-Zübyani, Əxtal, Fərzədaq, Bəşşar ibn Burd, Əbu Təmmam, Əbu Nüvas, Mütənəbbi kimi şairlər dövrün hökmdarlarına təmtəraqlı mədhiyyələr həsr etmiş, bu janra müxtəlif çalarlar qatmışlar. Əbu Tayyib Mütənəbbinin müasiri hökmdar Seyfəddövlə Əli ibn Abdullaha həsr etdiyi mədhiyyələr dünya ədəbiyyatında mədhiyyə janrının misilsiz nümunələrindəndir.

Abbasilər xəlifələri şeir, sənətə önəm verdiyi kimi Həmdani hökmdarı Seyfəddövlə (944-967) Şərq tarixinə şeiri, elm və mədəniyyəti himayə edən hökmdar kimi düşmüş, özü də qələmini şeiriyyatda sınaşdır.

Mütənəbbini hökmdara Seyfəddövlənin əmisi oğlu Antakiya valisi Əbul-Əşair təqdim etmişdi [5, s.38]. Sarayına gələrkən yaradıcılığının 2-ci dövrü başlayır və 9 il burada hökmdara sədaq qalır. Mütənəbbinin Həmdanilərin sarayında yaratdığı ədəbi irsi 38 qəsidə və 31 qitədən ibarət olmaqla 1512 beytdir [5, s.39].

Taha Hüseyn "مع المتنبي" əsərində yazır: Onun Seyfəddövləyə həsr etdiyi ilk qəsidəsinin dili ilə Bədr ibn Əmmar mədhiyyəsində xeyli fərq var. Seyfəddövləyə yazdığı qəsidəsində isə heç bir tələskənliyə yol vermir, sözə mənə dərinliyi ilə yanaşır." Mütənəbbi Seyfəddövlə ilə əvvəlki məmduhlarının arasında kəskin fərqi görürdü [7, s.161].

Mütənəbbinin Seyfəddövləyə həsr etdiyi qəsidələr içərisində "Mimiyyə" qəsidəsindəki fəxriyyə kəskin mübaliğələrlə doludur. Qəsidəni təhlil edərkən professor A.Qasımova bu hissəni şairin istedadına "qlobal don" geyindiriyini və kainatın şairi olduğunu yazır [1, s.411].

انا الذي نظر الاعمى الى أدبي و أسمعت كلماتي م به صمم
أنا ملء جفوني عن شواردها و يسهر الخلق جراها و يختصم

"Mən o kəsəm ki kor belə mənim ədəbimi görür. Kar belə mənim sözlərimi eşidir.

Mən yatıb yuxuya dalarkən mənalar mənim kirpiklərimə dolur. Halbuki camaat (bir şey yazmaq üçün) səhərdəki oyaq qalıb bir-birilə rəqabət aparır [1, s. 411].

Fəxriyyənin sonrakı beytləri Mütənəbbi sənətkarlığının kimliyinə-pasportuna çevrilərək bu gün də onu lakonik yolla tanımaq üçün istifadə edilir:

الخيول والبلى والبيداء تعرفني والسيف والرمح والقرطاس والقلم

"Atlar da, gecə də, səhra da, qılınc da, nizə də, kağız da, qələm də məni tanıyır [1, s.411].

Mütənəbbinin Seyfəddövləyə yazdığı mədhiyyələrdə şairin bir neçə janrı üzvi surətdə birləşdirməsi [1, s.412] motivlərinə Nizami şeirində də rast gəlirik. Nizami saray şairi olmasa da, hökmdarlardan əsər yazmaq barədə sifariş almış, dövrün Qızıl Arslan, Məhəmməd Cahan Pəhləvan

və Nüsrətəddin Əbu Bəkrin poemalarında mədh etmişdir. N.Gəncəvi “ Lirika” kitabına ön sözdə Xəlil Yusifov yazır: “Nizaminin mədhiyyə yazmadığını iddia etmək yersizdir, belə bir inkara dahi şairin heç bir ehtiyac yoxdur. Nizami az da olsa mədhiyyələr yazmışdır, tədqiqatçının məqsədi onları inkar etmək deyil, həmin mədhiyyələri doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaqdır” [2, s.15].

“Xosrov və Şirin” də Qızıl Arslanın tərifinə Nəsim küləyinin şahın önündə təzim etmə əmrini verən şair Qızıl Arslanı yeddi ölkənin şahı adlandırır .

Nizami mədhiyyələrində özünəməxsusluq vardır. O, Qızıl Arslanın məclisini Ülkərə-Veneraya sədasi çatan məclisə bənzədir. Padşahın hökmü Çindən Ruma qədər rəvandır. Mədhiyyələrin əsas mövzularından biri də şahın hədsiz səxavətə malik olmasıdır.

Mədhiyyələrdə işlənən əsas arxetiplərdən biri qılncıdır.

Dəmindən olsa da bütün yağılar.
Qılncından qopan atəşdə yanar.
Qılncından düşməni div kimi qaçar,
Çünki məhv edilir qarşı duranlar [4, s.59].

Qılncıdan Mütənəbbi şeirində Seyfəddövləni tərifləmək üçün Qurban bayramı münasibətilə yazdığı məşhur qəsidəsində belə istifadə edir:

و مستكبر لم يعرف الله ساعة
رائ سيفه في كفه فتشهدا

Allahı bir saat belə tanımayan təkəbbürlü onun əlində qılncını görən an şəhadət gətirir [6, s.3].

Nizami “Şərəfnamə”də Nüsrətəddin Əbu Bəkrin tərifinə şair fəxriliyə ilə başlayır:

Yaquta bənzəyən suyu,saqi, dur,
Bu yaqut yağdıran qədəhə doldur
Bu saxsı cama mey həyat axıdır
Onun reyhanının öz torpağıdır.

Yaquta bənzəyən su Nizaminin coşub-daşan sözləri, yaqut yağdıran qədəh, cam onun qəlbi və təbidir. Mey o qədəhin canıdır, yəni şairin sözləri o qəlbin həyatıdır.

Yəni ey sözlərim, təbimin dənizindən çıx, şahın taxtına layiq qiymətli incilər ol. [5, s.403].

Nizami şeiriyyatında hökmdar Cəmişid, İskəndər, Süleyman və Xızr peyğəmbər, Keyxosrov, Firudun, Bəhram kimi tarixi şəxsiyyətlərə bənzədilir.

Mütənəbbi və Nizami hər ikisi dünya şöhrətli şair olmaqla bərabər, əsrlər boyu Şərq şeiri üçün etalon sayılmışlar. Yuxarıda şairlərin əsərlərindən verilən parçalarda hökmdarı hansı məziyyətlərinə görə mədh etməyi vurğulayan Nizami və Mütənəbbi şeiri üçün sözün bədii ifadə imkanlarından geniş istifadə, hökmdarın dünyaya səs salacaq şöhrəti, onun göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıq, səxavət, hökmünün rəvan olması xarakterikdir.Şahın qılncının kəsəri, əfv diləyəni bağışlaması, rəiyyətə mehribanlığı ortaq mövzular olsa da, Nizami mədhiyyəsində hökmdarı tarixi şəxsiyyətlərlə, həmçinin imam Mehdi ilə müqayisələr üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: Mütənəbbi, Nizami, mədhiyyə, hökmdar.

Ədəbiyyat

1. Qasımova A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi. V-XIII əsrlər. Bakı, 2018, 612 səh.
2. Nizami Gəncəvi Lirikası (840), Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1983.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 392 səh.
4. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 432 səh.
5. البرقوقي عبد الرحمان. شرح ديوان المتنبي. الجزء الاول. بيروت-لبنان 1986م. 406 ص
6. البرقوقي عبد الرحمان. شرح ديوان المتنبي. الجزء الثاني. بيروت-لبنان 1986م. 406 ص
7. طه حسين. مع المتنبي. القاهرة - هندواي 2014. 318 ص

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN NİZAMİŞÜNASLIĞINDA YARATDIĞI MODEL

Nəcibə Bağırzadə

AMEA Nizami Gəncəvi Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Bakı, Azərbaycan

e-mail: necibe.bagirzade@bk.ru

27 aprel işğalı təkcə Azərbaycan tarixinə deyil, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminə də böyük mənəvi zərbə vurmuş və bu sahələrin gələcəyini müəyyənləşdirmişdir. Rus-bolşevik hərbi birləşmələrinin Azərbaycandakı əlaltıları ilə birgə Cümhuriyyəti süquta uğradan kommunistlər istiqlal sevincini doyunca yaşamağa macal tapmayan Azərbaycanı caynağına keçirə bilmişdir. İstiladan dərhal sonra repressiyalar başlamış, Sovet ittifaqının digər respublikalarında olduğu kimi bütün sahələr rejimin ciddi nəzarəti altına keçmişdir. Bu istilanın ən böyük zərbəsi bəlkə də mənəviyyətə vurulan zərbə olmuşdur. Orta əsrlərdə mövcud olmuş mədhiyyə janrı sanki yeni formada ədəbiyyata gəlmişdir. Neçə nəsil düşüncələri korlayan, ölüm, repressiya qorxusuyla yalanlara söykənən, bolşevizmin təbliğat maşınına çevrilən, hakim ideologiyaya xidmət edən bir ədəbiyyatın yaranmağına səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu yalanlar elm sahəsindən də yan keçməmişdir. Millətləri öz basqısı altında saxlayan sovet həbsxanasını yaradan “Lenin baba”nın, “Ellər atası” Stalinin adı, obrazı, dilindən çıxan hər söz ədəbi və elmi əsərlərin ön səhifəsinə çıxarıldığı kimi mahiyyətinə də sirayət etmişdir. Sovet ədəbi tənqidinin ən acınacaqlı vəziyyəti özünü yaradıcılığı bəşəri dəyərlərə söykənən klassikləri belə az qala sovet quruluşunun, sosializmin yüz illər öncəki “xəbərciləri”, carçıları kimi təqdim etmək istəkləri və cəhdlərində büruzə vermişdir. Bu fikri təsdiqləmək üçün sovet dönəmində istənilən bir klassik şair haqqında yazılan elmi və bədii əsərləri vərəqləmək yetərlidir ki, onların arasında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı da təbii ki, istisna deyil.

Bu mənada böyük ictimai-siyasi xadim, tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri ilə Azərbaycan Nizamişünaslığında yeni bir səhifə açmışdır. Sovet dövründə bu əsər haqqında danışılmasa da, Sovetlər Birliyi dağıldıqdan və Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra “Azərbaycan şairi Nizami” Azərbaycanda bir neçə dəfə

nəşr edilmiş və bu əsər haqqında qiymətli fikirlər söylənmişdir. Xalq yazıçısı Elçinin yazdığına görə, “Rəsulzadənin bilavasitə mədəniyyət, tarix və ədəbiyyat problemlərinə həsr edilmiş elmi əsərləri, məqalə və məruzələri onun yaradıcılığının mühacirət dövrünə təsadüf edir. 1936-cı ildə Berlində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, Varşavada “Azərbaycan ədəbiyyatı” məqalələri çap olunmuşdu. 1951-ci ildə isə Ankarada “Azərbaycan şairi Nizami” adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə Rəsulzadə dünya nizamişünaslığına bir sıra yeni fikirlər, istiqamətlər gətirmişdi” [4, s.19]. Bu fikir və istiqamətlər Rəsulzadədən sonrakı tədqiqatçılar üçün də Nizami yaradıcılığına doğru-dürüst yanaşma və qiymət vermək baxımından olduqca dəyərlidir. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində tutarlı dəlillərlə Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu sübut etməklə yanaşı, bəlli ideologiyaya xidmət edən sovet ədəbiyyatşünaslarının yazıb üzə çıxarmağa cəsarət edə bilmədiyi gerçəkləri də birər-birər incələmişdir. Bütünlükdə Azərbaycan sovet Nizamişünasları ilə Rəsulzadənin tədqiqatını fərqləndirən cəhət də budur.

Akademik Həmid Araslı yazırdı: “Nizami, Bərdədən bəhs edərkən, XII əsrdə feodal müharibələri və zəlzələlər nəticəsində xərabəliyə çevrilmiş vətənin gələcəkdə daha qüdrətli günlər keçirəcəyinə inandığını söyləmişdi. O, bu mərdlər ölkəsinin azad və xoşbəxt günlərinə inanır idi deyə Nizami, ölkəsində azadlığın, mədəniyyətin çiçəklənməsini arzulayırdı. Dahi sənətkarın bu arzuları bizim dövrümüzdə, sovet hakimiyyəti dövründə yerinə yetdi. Şairin ana vətəni Stalin zamanəsində bahar nəsiminin tərəvətilə çiçəklənən laləzara çevrildi” [1, s.35].

Rəsulzadə isə Nizaminin vətəninə mövcud olan sovet quruluşunu belə qiymətləndirirdi: “Nizaminin “Cənnət şəhər”i dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi allahı tanıyır, o biri isə rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük təbliğat silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə anlaşma əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə təhlükəsiz yaşadığı halda, ikincidə insanlar daim ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilmir, ikincidə isə oğurluq ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hamı casusdur. Birinci silahsız və dindar, ikinci təpədən-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı bürüyəcək fitnə yuvasıdır” [5, s.249].

Məşhur sovet şərqşünaslarından olan Bertelsin yazdığına görə, “Nizami üçün milliyyət, dil və din çox da əhəmiyyətli deyildir. Poemada, ruslardan başlamış uzaq Hindistan da və Çinə qədər onlarca başqa xalqlar bizim gözüümüzün önündən keçir. Lakin biz Nizaminin əsərlərində heç bir yerdə belə bir şeyə rast gəlmirik ki, Nizami bir şəxsi filan xalqa mənsub olduğuna görə pisləsin”. [3, s.140].

Rəsulzadənin tədqiqatında isə bu fikirlərə tam əks fikirlər yer almaqdadır. O, “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində “Nizaminin görüşü ilə rus” adlı bölmədə belə yazır ki: “Xəzər dənizi sahilinin, əvvəlki fəsildə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, zaman-zaman rus quldurlarının yağmaçı hücum və basqınlarına məruz qalması, bura əhalisində, şübhəsiz, qanlı xatirələr şəklində yaşamışdır. Nizamidə təsvir olunan Bərdənin qarəti və Nüşabənin əsir alınması ilə bağlı vəhşiliklərdə, xalq içərisində daim təzə qalan bu xatirələrin acı əksini görməmək mümkün deyildir” [5, s.190].

Yeri gəlmişkən, Məhəmməd Əmin bəy bu məsələyə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində də toxunmuş, sovet Nizamişünaslarının Nizaminin türklüyünün və ruslar əleyhinə yazılanların üzərindən sükutla keçdiklərinə görə təəssüfünü bildirmişdir. “Məsələn, XII əsrdə yaşamış Nizami ideallaşdırılır. Ümumdünya miqyaslı bir şair kimi, dünya ədəbiyyatındakı müstəsna mövqeyi göstərilir. Lakin onun türklüyünü və ruslar əleyhinə misralarını gizlədirlər. Onlar Nizamini imperiализmin böyük bir mübarizə və hətta Sovet hakimiyyətinin gələcəyini öncədən sezməmiş bir

Professor Vaqif Sultanlı haqlı olaraq yazır ki: “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında nizamişünaslığın indiyədək az diqqət yetirdiyi bir məsələ-şairin ruslara münasibəti təfərrüatı ilə işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçı Nizaminin ruslara mənfi münasibətini qeyd etməklə kifayətlənməmiş, şairin əsərlərindən gətirdiyi konkret misallarla onun təsəvvüründə və təqdimatında rusların vəhşi, qaniçən simasını yaratmış, həmçinin “Yeddi gözəl” poemasında rus gözəlinin danışdığı nağılın digər gözəllərin nağılları ilə müqayisədə qanlı və qorxunc olması faktına xüsusi məna vermiş, şairin rus şahzadəsi üçün məhz qırmızı qəsrı ayırması da qanlılıq rəmzi kimi yozulmuşdur. Tədqiqatçı Nizaminin ruslara münasibətini yalnız ədəbi-tarixi fakt kimi deyil, həmçinin siyasi mənada qabartmış, onu tarixin çağdaş mərhələsi ilə bağlamışdır: “Rusiyaya aid hekayətdə, etiraf etmək lazımdır ki, yaşadığımız günlərin reallığını andıran bir xüsusiyyət vardır. Yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar şahzadə ilə deyil, bu hekayət, sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayağa qalxmış ikən, işdə şahzadə ilə evlənərək, taxta çıxan kimi qırmızı demaqoq obrazı ilə də bu cəhəti təsdiq etməkdədir” [261, 210] [7, s.185-186].

Aydın məsələdir ki, 70 il ərzində sovet ideologiyasına söykənməyən, kommunizmin təbliğinə əsaslanmayan əsərlər mədəniyyət sahəsində olduğu kimi, elm sahəsində də işıq üzü görə bilməmişdir. Odur ki, təbliğat maşınının izləri bütün elmi tədqiqatlarda da bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Filologiya elmləri doktoru Əkbər Ağayev “Nizami və dünya ədəbiyyatı” əsərində Nizami qəhrəmanlarına dəyər verərək onların kommunizm cəmiyyətinə ötürüləcəyini də qeyd edir. “Nizaminin yaradıcılığı bizim üçün yaxın və aydındır. Biz onun ideal romantik qəhrəmanlarını sevirik. Nizaminin ideal qəhrəmanları bütün ömürləri boyu həqiqət axtaran, həyatın bütün nemətlərindən istifadə etməyə çalışan, mübarizə və yaşamaq ehtirasını hər şeydən üstün tutan unudulmaz qəhrəmanlardır. Buna görə də onlar bizim üçün yaxşı və gözəldir, bu qəhrəmanlar gələcək kommunizm cəmiyyətinin xoşbəxt nəsilləri üçün də yaxın və gözəl olacaqdır” [2, s.171].

“Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Məhəmməd Əmin bəyin Bertels haqqında yazdığı sətirlər bütünlükdə sovet Nizamişünaslarının bəlli zaman çərçivəsində yazdıqları tədqiqatlardakı fikirlərə cavab olaraq səslənməkdədir: “Lütfünü gördüyü rejimə bəlkə də məcburən, bir xoş söz olsun deyə, Bertelsin bir də “zəmanəmizdə yaşamış olsaydı, Nizami bizimlə (yəni bolşeviklərlə) birgə olardı!” hökmü vardır.

Fəqət, bizim fikrimizcə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilərsə, Nizami ilə bolşeviklər də o qədər birgə ola bilərlər!..” [5, s.249].

Qətiyyətlə demək mümkündür ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Nizamişünaslığında yeni bir model yaratmışdır. Sovet dönəmində M.Ə.Rəsulzadəyə qədər və ondan sonra Nizami haqqında yazan heç bir Azərbaycan alimi Nizami yaradıcılığındakı bu məqamları olduğu kimi üzə çıxarıb təqdim edə bilməmişdir. Bunun da səbəbi təbii ki, bütün sahələr kimi, elmin də, ədəbiyyatın da

rejimin sərt basqısı altında olmasıyla bağlıdır. Məhz bu üzdən Nizamiyə həsr edilmiş ən sanballı tədqiqatlar belə Nizaminin həyata, tarixi hadisələrə baxışlarını, düşüncəsini tam şəkildə əks etdirə bilməmişdir. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri Azərbaycan Nizamişünaslığında əvəzsiz bir yer tutmaqdadır.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nizami, bolşevik, ideologiya, Azərbaycan, ədəbiyyat .

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1947.
2. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı 1964.
3. Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, EAƏF Nəşriyyatı, Bakı-1940.
4. Elçin. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Oçerk. “Şərq-Qərb”, 1994.
5. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. 416 səh, şəkilli (səh.249).
6. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənclik, 1990, 112 səh.
7. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 252 səh.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MULTIKULTURAL İDEYALAR

Nübar Bayramova

ADPU-nun Quba filialı, Quba, Azərbaycan

e-mail: nubar.bayramova.78@mail.ru

Minilliklərin təkamülü sayəsində ruhi mədəniyyət bəşəriyyətin sosial inkişafının, intellektual və mənəvi tərəqqisinin universal əsası sayılmağa başladı və informasiya, etik qlobal cəmiyyətin formalaşmasına, xalqların tarixi məsuliyyətinə, siyasətə və idarəçiliyə, sülh və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə öz təsirini göstərdi. Həmişə aydındır ki, heç bir millətin nə mədəniyyəti, nə iqtisadiyyatı, nə də təhsilinin və elminin inkişafı beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş vəziyyətdə gedə bilməz. Buna görə də müasir cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilmədiklərini artıq etiraf edirlər.

Bu gün bütün dünyaya fəxrlə nümunə çəkdiyimiz multikultural dəyərlər, dini və mədəni müxtəlifliyin harmoniyası heç də birdən-birə peyda olmamış əsrlər boyu xalqımızın adət və ənənələrində formalaşaraq bu günkü vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Klassik ədəbiyyatımızın əvəzolunmaz incilərini araşdıran zaman nəinki bunun şahidi olur, mütəfəkkirlərimizin çoxşahəli və çoxistiqamətli fəlsəfi fikirləri ilə qürur duyuruq. Ədəbiyyatımızın, publisistikamızın, ümumilikdə ictimai fikir tariximizin bütün nümunələrində multikultural əhval və tolerant münasibətlərin mövcud olmasının tarixi faktları məlumdur. Azərbaycan multikulturalizmini ədəbiyyatımızın,

fəlsəfəmizin, publisistikamızın, incəsənətimizin və mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrinin fikirlərində, əsərlərində, cəkdii rəsmlərdə belə görmək olur. Azərbaycan multikulturalizmin ədəbi-bədii köklərinə səyahət edəndə multikultural ruhun, tolerant əhvalın təzahürünü klassiklərimizin əsərlərində bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəməsi, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni tərzdə ehtiram bəslənməsi, insanlara sitayiş etdikləri dinlərinə görə deyil, dəyərlərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, eşqin ən yüksək və ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün insanlar, xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü kimi nüanslar ədəbiyyatımızın ən dərin qatlarının belə multikultural dəyərlərlə doğrulduğunu sübut edir. Ədiblərimizin yaradıcılığına nəzər yetirəndə həmin dövrün ictimai-siyasi nəfəsini hiss etmək mümkündür. Onların yaratdıqları nümunələr bizə Azərbaycan cəmiyyətində hər bir dövrdə multikultural əhvalın və tolerant münasibətlərin mövcud olduğundan xəbər verir. Həmin əsərlər tarixi keçmişdə qalan və artıq bizim müşahidə edə bilmədiyimiz həmin dövrlərin real həyat hadisələrinin sanki bədii “kardioqramı”dır.

Şərq və Qərb fəlsəfələrini birləşdirmək istəyi yaradıcılığının ekvatorunda dayanan misilsiz söz sahibi Nizami Gəncəvinin əsərləri multikultural ideyalarla çox zəngindir. Xüsusilə milli və dini təəssübkeşliklə yanaşı, bəşəri dəyərlərə də hörmət edilmiş, “özününkü” sayılan heç bir şey “özgəninkindən” fərqləndirilməmişdir. “Eşqdir mehrabı uca göylərin” [1] ideyasını öz yaradıcılığının nüvəsi hesab edən Nizami yaradıcılığı bu baxımdan xüsusi diqqət çəkir. Onun düşüncəsində yatan multikultural dəyərləri duymamaq, hiss etməmək mümkün deyil. Nizaminin “Yeddi gözəldə” artıq xalqlar dostluğunun tərənnümü klassikada multikulturalizmin kulminasiya nöqtəsi sayıla bilər. Ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara hörmət bəsləmək, onların qəhrəmanlarının adlarını hörmətlə çəkmək, onlara daima, isti və ən əsası səmimi dostluq münasibəti sərgiləmək Nizaminin əsərlərində mühüm yür tutur. Onun əsərlərində müxtəlif dinlərin müqəddəsləri sayılanlara İbrahimə, Yaquba, Sülüymana, Musaya, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə yanaşılır, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq poetikasının sehirli və füsunkar cığırlarında uyğun bənzətmələrin qurulması multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsidir.

Dahi **Nizami Gəncəvinin** (1141-1209) bütün dünyada məşhurlaşdıran ən başlıca xüsusiyyət onun əsərlərində insanpərvərlik, humanizm, heç bir dini etnik fərq qoymadan bütün insanlara eyni cür acımasıdır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” adlı əsərlərində multikultural dəyərlərin, tolerantlığın şahidi oluruq.

Məsələn, “Xosrov və Şirin” əsərində atəşpərəstliyin, bütəpərəstliyin və xristianlığın sevginin yolunda heç bir maneəçilik yaratmaması şairin əsərlərində daima multikultural ruhun olmasından xəbər verir. Tolerantlıq, özgəyə acıma hissi, dözümlülük demək olar ki, onun əsərlərinin aparıcı ideyasını təşkil edirdi. Hətta özünün şəxsi həyatında belə multikultural ruhlu bir insan olmuşdur. Dərbənd hakiminin ona göndərdiyi fərqli dinə sitayiş edən, fərqli millətdən olan kənizlə evlənməsi deyilənlərin təsdiqidir. Şairin:

“Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz ey dünya nədir dəyərin?!”

... Eşqsiz olsaydı xilqətin canı
Dirilik salmazdı bütün cahanı” [1].

Şairin həyat devizinin “Bu günəşdən dünyada hamıya işıq çatar” [1] olması multikultural dəyərlərin onun ideologiyasının təməl özülünün təşkil etməsinin göstəricisidir.

Nizami tam bir humanist yönümlü korifey olub, əsərlərində daim ədalət və demokratik fikirləri təbliğ etməyə çalışmışdır ki, o ideyalar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Əsərlərində milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanları azadlığını və istiqlaliliyyətini istəyib bütün yaradıcılığını bu yolda həsr etmişdir. Toxunduğu sosial-siyasi problemlərə yanaşma tərzı multikultural dəyərlərlə zəngin olub, insan hüquqlarının müdafiəçisi, bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatının layihəçisi olmuşdur. Nizami fəlsəfəsinin özəyində ədalət anlayışı durur. Nizami əslində din və ədaləti bir-birinə yaxın anlayışlar kimi qəbul edirdi. Qoca qarının Sultan Səncərlə dialoqunda qarının dili ilə sultanı ədalətə dəvət etməsi dövrünün çatışmamazlıqlarını üzə çıxarırdı:

“Qaydadır ki, sultandan xalqa güc, qüvvət gələr,
Bəs niyə səndən bizə daim Həqarət gələr?
Adil olsa şah əgər, hamı ona baş əyər,
Bəslər məhəbbətini bütün canlar, könüllər” [2].

Nizamiyə görə əgər ədalət hakimiyyət səviyyəsində bərqərar etməsə cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin ədalətli olması mümkün deyildir. Ona görə də qanunlar ədalətli olmalı və hamıya ədalətlə tətbiq edilməlidir. Nizami ədaləti dövlətin təməl sütunu olub, bu sütunun möhkəm olmadığı zaman dövlətin də batacağını hesab edirdi. Dövlət o zaman sağlam sütunlar üzərində bərqərar olur ki, onu idarə edən hakimlər ədalətli olsun və insanlar arasında heç bir fərq qoymasın. Nizamiyə görə insanlar azadlığa can atmalı, onların arasında heç zaman ayrı seçkiliyə yol verilməməlidir.

İnsanları bütöv, bir görmək, bir-birlərinə yaxınlaşdırmaq, mərhəmətə, şəfqətə təşviq edən dəyərlərlə zəngin olan “Yeddi gözəl” poeması xüsusi diqqətə malikdir. Müxtəlif ölkələrin Rum, Slavyan, Çin, Xarəzm, Məğrib gözəllərinin seçilməsi, onun üçün onların hansı dinə, irqə, millətə mənsub olmasının heç bir fərqlənməsinin olmaması, bu xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətlərinə böyük ehtiram və hörmət göstərilməsi insanlarda multikultural ideyalar aşılamağa xidmət edir. Əsər dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanlara məhəbbət duyğuları ilə zəngindir. Məhz Nizami fəlsəfəsinin mərkəzində də insanı hər bir şeydən uca tutmaq kimi Şərq intibah mədəniyyətinin çağırışı durur. Nizami insan dedikdə dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşər övladını nəzərdə tuturdu.

Dahi **Nizami Gəncəvinin** də tolerant həyat tərzı, onun xristian qızı Afaqla ailə qurması onun yaradıcılığının humanist və dünyəvi xarakterli olmasına təsirsiz ötürməmişdir. Əsərlərində islamaqədərki Şərq mədəniyyətinə hörmət və ehtiramla yanaşır. Xüsusilə onun rəsmi ideologiyası İslamdan tamamilə fərqlənən – zərdüştilik haqqında Sasanilərin qədim paytaxtı Mədain şəhərinə həsr etdiyi şeirini misal çəkməliyik. O, Qərb dünyasının Ktesifon kimi tanıdığı Mədain şəhərini əzəmətinə Məkkə ilə müqayisə edir, İslam dininin verdiyi ehtiram və dəyəri Zərdüşť dininə də göstərirdi. Onun islamı sevdiyi qədər də digər dinlərə və onların müqəddəs kitablarına; Avestaya,

Bibliyaya ayırdığı diqqət onun nə dərəcədə multikultural şəxsiyyət olduğundan xəbər verir. Nizaminin əsərlərində maraqlı məqam ondadır ki, əsərlərində başqa millətlərdən olan qəhrəmanlar önə çəkilir, onların ideal obrazı vəsf edilir. Məsələn, “Yeddi gözəl”də fars hökmdarı Bəhram şah, “Xosrov və Şirin”də fars hökmdarı Xosrov, “İskəndərnamə”də yunan hökmdarı Makedoniyalı İskəndər obrazlarında şairin tolerant baxışlarını görmüş oluruq. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”də məzlumların şikayətlərinə baxan Bəhramın davranışı ilə tolerant baxışlarını sərgiləyir;

“Ədlin heykəlini Bəhram ki gördü, ağdan və qaradan heykəl götürdü.

Padşah ədaləti süzəndən bəri, qurban verdi ona yeddi peykəri.

Başqa xəyaları qazdı kökündən, verdi ədalətə könül, oldu şən” [3].

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki. Nizaminin yaratdığı əsərlər tolerantlığı, multikulturallığı xalqımızda ta qədimdən indiyə kimi aşılaraq bu günümüzdə bir həyat tərzinə çevrilməsində böyük bir dəstək olmuşdur. Bu fəlsəfi fikirləri qoruyub gələcək nəsillərə ötürülməsi multikulturalizmin daima bərqərar olmasında vacib şərtlərdəndir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, multikulturalizm, tolerantlıq, humanist, mədəniyyət

Ədəbiyyat

1. Abdulla K., Həbibbəyli İ., Məmmədaliyev V., Kərimli T. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı, 2016, 286 s.
2. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Lider nəşriyyat, 2004, s.262.
3. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: Yeddi gözəl, Nizami Gəncəvi, Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 335s.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ TÜRKLÜK MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TƏDQIQATINDA

Günəl Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gunel0497@gmail.com

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ən mükəmməl şəkildə tədqiq edilməsi ilə seçilir. Bu tədqiqatda Nizami və türklük məsələləri milli düşüncə işığında böyük məharətlə araşdırılmışdır. Belə bir tədqiqat əsərinin müəllifi məhz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ola bilərdi. M.Ə. Rəsulzadənin və Nizaminin türklük ideyası səsləşir. Yadigar Türkel Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqqında yazır: “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin XX yüzildə yetirdiyi ən böyük politoloq, politik, tarixçi, ideoloqdur! XX yüzildə Azərbaycandan, Bakıdan, Türkdən, azərbaycançılıqdan, türkçülükdən, qafqazçılıqdan yazılmış ilk, eləcə də ən yaxşı yazıları Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazmışdır!” [4].

M.Ə. Rəsulzadənin bu tədqiqat əsəri Nizami yaradıcılığını, Nizami yaradıcılığının əsas ideya xətlərini daha dərinlən öyrənməyə kömək edir. Eyni zamanda burada Nizami Gəncəvi

yaradıcılığı əsasında milli düşüncə və xalqın etnogenezisinin bədii yaradıcılığa təsiri məsələləri də ön plandadır.

“Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nizaminin türk xalqına və türklüyə verdiyi böyük əhəmiyyətdən bəhs edərək yazır: “Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasionalizmindən uzaq, türk sevgisi ilə dolğun, Qafqaz mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir” [3, s. 45].

Nizaminin milli kimliyi, türklüyü barədə fikirlərini M.Ə.Rəsulzadə tutarlı dəlillərlə ifadə edir: “Kitabımızın müəyyən bölümündə təfəssil və təkrar edəcəyimiz kimi, “gözəl və böyüyə türk, gözəllik və böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türküstan” deyən bir şairə hankı ağız türk deyildir, deyə bilər?” [3, s. 48].

Nizami Gəncəvinin bütün qəlb ilə türklüyə bağlı olduğunu M.Ə.Rəsulzadə bu sözlərlə ifadə edir: “Onun yaşadığı zaman və şərtlərdə dilin önəmi yoxdu, önəmli olan hissiyyatdı. Hiss baxımından Nizaminin türklüyünü isbat edən dəlil isə bir deyil, mindir!” [3, s.48]. Maarifə Hacıyeva M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatında yer verilən bu mövzulara toxunaraq yazır: “M.Ə. Rəsulzadə göstərir ki, Nizaminin əsərlərini yazdığı dil fars dili olsa da, şairin daşdığı hisslər və işlətdiyi mövzular Azərbaycan türklərinin duyğularından doğub. Nizaminin yaradıcılığı, onun duyğu və düşüncələri onun yetişdiyi mühitlə bağlı olduğu üçün, Azərbaycan türklərinin milli duyğularını əsərlərində qabarıq şəkildə əks etdirən bir şəxsiyyətdir” [2].

M.Ə. Rəsulzadə türk xalqına sevgisini Nizami qədər gözəl ifadə edən başqa farsca yazan şair olmadığını bu sözlərlə oxuculara çatdırır: “Gözəllik qarşılığı olaraq qullanan “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənalarında başqa şair və yazarlarda dəxi, misallarını bulmaq qabildir. Fəqət, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə türk anlamı Nizamidə olduğu sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmiş olsa gərəkdir. Şairin incələməkdə olduğumuz “Beş kitab”ında bu iddianın 80-ni keçən tərlü dəlil və dayanaqlarını təsbit etmişik” [3, s.161-162].

Nizami yaradıcılığında türk sözünün ucalığı ilə bağlı M.Ə. Rəsulzadə öz tədqiqatında yazır: “Gerçək və məcazi mənada tərlü anlamlar və tərlü münasibətlər dolayısı ilə şairin bolca qullandığı türk isim və sifətləri genəl bir tərifə tabe tutarsaq görürük ki, Nizami türk deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əsgər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef anlayır, türklük deyir – gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlayır, Türküstan deyir – vəfa, doğruluq, aranılan yerlə ermişlik (vüsəl) anlayır” [3, s.162].

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin əsərlərində dilbər yerinə çox zaman türk sözündən istifadə etdiyini söyləyir. Gözəl gözdən bəhs edərkən onu türk gözü (çəşmi-torki) olaraq ifadə etdiyini və bu baxımdan onu ahu (qəzal) gözü ilə qarşılaşdığını qeyd edir. Nizami bir gülüşün dadlılığından bəhs edərkən onu türk gülüşü adlandırır. M.Ə. Rəsulzadə Nizaminin təsəvvüründə bu gülüşün şəkərin belə qısqaqacağı qədər dadlı olduğundan bəhs edir [3, s.162].

Nizami Gəncəvinin türk sözündən istifadə etdiyi bir çox məqama diqqət çəkən müəllif yazır: “Çin gözəlimi, hind gözəlimi – nə gözəli olursa olsun, Nizamidə onun bir türkə bənzədildiyini görürsünüz” [3, s.163].

Rəsulzadə daha sonra qeyd edir ki, “Həftpeykər” mənzuməsinin “Qara köşk” prinsesinin hekayəsindəki “narın vücudlu türk kraliça”nın adı Türknazdır [3, s.163].

Rəsulzadə tədqiqatında Nizami yaradıcılığında türkün qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik və qüvvət simvolu olmasından da söz açır.

“Sözün qıtası, türk maddi-mənəvi bütün yüksəkliklərin simvoludur. O, Günəşin ta özüdür: Sabahın açılıb günəşin doğulduğunu anlatmaq istərkən Nizami “Sultanşükuhlı türkün Çin deryasından yüksələrək dağlara nur saçdığından bəhs edir” [Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Kitab Klubu, 2019, 370 s., s. 164]. Mübariz Yusifov Nizami yaradıcılığında türk adının işlənməsi ilə bağlı yazır: “Azərbaycan əsilli tədqiqatçılara gəlincə, onlar klassik dövrdə Azərbaycanlı əhaliyə şamil edilən “türk” adını təkcə etnik bir termin kimi yox, həm də xalqın daxili aləmini, milli psixologiyasını özündə canlandıran bir söz kimi mənalandırırlar. Bu doğrudan da belədir. Nizamidə “türk” adı həm də etnik vahid kimi, həm etnik-psixoloji vasitə kimi işlənmişdir [5, s. 106].

Nizaminin əsərlərində türkləri ədalət simvolu olaraq da görmək mümkündür: “Ədalət üzərinə qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu ideali türk dövləti tipində bulur. Necə ki, didaktik əsəri olan “Məxzənül-əsrar”da zülmə uğramış ixtiyar bir qadının ağzı ilə Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə xitabla: “Madam ki, ədalətsizliyə təhəmmül edirsən, demək ki, türk deyilsən!” deyir [3, s. 166]. Türklər tarixi boyu hər zaman öz ədaləti ilə seçilmişdir. Bu indiki dövr üçün də belədir. Türk hər zaman mərd, igid, qəhrəman, gözəl, ədalətli, yüksəkinsani keyfiyyətləri ilə seçiləndir. Nizami insani gözəlliklə yanaşı, təbiət gözəlliyindən bəhs edərkən də türk sözündən istifadə etmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divanilüğət it-türk” əsərində türklərdə sevimlilik, gözəllik yaxşılıq, ədəb, igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq kimi xüsusiyyətlərin olduğu qeyd edilir [1, s. 352].

“Nizamiyə sırf farsca yazmışdır deyə türk deməmək qabilmidir?” deyən M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin türklüyü ilə bağlı yazır: “Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən türklük haqqındakı duyğuları ilə türk kultür və milliyyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Qaşqarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!” [3, s.169].

Beləliklə, biz M.Ə. Rəsulzadənin bu dəyərli tədqiqat əsəri sayəsində Nizaminin yaradıcılığının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və nə qədər uca bir məqama layiq olduğunu bir daha anlayırıq. Nizaminin yaradıcılığında türklük və milli kimlik məsələlərinin çox dərindən araşdırıldığı bu əsəri oxuyarkən Nizami sözünün bədii kəsərinə, Nizaminin şairlik qüdrətinə yenidən heyran olmamaq mümkün deyil. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadə bu tədqiqat əsəri ilə nizamişünaslığa böyük töhfə vermişdir.

Açar sözlər: M.Ə. Rəsulzadə, Nizami, türklük ideyası.

Ədəbiyyat

1. Divanü Lûğat-it-türk tercümesi I. Çeviren Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1985, 530 s.

2. Hacıyeva M. M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri. Xalq cəbhəsi qəzeti, 2 sentyabr 2015, s. 14.
3. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Kitab Klubu, 2019, 370 s.
4. Türkel Y. Rəsulzadənin Nizami sevgisi. Azadlıq qəzeti, 25 may 2015, s. 12
5. Yusifov M. Nizamidə azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 168 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” POEMASINDA RƏQƏM VƏ RƏNG MİSTİKASI

Gülşən Əliyeva-Kəngərli

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: gulshenkengerli@mail.ru

Rəng assosiasiyası ilə bədii-fəlsəfi fikri ifadə etmək qədim türk təfəkkürünə xas özəl xüsusiyyətdir. Həyat tərzləri cəmiyyətdən çox təbiətlə, təbiiliklə bağlı olan qədim türklər təbiətdə mövcud olan, təbiəti bəzəyən bütün rənglərdən öz həyatlarını gözəlləşdirmək məqsədilə istifadə etmişlər. Türk epos mədəniyyətinin, eləcə də Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının dahiyənə abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu mənada qiymətli örnəkləri özündə hifz etməkdədir [1]. Məsələn, dastanda gözəli təqdim etmək üçün onun surətini təyin edən sarı rəngdən istifadə olunur: Sarı donlu Selcan Xatun!)

“Dünyanı ölçülər idarə edir” (Spinoza) – eləcə də bu ölçülərdən və rəqəmlərdən bizim çoxəsrlik poeziyada sistemli şəkildə istifadə olunur. Hürufizm də əbcəd hesabı buna gözəl misal ola bilər.

Yaxın Şərq və Azərbaycan intibah ədəbiyyatının zirvəsi Nizami Gəncəvi XII əsrdə, xalq şairi Rəsul Rza isə XX əsrdə fəlsəfi poeziya – poetik fəlsəfə yaradarkən rənglərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Rəqəm və rəng mistikası orta əsrlərdə həm müdrik aləmi, həm də mistik aləmi izah etmək üçün əlverişli vasitə olmuşdur. Bu qədim türk düşüncə mədəniyyətindən irəli gələn bir keyfiyyət idi.

Nizami Gəncəvi möhtəşəm “Xəmsə”yə daxil olan dördüncü poemada – “Yeddi gözəl” əsərində rənglərlə bərabər, həm də rəqəm mistikasından istifadə etmişdir.

Son dövrlərin nüfuzlu və etibarlı nəşrlərindən birində deyilir: ““Xəmsə”nin dördüncü əsəri “Yeddi gözəl” adlandırdığı kimi “Yeddi peykər” mənasını da verir. Şair baş süjet xəttinə caladığı yeddi novellanın qədim nücum elminə uyar şəklində yeddi bürc və əski təsəvvürlərə bu bürcələrin himayəsində olan həftənin təmsil etdiyi yeddi rəngə bağlayır. (Qara-Keyvan-şənbə, sarı-Günəş-Yekşənbə, yaşıl-Ay- düşənbə, qırmızı-Mərrix-seşənbə, ağ-Zöhrə-cümə ...)

Əsər çoxşaxəli, rəngarəng və plastiki. Baş süjet qəhrəmanın – Bəhrəmin həyat yolunu və şahlıq illərini əhatə edir” [3]. Beləliklə, “Yeddi gözəl” poemasında rəng mistikası rəqəmlərlə vəhdətdə dərk və şərh oluna bilər: 7 gözəl, 7 nağıl, 7 günbəz, 7 gün, 7 rəng, 7 bürc...!

Ümumən türk-islam millətlərində 7 müqəddəs rəqəmdir, fal-ulduz kitablarında açar rolunu oynayır. Eləcə də islam dinində insan vəfat edəndən sonra 3, 7, 40-cı günlər (Şimal regionunda həm də 52!) ehsan verir, mərasim keçirilir. Bunlar belə mənalandırılır 3 gündən sonra ət sümükdən ayrılır, 7 gün ərzində sümüklər bir-birindən ayrılır, 40 gün ərzində ruh çıxmış, ruhdan xilas olmuş bədən tamamilə torpağa qarışır. Deyilənə görə bu günlərdə ehsan verilir ki, ölənün əzabları yüngülləşsin. Eləcə də təzə gəlini, yeni doğulmuş körpəni 40 gün tilsimdən, yad ünsürlərdən, qorxudan, bəd-nəzərdən qoruyurlar ki, psixoloji xəstəliklərə düşər olmasın. 7 rəqəmi qədim şumerlər və türk şamançılığında kainatın müəmmalarını izah edən “qızıl açar” rolunu oynayır, kosmoqoniya və teologiya elmlərinin əsasını təşkil edirdi [5; 6].

Səmanın, mübhəm göylərin gözəllik rəmzi olan Göy qurşağı yeddi rəngdədir, 7 rəng küllhalında kainatının- cahanın rəmzidir.

Əsərdə 7 rəqəmi bununla bitmir. “Yeddi gözəl”də yeddi rəngə çalan əsrarəngiz saraylarda qayğısız günlər yaşayan Bəhram vəzir tərəfindən nahaq yerə zindanlara atılan yeddi məhbusun hekayələrini dinləyərkən dəhşətə gəlir. Bu paralelizm (yeddi gözəl –yeddi məhbus) yalnız sənət baxımından əsərin məziyyəti deyil, həm də şairin ictimai fikri qayəsini öyrənmək üçün bir açardır” [3].

Beləliklə, əsər üç müstəvinin poetik sistemindən ibarətdir: romantik Bəhram şah 7 gözəllə keyf çəkir, mistik bürclər və ulduzların kainatla bağlı mistik müəmmaları; real tarixi gerçəklik-7 məhbusun nağıllarında ifadə olunan mətləblər! Yeddi məhbusun vəzir Rast Rövşən haqqında söylədikləri başı gözəllərə qarışmış Bəhram şahı ayıldır. Bundan sonra Nizami Gəncəvinini dahi bir sənətkar kimi ictimai-tarixi görüşləri, insanlıq və ədalətli idarəçiliklə bağlı fəaliyyəti yer alır. Əsərin bədii-fəlsəfi məzmunuyeni yön alır..

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si türk bədii düşüncəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud”eposundan sonra ən möhtəşəm bədii-fəlsəfi uğuru, Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəridir. “Xəmsə”ni yalnız Homerin “İliada” və “Odisseyə” əsərləri, Əbulqasım Firdovsinin “Şahnamə”si ilə müqayisə etmək olar.

“Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin beşi də möhtəşəmdir, Şərq intibahının ideya-bədii zirvəsi məqamındadır. Bu əsərləri oxuyaraq bu gündə dünya XII əsrdə Azərbaycan bədii düşüncəsinin dahiliyinə heyran qalırıq.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Xəmsə”yə daxil olan dördüncü əsər – “Yeddi gözəl” (Həft Peykər) öz strukturu (ümumən polifonizmi!) ilə fərqlidir. Nizami bu əsərdə də ədalətli şah, ədalətli cəmiyyət problemini qoyur. Əsərin baş xətti bu problemin həlli üzərində qurulub. Nizaminin arzusunda olduğu ədalətli şahlar həyatda mövcud olan ibrətli vəziyyətlərlə yetişir. Xosrov Şirinin məhəbbəti ilə, Bəhram xain itini edam etmiş qoca nəsihəti ilə!

“Yeddi gözəl”i şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: 1) Bəhram Gurun şahlığa gəlməsi; 2) Xavərnəq qalasında yeddi rəngli otağın tikilməsi, Bəhram şahın 7 iqlimdən gətirilmiş yeddi gözəllə aylənməsi; 3) Qoca çobanın ibrət dərindən sonra Bəhramın 7 günahsız məhbusu dinləməsi!

Əsərin əsas bədii-fəlsəfi məğzini ifadə edən 7 gözəl hissəsi bir növ əsər içərisində müstəqil bir əsər siqlətinə malikdir. Bir qədər cəsarət edib deyə bilərik, 7 gözəlin hər birinin Bəhram şahı söylədiyi “Əhvalat” – 7 nağıl bir müstəqil ibrətamiz-didaktik əsər siqlətindədir. 7 gözəllə keçirdiyi

7 gün təkcə əyləncə günləri deyil, 7 ibrətli məktəb günləridir. Təsadüfi deyil ki, məhz 7 gözəlin danışdığı əhvalatlar sayəsində Bəhram ayılır, vəzir Rast Rövşən onun “əylənməyə” başı qarışdığından sui-istifadə edib, ölkədə hərcmərclik yaradır, ölkədə ədalətsizlik baş alıb-gedir, xəzinə boşalır, ordu dağılır, insanlar günahsız yerə həbsxanalara atılır...

Fəqət, “Yeddi gözəl”in novator bir əsər polifonik sənət nümunəsi olması burada sənətkarlıqla işlənən 7 rəqəmi və 7 rəng mistikası ilə bağlıdır.

Nemanın göstərişi ilə ölkələr gəzib Rum ölkəsindən (!) Memar Simnarı tapır və o Nemanın istədiyi qəsri-Xavərnəqi tikir:

Qızıl barmaqları gildən və daşdan

Bir qəsir tikdi ki, sanki güümüştən

Qəsir ki, bürcləri ucalmış Aya

Bir qibləgah olmuş ağa, qaraya.

İmarət zər, zinət, Simnar naxışlı,

Daşı alov rəngli, günəş baxışlı [8, s.342]. Qeyd. Misallar bu nəşrdən- Xəlil Rza tərcüməsindən veriləcək)

Bəhram şah tikiləndən sonra heç kimin daxil olmadığı bu saraydakı zala daxil olub heyratə düşür:

Bu zalda əksi var yeddi gözəlin,

Hər biri rəmzidir böyük bir elin.

Həmayilbağlayıbyeddihəlqədən,

Rəssam ruh almışdı nurdan, kölgədən.

Gözün gövhərini işıqlandıran

Yeddi qız, yeddi nur, yeddi asiman!

Bu yeddi ulduzun hökmü belədir:

Taxta əyləşəndə bizim cahangir

Yeddi şah qızını, yeddi iqlimi

Bağrına basacaq yetim dürr kimi [8, s. 362-363].

Bəhram şah böyük memar Sinanın sevimli şagirdi Şidəni dəvət edib 7 gözəl üçün 7 günbəz tikilməsini istəyir. Nizami Şidənin sənətkarlığını xüsusi olaraq vəsf edir:

Təbiət, həndəsə, nücum elmi də

Mum bir top kimiydi onun əlində.

Bənnalıq işindi bir zərgər idi,

Şəkillər çəkməkdə hünərvər idi.

Fırçası Maninin canını alır,

Kərkisi Fərhadiheyratə salır.

Bundan sonra Şidə Bəhram şaha özünü belə təqdim edir:

Dedi: "- Bəd nəzəri qovaram...Hərgah

Mənə lütf edibən yardım versəşah.

Çünki göyölçənəm, ulduzsünasam,

*Ülkərin nəbzinə qulaq asaram.
Nəqqaşlıq sənəti, memarlıq elmi
Mən vəhy gəlibbir vergi kimi.
Göylərlə başlaram elə bir ülfət,
Dəyməz şahımıza xətar, xəsarət” [8, s. 438].*

Burada Nizaminin sənət haqqında görüşləri ifadə olunur: memar və rəssamŞidə mistik emlərlə - nücum elmi, vəhy ilə gələn nəqqaşlıq sənəti, memarlıq elmi...

Əslində 7 gözəlin hekayəsindən, təbii ki, bu hekayələri danışan 7 gözəlin ağıl və mənəviyyatından – psixologiyasından Bəhram şah 7 iqlimi (ölkəni!) yaxından tanıyır. Bəhram şənbə günü qara günbəzə gedir və birinci iqlimdən olan şah qızının – hind gözəlinin qara rəng haqqında uzun bir hekayəsinə qulaq asır. Qara rəng təsadüfdən deyil.

*Ondansoruşurlar: "Hansı vəhmdən
Qara don geymisən, ey gümüşbədən?" [8, s.445].
Hekayətin sonunda bunun sirri açılır:
Elə ki, sahibim açdı bu sirri,
Gördüm qəm gölüdür qara gözləri.
Yalnız zülmətdədir Ayın cəlalı,
Rəngin ən yaxşısı qaradır, qara,
Gözü görür aləmi göz qarasıyla,
Yeddi göy qatının yeddi rəngi var,
Lakin qara tən rəng tanımayırlar [8, s. 484].*

Şah hind qızının hekayəsindən, onun ağılından və zövqündən məmnun qalır, onu bağrına basır.

Bəhram yekşənbə günü sarı günbəzə gedir, ikinci iqlimdən olan gözəl Yağmənaz sarı rəngin hikməti haqqında danışır:

*Şadlıq, şadyanalıq sarırəngdədir,
Zəfəran halvası bu ahəngdədir.
Sarıdır deyibən pisləmə nəhaq,
Zəfərandadının iştahına bax.
Niqaba zər çəkir yanan sarı şam,
Musanın öküzü sarıydıtamam.
Şadlığın mayası qızıl sarıdır,
Sarı gil möcüzə nemət yaradır [8, s. 502].*

Bəhram düşənbə günü yaşıl günbəzə - üçüncü iqlimdən olan şah qızının – gözəl Nazpərinin yanına gəlir. Nazpəri ona yaşıl rəngin hikməti ilə bağlı əhvalat danışır.

*Sarıdan yaxşıdır yaşıl geyimlər,
Yaşillıq yaraşır sərvə sərəsər.
Yaşıl rəng əyinə rəvnəq gətirir,
Bu rəng mələklərin ilk bəzəyidir.
Candaim yaşilla yaşar həmahəng.*

*Gözə işıq verir, işıq... yaşıl rəng.
Bitkiləryaşıla can atır müdam.
Ləklər bu rəngdədir başdan-binadan.
Aycəmal bu şeiri deyənçağında
Şah ona yer verdi öz qucağında [8, s. 523].*

Seşənbə günü qırmızı günbəzə gəlib dördüncü iqlimdən olan şah qızı yanında əylənir. Rus gözəli ona qırmızı rəngin seyrini bildirən ibrətli bir hekayə söyləyir:

*Qırmızı ən gözəl rəngdir, bəzəkdir,
Qırmızı gövhərlər bahalı, nadir.
Qızılın geyimi qırmızıdandır,
Canın cövhəridir ruh qarışıq qan,
Qan da rəng alıbdı qırmızılıqdan.
Qırmızı fəryadı, qırmızı ahı,
Etdi qızıl gülü güllərin şahı.
Bu gözəl hekayət yetərkən sona,
Qızıl gül ətrini yaydı hər yana.
Uzatdı əlinitər qızıl gülə,
Sıxdı ürəyinə, yatdı naz ilə [8, s. 547].*

Bu minvalla şah firuzə rəngli günbəzdə beşinci iqlimdən gətirilən gözəllə əylənir və onun söylədiyi maraqlı hekayəti dinləyir. Pəncşənbə günü altıncı iqlimdən gəlmiş gözəlin yanında səndəli rəngin dünyadakı məziyyətlərindən zövq alır. Adına günü ağ günbəzə yeddinci iqlimdən gətirilmiş gözəlin hekayəti ilə Ağ rəngin seyrinə qərq olur.

Nizamiyə görə: Firuzə -göy rəng
*Gördü dostlarını bərk sıxıb kədər,
Onun xatirinə göy geyiniblər.
İnan, könül versə hər kim göy rəngə,
Dönər süfrəsində günəş çörəyə.*

Səndəli rəng

*Əynində səndəli don vardı onun,
O səndəl ətirli ağac uyuğun.
Səndəl tapmaq üçün çölə gedərdi,
Yalnız səndəl rəngli paltar geyərdi.
Səndəlin nəfəsi can dərmanıdır,
Hər bir asayışın ruhu, canıdır.
Candan hərarəti, cigərdən odu,
Başdan ağrını da aparan odur.
O torpaqdan çıxan qızıldı sanki,
Səndəl rəngindədir yerində rəngi.*

Ağ rəng

*Gündüzün saflığı ağığındadır.
Gecələr Ay göyde qurur ağ çadır.
Rəngin rənglər ilə qarışığı var
Ağ rəngin nə xıltı, nə ortağı var.
Saflığına görə ağ adlanır o,
Yoxdur bulaşığı, yoxdur qokusu.
Odurki, Tanrıya ibadətində
Ağ donu dəb seçib özünə bəndə [8, s. 637].*

Qədim türklər bir adama acıqlananda, yaxud hədələyəndə deyərmişlər: “Gününü göy əskiyyə düyünləyəm”. Bu bu gün də Azərbaycanın şimal regionunda belə işlədilir.

Avropa düşüncəsinin, qərb və rus xalqlarının inamına görə ağ rəng təslimçilik, barışıq, sülh simvoludur.

Azərbaycan (Türk) düşüncəsinə görə ağ rəng xoşbəxtlik, səadət, sevgi- ağ gün rəmzidir. Qızlar öz sevgililərini- Ağ atlı oğlanı arzulayıb və gözləyirlər. Gəlin köçəndə xoşbəxtlik simvolu kimi ağ paltar geyinirlər.

Hələ rəqəmlərin və rənglərin milli şüurla bağlılığı, göylər və səma ilə, nücum elmi ilə əlaqəli kifayət qədər tədqiq olunmayıb. Halbuki rəqəmlər bəşərin nail olduğu kodlaşmış yaddaş, rənglər kainatı dərk etməyin vasitəsidir.

Dahi Nizami Gəncəvi rəqəm və rəng mistikasından İNSANI, cəmiyyəti və kainatı- səmanı izah etmək üçün sənətkarlıqla istifadə edib.

Nizami yaradıcılığının, onun dahililiyinin sirri də məhz rəqəmlərdə və rənglərdədir.

Açar sözlər: “Yeddi gözəl”, rəng assosiasiyası, rəqəm və rəng mistikası, yeddi rəqəmi.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Kitabı-Dədə Qorqudda rəng simvolikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı, 1964.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (6 cildə), 2-ci cild, Bakı, Elm, 2007.
4. Azadə R. Nizami Gəncəvi, Bakı, 1979.
5. Həbibov V. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, “Qartal” nəşriyyatı, 1996.
6. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı, “Gənclik”, 1999.
7. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, Bakı-2007.
8. Nizami. Lirikası. “Sirlər xəzinəsi”. “Yeddi gözəl”. Bakı, 2011.
9. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Bakı, «Ozan», 1997.

NİZAMİ GƏNCƏVİ İDEYALARININ MÜASİR DÖVRDƏ TƏDRİSİ

Günəl Əliyeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aliyeva.gunel@atmu.edu.az

Kamillik deyəndə Azərbaycan ədəbiyyatında ağıla gələn ilk tanınmış simalardan biri Nizami Gəncəvidir. Əxlaq, kamillik, humanistlik, sevgi, ilahi məhəbbət Nizami yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləridir. Ədibin əsərlərinin mərkəzində insan şəxsiyyəti, onun mənəvi dünyası, keçirdiyi hisslər hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. O, ağılla sevgini, qəlblə hissləri necə idarə etməyi oxucularına öyrədən şəxsiyyət olub. Öz ana dilinin sirlərinə hərtərəfli bələd olan şair yaşadığı dövrün tələblərinə uyğun olaraq ərəb və fars dillərində əsərlərini ərsəyə gətirməyə məcbur olmuşdur. Şair hər bir əsərində əvvəlcə problemin qoyuluşunu verir, sonra isə ona uyğun olaraq ibrətamiz-nəsihətamiz ifadələr, sözlər səsləndirirdi. Onun üçün ən əsası insanın mənəviyyəti idi. Çünki şair düşünürdü ki, Allah insanı yalnız xoş əməllər yerinə yetirsin deyə yardıb. Onu bu dünyaya hasil edib. Nizaminin fikrincə, insan həmişə xeyir niyyətinin qurbanı ola bilər. “Yeddi gözəl” poemasında Xeyirin başına gələnələr buna bariz nümunədir. Şair insanın bu dünyada ağıl ilə, kamilliyi ilə hər zaman hər bir işin öhdəsindən gələ biləcəyini vurğulamışdır. “İsgəndərnamə” poemasında Bərdə hökmdarı Nüşabənin öz ağıl, nəcabəti, kamilliyi ilə İsgəndərə qalib gəlməsini nümunə göstərmək olar. Nizaminin obrazları, qəhrəmanları həmişə öz ağılları ilə, əxlaqları ilə hərəkət edən, sidq ürəklə Allaha tapınan şəxsiyyətlər olmuşlar. Şair Məcnun, Leyli, İsgəndər, Fərhad, Xosrov, Şirin, Nüşabə, Fitnə kimi təkrarolunmaz obrazlar yaratmışdır. Bu obrazların, qəhrəmanların hər biri isə bir-birindən özəl xüsusiyyətləri ilə seçilir. Həmin obrazlar əsrlər boyu neçə şair və yazıçıların yaradıcılıqlarını işıqlandırmış, onların yaradıcılıqlarını istiqamətləndirmişdir. Arif Ərdəbili, Zəmiri, Həqiri Təbrizi, Məhəmməd Füzuli kimi dahi şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarını yuxarıda söylənilən fikrə nümunə göstərmək olar.

Biz, indi isə müasir dövrdə Nizami Gəncəvinin əsrarəngiz yaradıcılığına işıq salacağıq. XXI əsrdə Nizami Gəncəvi gənclər arasında necə təbliğ olunur, hansı metodlara əsaslanaraq tədris olunur, onun əsərlərinin tədrisi zamanı hansı psixoloji məqamlara xüsusi diqqət etmək lazımdır kimi məsələlərə tezisdə nəzər yetirməyə çalışacağıq.

Dövr, zaman dəyişir. Dəyərlərimiz, insana, mühitə, canlıya olan münasibət günbəgün yeni cildə bürünür. Öz prizmalarını yeniləyərək fərqli donlarda qarşımıza çıxır. Həmin dəyişkənliklərə istiqamət verən insanlar vardır. Bu insanlara şairlər, yazıçılar, tarixçilər, bəstəkarlar kimi şəxsiyyətlər daxildir. Şairlərin, yazıçıların əsərlərini isə yaşadan, gələcək nəsllə ötürən müəllimlərdir. Onların əməyi əvəzolunmazdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərini də gələcək nəsllə tanış etdirən ilk insan müəllimlər olur. Hər bir şairin yaradıcılığını tədris edərkən onun həyatını öyrənməyin xüsusi metodları var. Təcrübə, təhlil, analiz, sintez, müşahidə metodları buna daxildir. Nizami Gəncəvi əsərlərini yazarkən insan amili, onun cəmiyyətə münasibəti əsas rol oynayır. Təlim-tərbiyə işini, bütövlükdə təhsil sistemini milli zəmin üzərində qurmaq istəyiriksə, ilk

növbədə, milli-mənəvi dəyərlərimizi dərindən öyrənməliyik. Gənc nəslimizi milli ruhda, milli zəmində tərbiyələndirmək lazımdır. Mövcud elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, dahi şairin pedaqoji görüşlərinə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində onun əxlaq və əxlaq tərbiyəsi haqqındakı fikirlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş və geniş yer verilmişdir. Bu da heç də təsadüfi deyil. Belə ki, insanın əxlaqi saflığı uğrunda mübarizə aparan N. Gəncəvi bütün əsərlərində bu işə xidmət edən dahiyənə fikir və ideyalar söyləmişdir. Ondan sonra gələn böyük şair və yazıçıların, filosof və pedaqoqların demək olar ki, əksəriyyəti həmin fikir və ideyalardan bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmişlər. Nizaminin əxlaq və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikir və ideyaları, hikmətli sözləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində önəmli rol oynamış və bu gün də belə bir rol oynamaqdadır. Əxlaq, sədaqət, dostluq, insanpərvərlik kimi əxlaqi anlayışlar Nizami Gəncəvi əsərlərinin əsas mahiyyətini təbliğ edir. Bu anlayışlar içərisində sevgi, məhəbbət anlayışı isə şairin yaradıcılığında xüsusi olaraq işlənmişdir. “Xəmsə”də yer alan poemalarına nəzər yetirdikdə biz bu ülvü hisslərin şahidi oluruq. Lakin burada əsas yük müəllimin üzərinə düşür. Müəllim düzgün şəkildə şairin fikirlərini, ideyalarını tədris etməyi bacarmalıdır.

Müasir dövrümüzdə, əsasən də son dövrlərdə, təssüflər olsun ki, olduqca çoxlu intihar hallarına rast gəlirik. Bu intihar hallarının hər birində sirr kimi gizli qalan həyat hekayələri vardır. Xüsusən isə yeniyetmələrin intihar halları “sevgi” anlayışı adı altında səsləndirilir və cinayət işi bağlanılır. Düşünəcəksiniz ki, bunun Nizami Gəncəvi əsərləri ilə nə kimi əlaqəsi vardır? Gəlin “Leyli və Məcnun” poemasının təhlilindən bu hissəyə diqqət edək: “Sevgililər bir-birinə qovuşmadan ölürlər. Bu ölüm insanların ürəyində mərhəmət, vaxtı keçmiş adətlərə, şəxsiyyət azadlığını boğan cəmiyyətə qarşı nifrət hissi oyadır. Bu ölüm məğlubiyyət deyil, iki sevən gəncin mənən, ruhən qələbəsidir”. Bu hissəni oxuyan yeniyetmənin təhtəlsüurunda əgər qovuşmasaq, ölmək, bu yolda, “məhəbbət” anlayışının mənasınıhələ də tam bilmədiyi bu yolda canına qəsd etmək. Çünki sonda səndən ilhamlanacaq, səni qəhrəman kimi qələmə verəcək, gənc nəsil formalaşacaq ideyalarına bürünürlər. Həyatında, yaşam tərzində problemlər yaşayan, sevgiyə, ailə qayğısına ac olan yeniyetmə bir digər yeniyetməyə sığınır, onun sevgisinə güvənir. Bu hal ailə tərəfindən, müəllimlər tərəfindən öyrənildikdə ayıblanır və intihara sürüklənməyə səbəbiyyət verir. Halbuki Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında da Fərhad Şirinsiz qalmaq istəmir və ölümü seçir. Bu fikirlər düzgün tədris olunmadıqda yeniyetməni manipulyasiya edir. **Manipulyasiya** - idarə edən insanın mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir insanın davranışının gizli idarə olunması prosesidir. Müəllim özü də dərk etmədən manipulyasiya yolu ilə gənc nəslin fikirlərini idarə edir. Hər bir vətəndaşın, şəxsiyyətin formalaşmasında müəllimin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Lakin Nizami Gəncəvinin əsərlərini dərk edə-edə, xüsusi incəliklə oxuduqda görürük ki, əslində, Məcnunun ideali, amalı, məqsədi başqa idi. Yəni Məcnun əbədi gözəlliyin axtarışında idi. O, əbədi gözəlliyə qovuşmaq yolu ilə xoşbəxtliyə çatacağına inanırdı. Məcnun sevgini Leylidə tapmışdı. Lakin sonradan onun sevgisi kamilləşmişdi. Bu fikir Məhəmməd Füzulinin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” poemasında daha çox diqqəti cəlb edir. O, sufi ideyaları ilə Məcnun obrazını birləşdirmişdir. Yəni poemanı tədris edən müəllim xüsusi qeyd etməlidir ki, hər kəs sevir. Hər kəsin içində sevgi pıtırıcıqları olur. Ancaq sənin yaşamağa, sevgin uğrunda mübarizə aparmağa imkanın var. Çünki sən zamanın, dövrün başqadır. Məcnunun, Fərhadın sevgisi mənəviyyatı ilə bağlı idi.

Onlar təkcə sevgiləri uğrunda mühitə üsyan etmirdilər. Onlar yaşadığı cəmiyyəti dəyişmək istəyirdilər. Onlar mübarizəni öz bildikləri və dövrün onlara verdikləri imkanlar ilə etməyə çalışdılar. Və qismən də olsa, Nizami obrazlarının, qəhrəmanlarının dili ilə buna nail olmuşdur. Sənin isə artıq başqa mühitin və başqa imkanların var. Sual olunur: onda şairin yaratdığı obrazlar səhv hərəkət edirdilərmə? Adından görüldüyü kimi, onlar obrazlar, qəhrəmanlar idilər. Hər bir şəxsiyyətin məqsədinə nail olmaq üçün öz istifadə etdiyi metod və üsullar vardır. Şair və yazıçının metodları isə onun qələmindən çıxan obrazları və onların sözüdür. Məcnun, Leyli, Fərhad onlar Nizaminin cəmiyyətlə mübarizədə yaratdığı qəhrəmanları idi. Yəni şair yaşayaraq yaradır və mübarizəsini davam etdirirdi. Ey yeniyetmə, sənin həyatın nağıl, bir poema deyil. Hər bir süjet xətti həyatdan alınsa belə, yaradıcı şəxsiyyət öz bədii təfəkkürünü işə salaraq onu bizlərə təqdim edir. Səndə mübarizəni yaşayaraq, sevgini günbəgün daxilində, mənəviyyatında kamilləşdirərək onu yaşadığın mühitə diktə edə bilərsən. Yəni ölüm çıxış deyil. Hər şeyə rəğmən, yaşamaq sənin qalibiyyətidir. Sevgin uğrunda, həyatın uğrunda, məqsədlərin uğrunda yaşa, yarat və sonda mütləq gec də olsa, qələbə sənindir. Necə ki Nizami Gəncəvi kimi düha bu dünyadan köçsə belə dövr XXI əsr və biz onun səsləndirdiyi hər fikri doymadan, yorulmadan oxuyur və dərk etməyə çalışırıq. Bax, bu, şairin qələbəsidir. Bax, bu, bir şəxsiyyətin qələbəsidir ki, XII əsr şairi XXI əsrdə də yad edilir.

Nizami Gəncəvinin ağıl, kamillik anlayışı haqqında söylədiyi fikirlər də qızıl dəyərindədir. Onun fikrincə, insanın kamalı, ağılı onun arxasıdır, var-dövlətidir. Hər birimizin dillər əzbəri olan şairin “Kamil bir palançı olsa da insan, Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan” hikmətli misraları sənət seçimi, ixtisas seçimi edən hər bir gənci istiqamətləndirir. Müəllim, Nizami Gəncəvinin bu misralarından istifadə edərək peşə seçimində gənc nəsllə, yetişdirdiyi şəxsiyyətlərə düzgün yol göstərə bilər. Çünki əfsuslar olsun ki, cəmiyyətimizdə hələ də valideynləri tərəfindən istəmədən peşə seçimləri seçməyə, universitetə daxil olmaya vadar edən ailələr vardır. Müəllimlik, həkimlik, mühəndislik, tərcüməçilik kimi ixtisaslar daha yüksək qiymətləndirildiyi, bunun üçün universitetə daxil olmaq daha üstün tutulduğu halda, bərbər, aşpaz, dülgərlik, dərzi kimi peşə sahələri isə bir o qədər də yüksək qiymətləndirilmir. Burda da iş müəllimin üzərinə düşür. Müəllim həm gənc nəsillə, həm də onların valideynləri ilə daim əlaqədə olaraq onları düzgün istiqamətləndirməlidir. Nizami Gəncəvi kimi dahi şəxsiyyət belə kamil bir palançını, yəni işinin əhli olan bir insanı yüksək qiymətləndirmişdir. Çünki hansı peşəyə, ixtisasa sahib olmasından asılı olmayaraq, insan seçdiyi həmin peşəni, ixtisası dərindən bilməli və ona hərtərəfli yiyələnməlidir. Belə olan təqdirdə heç kəs onu xor görməyəcək və onun kamalına şübhə ilə yanaşılmayacaqdır.

Yuxarıda qeyd olunan problemlər müasir dövrün doğurduğu və hal-hazırda tez-tez üzləşdiyimiz məsələlərdir. Bunların öhdəsindən gəlmək üçün Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı XXI əsrdə də müəllimlərə istiqamət verir və onların gələcək gənc nəslin tərbiyəsində, onların düzgün şəkildə yetişməsində vasitəçi olur. Buna görə də Nizami Gəncəvi kimi şəxsiyyətin ideyalarını, məqsədini, amalını dərk etmək və onu düzgün şəkildə tədris etmək hər bir müəllimin vəzifəsidir. Çünki sağlam ruh, sağlam mənəviyyat sağlam gələcək deməkdir.

Açar sözlər: nəsillər, obraz, əməl, niyyət, kamillik.

Ədəbiyyat

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008, 244 səh.

NİZAMİ GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏDALƏT PRİNSİPİ

Ülviyyə Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: Ulviyya_28@mail.ru

Nizami Gəncəvinin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” əsərində əxlaqi-etik siyasi və dini ideyalar ön plana çəkildiyinə görə onu həm də nəsihətnamə adlandırmaq olar. Süjet xətti olmasada, poema maraqlı struktura malikdir.. Nizami Allahın sözünü insanlara çatdıran şairdir. Digər əsərləri kimi bu əsərində də Nizami “ ilk var olan”ın mədhi ilə, tanrını vəsf etməklə başlayır və ədəbiyyatda bu minacat adlanır. Poemanın əvvəlində Tanrıyla söhbət bir etikadır və möhəşəm bir məzmun yaradır. Şair Tanrının kosmik nizam yaratmaq qüdrətini tərənnüm edir. Daha sonra iyirmi söhbət (məqalət) gəlir. Hər söhbətin ardınca bir hekayə verilir. “Sirlər xəzinəsi”ndəki iyirmi söhbət və ardınca iyirmi hekayənin əsas məhvərində şahlar, rəiylər və xalq münasibətləri dayanır. Bu münasibətdə əsas məqam ədalətdir. Ədalət mövzusu ədəbiyyatda heç bir zaman köhnəlmir. U. Şekspir, M. Servantes, İ.V. Qöte, Ö. İonesko kimi sənətkarlarda ədalət axtarırdılar. Bu siyahını daha da uzatmaq olar. XX əsrin əvvəllərində belə bir fikir yaranmışdı ki, ədalət mövzusu siyasət və fəlsəfədə artıq bitib. XX əsrin 70 –ci illərində Amerikada Con Roulz adlı filosof professor bu mövzunu yenidən dirçəltdi. Ədalət prinsipləri barədə məsələ yeni bir səslənmə əldə etmişdi. “Ədalət nəzəriyyəsi “ (A Theory of Justice, 1971) adlı kitabında filosof hüquq, ədalət və ədalətli bölgü ilə bağlı məsələləri müzakirə edir. Nə qədər ki, həyat var insan və hakim münasibətləri var ədalət mövzusu aktualdır. Ümumbəşəri məsələdir heç zaman köhnəlmir. Bu gün insanların başqalarına haqsızlıq etməsi halları daha çoxdur. Ədalət hüquqi məfhum olmasdan əvvəl əxlaqi məfhumdur. İnsan öldürmək hüquqda cinayətdir və bunu dövlət təstiq edib. Dövlət yaranmamışdan əvvəl bu əxlaqi məsələ idi və dövlət onu hüquqa daxil etdi. XX əsr fəlakətlər, müharibələr əsridir. Bu müharibələri törədən insanlar dərin savada, dünyagörüşünə malik insanlardır. İnsan bu gün az qala elmin kluminasiya nöqtəsindədi, lakin zülm, səfalət, qətiyyətlər, ədalətsizlik bitmir əksinə çoxalır. Çatışmayan isə mənəviyyat, insanlıq, tanrısızlıqdır.

Nizami xalqla hökmdar, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin naqis tərəflərini qorxmada, cəsarətlə açıb göstərə bilmiş, şahların cinayətlərini üzlərinə deməkdən çəkinməmiş, onları ədalətə, insanlığa, sülhə dəvət etmişdir. Şahların ədalətli olmasına nail olmaq şairin zəngin ədəbi irsinin əsas məqsədlərindən biridir.

“Sirlər xəzinəsi“ poemasının bir çox söhbət və hekayələrində şair ədalət prinsipini problem kimi qoyur və həll edir. “İnsanın mərtəbəsi haqqında” birinci söhbət, “Ədalət və insafı gözləmək haqqında” ikinci söhbət “Padşahın rəiyyətə qayğı göstərməsi haqqında”, üçüncü söhbət “Özündən

naümid olub bağışlanan padşahın hekayəsi”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla zahidin dastanı”, “Bir şahzadənin hekayəsi” və başqa hekayələri misal göstərmək olar. Şahlar nahaq qanlar tökür, şəhərləri, kəndləri xaraba qoyur, xalqın qeydinə qalmır.

Zülm eləmək yaxşı deyil heç zaman,
Tökmə nahaq qan, gedər abrın –həyan.
Hümməti xalqın pis olar, qorx aman,
Məzlum ahından çəkin, ey hökmran [2, s.142].

“Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” heyasəsində bayquşların söhbətini eşidən Nusirəvan xəcalət çəkir və peşman olur. Nuşirəvanın daxili monoloqu hekayənin ən güclü hissəsidir. Şahın peşman olması onun öz dilindən söylənir.

Barmağını dişlədi şah: Zülmə bax.
Quşlara çatmış sitəməmdən soraq.
Gör necə zülm eylədim insanlara,
Bayquş oturdum evə, eyvanlara [2, s.95].

Nuşirəvanda mənəvi sublimasiya hadisəsi baş verir, ədalətli işlər görməyə başlayır, tarixdə Adil Nuşirəvan adı ilə tanınır. Nizami həm də əsl hökmdar etalonunu, hökmüdarın öz missiyasını layiqincə yerinə yetirməsini Xosrov və Bəhramın simasında təqdim edir.

XX əsrin alman filosofu X.Q. Qadamerin düşüncəsinə əsasən hər bir əsəri müəyyən ənənə çərçivəsində dərk etmək olar. Məsələn azərbaycan dili ənənəsi əsasında, azərbaycan kontekstində, XX əsr kontekstində Nizami hansı prinsiplərlə dərk olunur. Nizami haqqında söylədiklərimiz hermeneftik təhlildir. “Hermeneftika” mətnin yozumu haqqında elmdir. Qarşımızdakı mətn 800 il bundan əvvəl yazılıb. Qadamer göstərir ki, hermeneftik təcrübə bir tərəfdən fərdin ənənəyə mənsubiyyəti ilə digər tərəfdən danışanı və şərhçini bir –birindən ayıran tarixi məsafəni dərk etməsi ilə səciyyələnir [1, s.55]. Mətnin məna potensialı onun yaradıcısının niyyətinin çərçivəsindən kənara çıxır. Nizami Gəncəvini məhdudlaşdırmaq olmaz, sairə dəyər edən məhz bu cəhətdir.

Açar sözlər: Nizami, “Sirlər xəzinəsi”, ədalət prinsipi.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları, Bakı, 2012, 343s.
2. Gəncəvi N. Xəmsə. Bakı 1982. Yazıçı 565s.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA SASANİ HÖKMDARLARI

Məhəmməd Əliyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: magamed-aliev-1967@mail.ru

XII əsr Azərbaycan intibahının ən parlaq nümayəndəsi Nizami Gəncəvi təkcə öz məmləkətində deyil bütün Yaxın və Orta Şərqdə tanınmış mütəfəkkir idi. Nizami Gəncəvinin erkən şərq renesansının zirvəsi olan yaradıcılığında dövrünün ən humanist, ümumbəşəri, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları parlaq bədii əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, Nizami yaradıcılığının ən yüksək zirvəsi onun beş poemadan ibarət olan “Xəmsə”sidir, Nizami “Xəmsə”sindəki poemaların hər biri təkcəədəbi poetik əsər deyildir. Bu poemalarda elmi, fəlsəfi, əxlaqi və tarixi ideyalar öz əksini tapmışdır. Əsərlərdə külli miqdarda nəsihətamiz məlumat və rəvayətlərin əks etdirilməsi Nizaminin öz dövrünün yüksək zəkali bir elm xadimi olmasından xəbər verir.

Nizaminin poemalarını eyni zamanda poetik dildə yazılmış tarixi mənbələr də adlandırmaq olar. Çünki Nizami öz poemalarını yazarkən öz dövrünə qədər gəlib çatan tarixi mənbələrdən daha çox istifadə etmişdir. Nizami bunu öz əsərlərində də dəfələrlə etiraf etmişdir. Fikrimizi təsdiq etmək baxımından şairin “Yeddi Gözəl” poemasının giriş hissəsində istifadə etdiyi tarixi sənədləri belə təsvir etmişdir:

Dünyada nə qədər kitab var belə
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonra da vardım
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım [5, s.28].

Tarixdən bəllidir ki, istər Buxari, istərsə də Təbəri öz dövrlərinin böyük tarixçiləri olmuşlar. Nizaminin belə müəlliflərin əsərlərindən istifadə etməsi, onun “ Zənd Avesta” ilə tanış olması, Firdovsinin “Şahnaməsini” dəfələrlə xatırlatması, şairin Həməzə İsfahani, Nizamülmülk, İbn-Qüteybə, əl-Müqəttə və başqa müəlliflərin əsərləri ilə dərindən tanış olmasını sübut edir. Bu əsərlərdən istifadə edib, onlarda olan faktları dilə gətirməsini Nizami belə təsvir edir:

Oxuyan bəyənilib afərin desin,
Ariflər, alimlər mənə gülməsin,
Deməsin yaşadım quru səs kimi
Mən onun xeyrini “Zənd-Avəst” kimi ...[5, s.28].

Nizaminin öz əsərlərində tarixi mənbələrdən istifadə etməsini R.Azadə [1], Q. Cahani [3], T.Əliyeva [11] , Q.Beqdeli [2] və başqa bir çox tədqiqatçılar da əminliklə bildirmişlər. Deməli, Nizaminin əsərləri eyni zamanda etibarlı bir mənbə xarakterini də daşımaqdadır. Eyni zamanda Nizami öz yaradıcılığında əsasən tarixi hadisələrə müraciət etmiş və onları bədiiləşdirmişdir.

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında tez-tez ədalətli şah mövzularına müraciət etmişdir. Ədalətli hökmdar problemi şairin “Sirlər Xəzinəsi”ndən, Nizami yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən “İsgəndərnamə”yə qədər əsas mövzularından biri olmuşdur. Nizaminin yaradıcılığında bu istiqamət onun, öz yaşadığı dövrü də belə hökmdarların idarəçiliyində qərar tapması arzusundan irəli gəlirdi. Buna görə də Nizami öz dövrünün şahları qarşısında qoyduğu əsas tələbləri və surətləri daha da inkişaf etdirərək bütöv bir bədii konsepsiya qurmağa nail olmuşdur. Bunun üçün Nizami tarixi dövrlərin tipologiyasını verərkən çox sevdiyi bir ədəbi üsula-qızıl keçmişə-mərdlik dövrünə müraciət edir və ondan ibrətamiz örnəklər gətirir [7, s.140].

Belə axtarışlar zamanı Nizami daha çox Sasani imperiyası dövrünə müraciət edir və bu imperiyanın hökmdarlarının dövləti idarəetmə fəaliyyətlərindən bəhs edir. Təsədüfi deyil ki, Nizami “Xəmsə”sinin iki poeması “Xosrov və Şirin” və “Yeddi gözəl”, başdan-başa Sasani dövrünə həsr olunmuş və Sasani şahənşahı II Xosrov Pərviz (591-628) və V Bəhram Gurun (421-438) həyat və hakimiyyət fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. “Sirlər Xəzinəsi”ndə də Nizami Sasani hökmdarları I Qubad (488-531), I Xosrov Ənuşirəvan (531-579), IV Hörmüzd (579-590) və başqalarını ədəbi dilə çəkmiş və onların ədalətli idarəçiliyindən bəhs etmişdir.

Nizami “Sirlər Xəzinəsi”ndə I Xosrov Ənuşirəvandan bəhs edərkən onu “Adil” adlandırmış və bu adın ona elə öz zamanında verildiyini təsdiq etmişdi:

Ordugaha dönüncə təzələdi işləri,
Vilayəti bürüdü həssas nəvazişləri.
Əli qələmli, adil bir şah gördülər onu
Fərman verib ürəklə, kəsdi zülmün yolunu.
Boğdu cövrü, cəfanı, car çəkdi ədaləti
Axır nəfəsinədək qorudu səadəti
Zəmanədə nə qədər devrim-inqilab oldu
Nuşirəvan ölsə də, onun haqq səsi qaldı [4, s.101].

Maraqlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hələ Nizamidən bir əsr əvvəl yaşamış məşhur “Qobusnamə” əsərinin müəllifi də I Xosrov Ənuşirəvanı Sasanilər sülaləsinin ən ədalətli və müdrik hökmdarlarından biri kimi təqdim edərək onun nəsihətlərini xatırlatmışdır [18]. Nizamilmülkün “Siyasətnamə” əsərində Ənuşirəvan haqqında maraqlı hekayətdə deyilir ki, Ömər Həzrəti Peyğəmbərə belə bir rəvayət danışır ki, o, cavanlığında ticarət məqsədilə Sasani hökmdarlarının paytaxtı Mədainə getmiş, onun malları və dəvələri Ənuşirəvanın oğlu tərəfindən qəsb edilmişdir. Ömər Ənuşirəvana şikayət etdikdən sonra şah ədalət məhkəməsi quraraq oğlunu cəzalandırmış və əlini kəsdirmişdir [10]. Lakin bir sıra tədqiqatçılar Nizaminin və bir çox mənbələrin söylədiyi bu fikirlərə inanmaq istəmir və Nizaminin Ənuşirəvanı “Adil” adlandırmasını şairin ironiyası adlandırırlar [7, s.142].

Lakin tarixi mənbələrə müraciət etdikdən sonra Nizaminin haqlı olduğu qənaətinə gəlirik. Çünki Nizaminin istifadə etdiyi Təbərinin “Peyğəmbərlər və hökmdarlar tarixi” (“Tarix ər-rəsul və-l-muluk”) əsərində də I Xosrov Ənuşirəvan ədalətli fəaliyyətindən bəhs edilmişdir [19, s.896-898]. Tarixdən bəllidir ki, I Xosrov VI əsrin 60-cı illərində Sasani imperiyasında vergi işlərini nizama

salmaq məqsədilə islahatlar keçirmiş və uşaqları, qadınları, 60 yaşdan yuxarı kişiləri vergidən azad etmişdir. Rus tədqiqatçısı D.E. Maşin öz əsərində I Xosrov Ənuşirəvanın daxili siyasətindən bəhs edərkən onun ədalətli qərarlarından bəhs etmişdir [15, s.346-379].

Nizami Gəncəvi xronoloji ardıcılığa əməl edərək I Xosrov Ənuşirəvandan sonra taxta çıxan onun oğlu IV Hörmüzdüdə (579-590) ədalətli şah kimi qələmə vermiş və “Xosrov və Şirin” poemasında belə təsvir etmişdir:

Zaval gələn zaman Kəsra bəxtinə
Hörmüz sahib oldu şahlıq təxtinə
O tez məşhur oldu ədalətiylə
Dolaşırdı adı hey dildən-dilə
Öz ata yoluna tuturdu mətin
Əl üstə -səxavət, ayaq üstə-din [6, s. 75].

Nizami Hörmüzdün ədalətli bir şah olması faktını “Xosrov və Şirin” poemasının “Hörmüzdün Xosrovu cəzalandırması” hissəsində daha açıq şəkildə bildirir. Belə ki, Xosrovun ov zamanı şahın verdiyi qanunları pozduğuna görə Hörmüzd onu mühakimə edir. Lakin onun ədalətindən qorxuya düşən Xosrov şahın hüsuruna sarayın ağsaqqalları ilə daxil olur və atasının yanında günahını boynuna alaraq deyir:

Bu boynum, buyur al, bu da ki, xəncər
Öldür, günahkaram, suçluyam əgər.
Hər dərdə razıyam boyun buraraq
Sən narazı qalma oğlundan ancaq
Saf gövhər sözünün deyib son kərə
Yenə kölgə kimi sərildi yerə [6, s.87].

Deməli, Nizami Hörmüzdün ədalətinin oğluna da keçdiyini poetik dillə belə ifadə etmişdi. Bununla da, Nizami Sasani dövlətində həmişə ədalətin hökm sürdüyünü və bu haqq-ədalətin şahlardan onları əvəz edən oğullarına keçməsinə də sübut etməyə çalışır.

“Xosrov və Şirin” poemasında Nizami Xosrovun da dövləti ədalətli şəkildə idarə etməsindən və bu ədalətsevərliyin ona babası və atasından qaldığından dəfələrlə bəhs etmişdi. “Xosrov və Şirin” poemasının baş qəhrəmanı Sasani hökmdarı II Xosrov Pərviz (591-628) olmuşdur. Nizami II Xosrovun bütün həyatını demək olar ki, təsvir etmiş və bir qayda olaraq onun daxili siyasətdə atasının yolunu davam etdirdiyi hər kəlmə başında xatırlanır.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, II Xosrov Sasani imperiyasının ən qüdrətli hökmdarlarından olmuşdur. Rus tədqiqatçısı S.B.Daşkov II Xosrovu Sasanilərin sonuncu güclü şahənşahı adlandırmışdır [12, s.163-180]. Tarixi ədəbiyyatda II Xosrovun xarici siyasətində onun Bizansla qalibiyyətli müharibələrindən bəhs olunmuşdur. Həqiqətən də, Sasani imperiyası II Xosrovun dövründə ən geniş əraziləri tutaraq Misiri, Fələstini, Suriyanı Kiçik Asiyanı Bizansdan almış və öz sərhədlərini Əhəməni imperiyası sərhədlərinə yaxınlaşdırmışdı. Lakin II Xosrovun öz oğlu tərəfindən qətlə yetirilməsi nəticəsində bu sadaladığımız ərazilər Sasanilərin əlindən çıxmışdır.

II Xosrovdan bəhs edən bütün mənbə və tədqiqatlar təsdiq edir ki, onun Şirindən başqa daha üç arvadı olmuşdur: Bizans imperatoru Marrikinin qızı Mariya, fars qızı Purandoxt və Adurbadagan ölkəsindən Turandoxt. II Xosrov Şirinlə nigahından doğulan oğlu Mərdanşahı vəliəhd elan etməsi Mariyadan doğulan digər oğlu Şiruyənin (II Qubad) ciddi narazılığına səbəb olmuş və o öz atasını qətlə yetirmişdir [13, s.86-87]. II Xosrov öldürüldükdən sonra ölkədə mərkəzi hakimiyyətdə çəkişmələr başlamış və beş il davam edəcək hakimiyyət uğrunda vətəndaş müharibəsini gətirib çıxardı. Dövlət bir sıra məmurların gözündə öz etibarını itirdi. Bütün bunlar Sasani dövlətini daxili cəhətdən zəiflədir və xarici siyasətinə ciddi zərbələr vururdu.

Nizaminin poemasında Xosrovun ölüm səhnəsi, poetik boyalarla çox böyük ustalıqla təsvir edilmiş və ölkədə ədalət günəşinin səhnəsi kimi qiymətləndirmişdir:

Günəştək açılmış bir gül görürsən,
Edir tərəvətlə dünyanı rövşən
Əlində od qılınc bir bulud gələr,
Onun vəhməsindən solar bitkilər.
Elə dolu yağar qara buluddan
Ki, gül budağından qalmaz bir nişan [6, s.449].

Xosrovdan sonra Nizaminin ədalətli hökmdar surətinin inkişafında növbəti mərhələ yenə də Sasani hökmdarlarından Bəhram Gur obrazı olmuşdur. Sasani şahlarından I Yezdəgirdin (399-421) oğlu və V Bəhram (421-438) qədim mənbələrdə ən çox bəhs olunan hökmdarlardan olmuşdur. Keçən əsrin 70-ci illərində aparılan arxeoloji qazıntılar V Bəhram Gur dövründə kəsilmiş sikkələrin böyük bir ərazidə yayıldığını aşkar etmiş, bu isə öz növbəsində Bəhram Gurun heç də əhəmiyyətsiz bir hökmdar olmadığını aşkar etmişdir. Məsələn, M.Y Masson Orta Asiyadan tapılmış Sasani dirhəmləri içərisində V Bəhramın adına aid olan pulların xeyli üstünlük təşkil etdiyini göstərərək yazır: “Orta Asiyada V Varaxramın (Bəhramın) dirhəmlərinin yayılması və onların Cənubi Mavərnəhr əyalətində pul dövriyyəsinə təsiri faktları, orta əsr müsəlman müəlliflərinin gətirdiyi məlumatlara daha az şübhə ilə yanaşmağa əsas verir” [14, s.329].

Sasani imperiyasında 17 il hökmranlıq etmiş, köçəri xalqlara qarşı uğurlu müharibələri ilə tarixdə məşhur olan, sikkələri Ərəbistandan tutmuş Mavərnəhrə qədər geniş bir ərazidə yayılmış bir hökmdarın şöhrətini təsadüfi hesab etmək elmi və tarixi ədalətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Nizami tarixi mənbələrdə dəfələrlə adı çəkilən Bəhram Gurun həyatını və siyasi fəaliyyətini bütün təfərrüatı ilə, qaynaqların imkan verdiyi qədər dəqiqliklə öyrəndikdən sonar bu Sasani hökmdarının bədii obrazını tarixi faktlar vasitəsilə canlandırmağa çalışmışdır. Nizami əsərlərindəki müsbət surətləri xarakterizə edərkən Mir Cəlal Bəhram Gur haqqında yazır: “Nizami Bəhramın simasında ideal bir hökmdar onun sayəsində isə ideal bir həyat yaratmışdır” [9, s.32]. Nizami ilk öncə Bəhramın ağı və biliyini təsvir edir:

Bəhram öyrənmişdi ərəb, fars, yunan
Dilini məktəbdə öz ustadından
Münzirdə var idi başqa əlamət,
Ulduzlar elmində kəskin məharət

Həndəsə xəttinə əməl edərdi
Minlərlə Məristi o həll edərdi
Dərin-dərin fikir nə qədər ki var,
Könlünü onlardan etdi xəbərdar [5, s.60-61].

“Yeddi gözəl” poemasında məzmunu nəzər saldıqca görürük ki, Bəhram öz nöqsanları olarkən onları başa düşür, onlara göz yuma bilmir bir hökmdar kimi daxili psixoloji sarsıntı keçirir. Bəhram müdrikdir, igid və cəsarətli, eyni zamanda səxavətlidir. O, mal-dövlət hərisi deyildir. Əjdahanı öldürüb xəzinə taparkən onu yalnız öz ehyiyaclarına sərf etmir:

Yüklədi on dəvə bol cəvahirat
Ata hüsuruna yolladı sovqat
Hər kimə istəsə qalan varından
Payladı qorxmayıb hesablarından [5, s.69].

Bu səxavət və əliaçıqlıq Bəhramda öləri bir xüsusiyyət deyildir, yaxud xalqın gözündən pərdə açmaq üçün özünü göstərmək xarakteri daşıyırdı. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, əksər mənbələrdə hökmdarın ən gəzəl sifətlərindən biri də onun səxavəti hesab edilirdi. Ümumiyyətlə, Nizami öz yaradıcılığında ədalətli şah obrazı axtararkən daha çox Sasani hökmdarlarına müraciət etmişdir.

Sasani şahlarının ədalətli olması tanınmış şair Əbilqasım Firdovsinin (934-1020) yaradıcılığında da dərin kök salmışdır. Şairin “Şahnamə” əsərində Sasani hökmdarlarından Xosrov Ənuşirəvanı, Xosrov Pərvizi, Bəhram Guru və ümumiyyətlə əksəriyyətini ideal hökmdara xas olan bütün keyfiyyətlərlə bəzəmişdir [16.]

Nizami yaradıcılığında da əksər Sasani hökmdarlarının şahlıq fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Hətta şair “Xosrov və Şirin”-in sonunda Sasani dövlətinin bünövrəsini qoymuş I Ərdəşirdən belə bəhs etmişdir:

Ərdəşir Babəkan adlı şah vardır,
Müdrək adamlara o şəhriyardı
Fələyin sirrindən vardır xəbəri
Bilərdi ən çətin bilməcələri [6, s.461].

Göründüyü kimi, Nizami tez-tez yaradıcılığında Sasani hökmdarlarına və onların fəaliyyətindən razılıq hissi ilə bəhs etmişdir. Bu problemin ən başlıca səbəbini tarixi reallıqda axtarmaq lazımdır. Əksər tarixi mənbələrdə Sasani şahlarının daxili siyasətdə daha ədalətli qərarlar çıxarması haqqında dolğun məlumatlar vardır. Pəhləvi mənbələrindən başlamış, daha sonra ərəb və onlardan sonra demək olar ki, bütün XI-XIII əsrlərin farsdilli mənbələrində Sasani hökmdarları dövrünün ən adil şahları kimi qiymətləndirilmiş və onların daxili-siyasi fəaliyyəti zaman-zaman başa hökmdarlara nümunə göstərilmişdir [7, 8]. Qeyd etdiyimiz kimi öz “Şahnamə” əsərində hər bir hadisəni doğru yazacağına vəd edən Firdovsi də Sasani şahlarından razılıq ifadə etmişdir [16].

Sasani imperiyasının süqutundan və Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Yaxın və Orta Şərq regionunda yaranan əksər dövlətlərin başçıları daha ədalətli yaxın keçmişə müraciət edərək, öz fəaliyyətlərində Sasani şahlarından nümunə almağa çalışmışdılar.

Tarixi arayış verərək bildirmək istəyirik ki, Sasani dövləti mövcud olduğu 425 il ərzində bölgəni həmişə əmin-amanlıqla idarə etməyə çalışmışdılar. Təsadüfi deyil ki, dörd əsrdən artıq bir müddət ərzində mövcud olmuş bu imperiyada dini hərəkətləri çıxmaq şərtilə, bir dəfə də olsun xalq üsyanları olmamışdır. Çünki Sasani dövləti öz daxili idarəetmə formasına görə çox möhkəm və mükəmməl bir quruluşa malik olmuşdur. Mövcud olduğu uzun əsrlər boyu bu dövlət heç vaxt daxili böhranlar yaşamamış və zəifləyib parçalanmamışdır. Onun süqutunun səbəi isə əsasən ondan siyasi və ideoloji baxımdan daha güclü olan Ərəb xilafətinin meydana gəlməsi olmuşdur. Sasani dövlət quruluşunun mükəmməlliyi Sasani dövlət məmurları vasitəsilə Xilafətə də hopmuş və ondan sonra da bir sıra dövlətlər üçün örnək rolunu oynamışdı. Təsadüfi deyil ki, XI əsrdə yaranmış Səlcuq sultanlığı və onun törəmələri hesab edilən Atabəyliklərdə və Konya sultanlığında bütün dövlət işləri Sasani dövlətçiliyini bilən fars məmurlarının əlində toplanmışdı. Bir çox Konya və Atabəy hökmdarları özlərini keçmiş dövrün Sasani hökmdarlarına bənzətməyə çalışmış və onlar kimi ədalətli idarəetmə təşkil etməyə çalışmışdılar.

Məhz bu səbəblərdən də Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında ədalətli şah obrazı yaratmaq istəyərkən, daha çox hazır və uyğun tarixi şəxsiyyətlərə - Sasani hökmdarlarına müraciət etmiş və onları öz əsərlərinin qəhrəmanı səviyyəsinə ucaltmışdır. Çox təəssüf ki bu günə qədər Nizaminin yaradıcılığında ədalətli şah problemi əsasən filoloqlar tərəfindən tədqiq edilmiş və şairin bu sahədə yaradıcılığı bədiiləşdirilərək, tarixi faktlardan uzaqlaşdırılmışdır. Nizaminin bu səpkidəki yaradıcılığı tarixçilər tərəfindən daha çox araşdırılmalı və obyektiv fikirlər və konsepsiyalar yaradılmalıdır. Ona görə ki, Nizami təkcə yaradıcı bir şair deyil, eyni zamanda dövrünün və ondan əvvəlki tarixi mənbələrə bələd olan bir mütəfəkkir idi. Onun öz yaradıcılığında ədalətli şah simvolu yaratma cəhdi isə tarixi faktlardan irəli gəlir və o, yaşadığı dövrün hökmdarlarına Sasani şahları kimi siyasi bacarıqlı, bilikli, ədalətli və uzaqgörən olmağı tövsiyə edirdi.

Açar sözlər: Nizami, Sasani dövləti, Yeddi Gözəl, mənbələr, ədalətli şah.

Ədəbiyyat

1. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975.
2. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu, Bakı, 1970.
3. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri, Bakı, 1979.
4. Gəncəvi Nizami, “Sirlər Xəzinəsi” (Fars dilindən tərcümə Xəlil Rza Ulutürk), Bakı, 2004.
5. Gəncəvi Nizami, “Yeddi Gözəl” , (Fars dilindən tərcümə Məmməd Rahim), Bakı, 2004.
6. Gəncəvi Nizami, “Xosrov və Şirin” (Fars dilindən tərcümə Rəsul Rza), Bakı, 2004.
7. Kərimli T. H. Nizami və tarix, Bakı, 2002.
8. “Qobusnamə” (Fars dilindən tərcümə R.Sultanovundur).
9. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər, Bakı, 1973.
10. Nizamülmülk “Siyasətnamə” (Fars dilindən tərcümə R.Sultanovundur).
11. Алиева Т. Основной сюжет поэмы «Сем красавиц», Низами и его связь с востока.
12. Дашков С.Б. Цари царей-Сасаниды. История III-VII веках. М., 2008.

13. Колесников А.И. Иран в начале VII века. Палестический сборник. Выпуск 22 (85) Ленинград, 1970.
14. Массон М.Е. Распространение монетных находок чекана династии Сасанидов на территории советских республик Средней Азии. В кн.; История Иранского государства и культуры: М., 1971.
15. Машин Д.Е. Хосров Ануширован (531-579), его эпоха и его жизнеописание и поручение в истории Мискавейха М., 2014.
16. Фирдауси А. «Шахнаме» Т.6 М., 1989.
17. The Dinkard, Bombay, Vol I-XIX, 1874-1928.
18. The Karnamak i Xosrow i Anushervan. Tehran, 1950.
19. At-Tabari, Annales Lugduni Batavorum, Leiden, 1879-1901.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA SOSIAL İNTELLEKT MOTİVLƏRİ

Səbinə Əli-zadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: sabina.az@gmail.com

Psixoloji ədəbiyyatda sosial intellekt sosial təsirin uğurunu şərtləndirən xüsusiyyətlər toplusu kimi şərh edilir. O bizim sosial situasiyalarda əldə etdiyimiz vərdişlər kimi anlaşılır. Həç kəsə sirr deyildir ki, sosial intellekt motivlərinin mövcud olması insanın sosial həyatının bütün sferalarında gərəkli, məs. istər ailədə, istər iş mühitində, istər dostlar arasında və s. bu vərdişlər olmadan uğur qazanmaq çox çətindir. Sosial intellektin formalaşmasının və inkişafının iki yolu var:

Birinci yol: insan başqa insanlarla ünsiyyət prosesində, onların davranışlarını müşahidə edir, nitqlərini dinləyir, cəmiyyətin nümunəvi üzvlərinin davranışların mahiyyətini dərk edir, onları təhlil edir və əqli nəticə çıxarır.

İkinci yol: Bu bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən “kəşf” edilmiş, yeni nəslin tərbiyə edilməsi, öyrədilməsi, başa salınmasıdır. Tərbiyə prosesi valideynlər, müəllimlər və cəmiyyətin üzvləri tərəfindən cəmiyyət tərəfindən sosial normaların yeni nəslə ötürülməsini özündə əxz edir. Yeni nəsillər bu yolla sosial normaları mənimsəyir. Sosial normaların mənimsənilməsi sosial elmlərdə şəxsiyyətin sosiallaşması kimi də dəyərləndirilir. Sosial intellektin formalaşması hər bir şəxsin müxtəlif situasiyalarda sosial normaları düzgün tətbiq etməyə və uğur qazanmağa imkan verir.

Nizami Gəncəvi sosial intellektin formalaşmasında valideyn nəsihətini və uşağa elm öyrətməyin zəruriliyini vurğulayır. Lakin, maraqlıdır ki, o öyrətmə prosesində uşağı bu prosesin passiv üzvü kimi deyil, fəal üzvü kimi dəyərləndirir. Onun böyüdükcə, insanlarla ünsiyyət prosesində öz fəaliyyətini müşahidə edib, öyrənməsini, onu mənəvi dəyərlər fonunda qiymətləndirməsini və nəticə çıxarmasını vacib hesab etməklə, Nizami Gəncəvi özünə nəzarət,

özünü təqdim etmə, özünü qiymətləndirmə kimi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasının rolunu göstərə bilmişdir.

Ata nəsihəti faydasız olmaz.
Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var,
Həyata faydalı bir elmi axtar.
Bu əyri cizgilər cədvəlində sən
Özünü şərh edib, özünü öyrən!
Ol öz vicdanının sirrinə açar,
Çünki bu mərifət qəlbə nur saçar.

Alimlər hesab edirlər ki, sosial intellekti inkişaf etdirmək üçün mütləq emosional intellekt üzərində işlənilməli və inkişaf etdirilməlidir. Bu hər bir şəxsin başqaları ilə qarşılıqlı ünsiyyət və birgə fəaliyyəti prosesində həmin anda olan hisslərdən və emosiyalardan asılıdır. Təbii ki, bəllidir ki, hər bir konkret situasiyada hisslərin nəzarətə götürməsi uğurlu ünsiyyət və nəticənin əldə olunmasına şərait yaradır.

Erkən orta əsrlərdə “insanın cəmiyyətə münasibəti, onun həyat məramı, azadlıq ideyası, sonlu ömür və ölüm anlayışları üstünlük təşkil edirdi.” İnsanın ruhi azadlığı barədə düşüncələr daha önəmli olur və bu xüsusda köhnə təlimlərə uyğun yeni təlimlər formalaşırdı [4, s.39]. Yeni yaranmış təlimlərin əsasında da biz sosial intellekt motivlərinin daha öncəki dövrlərə nisbətən fərqli olduğunu görə bilirik. Dövrlərə görə bu motivlərdə cüzi fərq olsa da, lakin mahiyyət eyni olaraq qalırdı.

Nizaminin əsərlərində inkişafın 3 mərhələsi təsnif olunmuşdur: Şahlıq, nökrlik və məsul. Burada belə bir fakt özünü göstərir ki, uşaq əgər öz uşaqlığını, onun təbiri ilə desək “şahlıq dövrünü” yaxşı keçirtməlidir ki, digər mərhələlərdə ailəsinə və cəmiyyətə uyğun davranışlı bir şəxsiyyət kimi təmsil olunsun. Nizaminin bu uğurlu bölgüsü müasir psixologiyada uşaqlıq, yeniyetməlik və cavanlıq dövrləri kimi dəyərləndirilir. Təsnif etdiyi yaş dövrlərində Nizami Gəncəvi hər yaşa uyğun olaraq davranış konsepsiyasını müəyyən etmiş, fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyətə çevrilməsi məsələlərinə toxunmuşdur. Vurğulamaq lazımdır ki, bu bölgüdə hər dövrə uyğun sosial davranış qaydaları tövsiyyə olunur.

Sosial intellekt anlayışını ilk dəfə istifadə etmiş Tornday da hesab edir ki, sosial intellekt ətrafdakılarla ünsiyyət zamanı özünü müdrik aparmaq, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə uğur qazanmağa çalışmaqdır. Məhz Nizami də bu 3 mərhələyə uyğun olaraq tövsiyyələr verərkən əsas məqsədi də bundan ibarət olmuşdur.

Apoyev N.Gəncəvinin öz oğlunun timsalında gənc nəsə tövsiyə etdiyi aşağıdakı aspektləri ayırd etmişdir [1, s. 8]:

1) insan cavanlıq yaşından qeyrətlə çalışmalı, hünər göstərməlidir; atasının səbəbinə deyil, öz hünəri ilə uğurlar qazanmağa çalışmalıdır;

2) cəmiyyətdə öz yerini tutmaq üçün ağıllı-kamallı olmaq, xalqa hörmətlə yanaşmaq lazımdır;

3) insan hisslərini cilovlamağı bacarmalı, Allah yolundan kənara çıxmamalıdır;

4) insan bir elmi və ya peşəni öyrənmək istədikdə onu dərinlən öyrənməli, öz peşəsinin kamil ustası olmalıdır;

5) hər bir cavan atanın öyüd-nəsihətinə qulaq asmalı, onlara əməl etməli, veyil-veyil gəzməməlidir

Sosial intellekt kontekstindən analiz etsək Nizaminin “Oğluma nəsihət” əsərinə xüsusilə diqqət yetirməliyik. Burada Nizami nəsihət verərkən oğul tərbiyəsində xüsusi olan pedaqoji və psixoloji məqamlara toxunaraq, onu sosial olaraq cəmiyyətə hazırlayır və onun cəmiyyətdə davranış kodekslərini müəyyən etmiş olur.

Elə ki böyüdün, belədir qayda,
Atanın adından sənə nə fayda?
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərinin balası ol sən!
Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa,
Öz adına layiq işlər gör ki, sən,
Axırda utanma xəcalətindən.
Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!

Nizaminin bu misralarını nəzərdən keçirdikdə, görürük ki, formalaşan şəxsiyyətə (öz oğlu timsalında) cəmiyyətə qatılarkən yalnız öz uğurlarına güvənməyi, öz adından istifadə edərək yaşamağı üstün tutmağı məsləhət bilir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, valideynin əsas işi uşağı cəmiyyətə uyğun formalaşdırmaq, onu bu axara qoşulmağa mənəvi-psixoloji və sosial-psixoloji planda hazırlamaqdan ibarətdir. Bu hazırlıq sosial baxımdan elə bir səviyyədə olmalıdır ki, yetkinlik yaşında olan şəxsiyyət valideynlərinin adından və onların uğurlarından istifadə etmədən özü özünü təsdiqləyə və uğurlu bir şəxsiyyətə çevrilə bilsin.

Açar sözlər: sosial intellekt, sosial intellekt motivləri, insan münasibətləri, ünsiyyət, şəxsiyyət.

Ədəbiyyat

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Bakı, 2012.
2. Əlizadə Ə.Ə. Xəmsədə yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, 2002.
3. Əlizadə Ə.Ə., Şirinova Z. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Bakı, 2006.
4. Vəliyev İ.Ö. Bədii ədəbiyyatda insan konsepsiyası: tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri (Azərbaycan ədəbiyyatı materiallarında) Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2001.

NİZAMİ QƏZƏLLƏRİNDƏ “PƏRVANƏ VƏ ŞAM” MOTİVİ: SİMVOLİK VƏ METAFORİK MƏZMUNU

Ətrabə Gül

Bakı Mühəndislik Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: egul@beu.edu.az

Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng siması Nizami yaradıcılığı haqqında danışanda dünyamiqyaslı epitetinə tez-tez müraciət olunur. Həqiqətən də, Nizami istər “Xəmsə”si, istərsə də lirik yaradıcılığı ilə bədii-estetik təfəkkürün sərhədlərini aşan, universal səciyyə daşıyan bir sənətkardır. Onun günümüzə gəlib çatmış qəzəlləri ideya dərinliyi, məzmun zənginliyi və poetik sənətkarlıq vüsəti ilə seçilir. Şərq bədii-estetik düşüncəsinin motiv və simvolları, poetik qəlibləri Nizami Gəncəvinin sənətkar mövqeyinin fərdiliyində özünəməxsus çalar qazanır, belə demək, mümkünsə, “Nizami”ləşir. Nizami qəzəllərində rast gəldiyimiz belə motivlərdən biri də pərvanə və şamla bağlıdır:

Pərvanə, söndür şəmini, gəldi çiraği-canımız,

Qan ağla, ey gülzar sən, açdı güli-xəndanımız! [7, s. 33].

və ya:

Qəlbimdəki şəmim kimi yan, canıma nur saç.

Fırlanma əbəs, adəti-pərvanədən əl çək! [7, s.41].

“Pərvanə və şam” Şərq düşüncəsində semantik-simvolik yükü, metoforik məzmunu olan, alleqorik səciyyə daşıyan, personifikasiya edilmiş obrazlardır. Klassik Şərq poeziyasında pərvanə və şam motivindən geniş istifadə olunmuş, aşiq və məşuq münasibətlərinin metoforik şərhı kimi qəbul edilmişdir. Pərvanənin gecələr işığın (şamın) ətrafında fırlanıb dönməsi hərəkəti bu metoforik modeli yaratmağa təkan verir. Belə ki, pərvanə və şam arasındakı münasibətin modelləşməsində metaforik, alleqorik, simvolik mənə çalarlarının sinkretikliyi müşahidə olunur. Məlumdur ki, şamın leksik izahı və semantikasi işıqlandırmaqla bağlıdır, odu və işığı təmsil edir. Şam işığının ətrafında dövrə vuran və bu dövrənin nəticəsində özünü oda atıb məhv edən pərvanənin davranışı ədəbiyyatda eşqi uğrunda, sevgisi uğrunda özünü qurban vermək, fəda etmək motivini qidalandıran qaynaq kimi çıxış edir. Pərvanənin zoologiyadakı izahına gəlicə, qaranlıqda işığın ətrafında toplanan gecə kəpənəkləri (Heterocera) cinsindən olan pulqanadlılara verilən ortaqlardır [bax, 9]. Gecənin soyuğunda isinmək üçün odun və ya işığın ətrafında uçurlar, biraz keçdikdən sonra qanadlarının alovlanması ilə məhv olurlar. Belə bir fikir də vardır ki, pərvanə və od arasındakı münasibət təkcə eşq modelini ifadə etmir, insan və onun inamı ilə də bağlıdır. Şam “ay, günəş, sevgili” mənalarına əlavə olaraq “ilahi nur, mürsid-i kamil, Quran, Hz. Məhəmməd kimi mistik mənalarda da istifadə olunur. Quranda insanlar uçan kəpənəklərə və hədislərdə özlərini atəşə atmağa çalışan pərvanələrə bənzədilir. Divan ədəbiyyatının şairləri də Quran-i Kərimin 24-cü surəsinin 35-ci ayəsindən çıxış edərək qəlbə təcəlli edən iman şam olaraq simvolizə etmişlər [2, s.139-140].

İslami ədəbiyyatda şam və pərvanə hekayəsinin başlanğıcı sufi şair Mənsur Həllacla bağlıdır, onun “Kitabi-ət-Təvasin” əsərinin “Ta sin çıraq” adlı ilk bölümündə ortaya çıxır. Tədqiqatçılar Mənsur Həllacın çıraq metaforasını Məhəmməd peyğəmbərlə (S) əlaqələndirirlər. “Həllaca görə, Məhəmməd peyğəmbərin (S) özü (bir peyğəmbər olaraq) ilə yanaşı, düşüncələri, baxışları da aydınlardan nurdur. Bunu onun (S) Allah rəsulu və peyğəmbəri olması və vəhy sahibi olaraq universal xarakterli hikmət çatdırması ilə izah etmək olar. Bu nuru «qeybin nuru» və «sirləri və gizlinləri açan» adlandırmaqla Həllac Məhəmməd peyğəmbərin (S) həm də ezoterik biliyə sahib olmasına işarə edir. Həllac Məhəmməd (S) nurunu «nurdan bir nur», «əzəli» adlandırmaqla onun bilavasitə ilahi nurdan qaynaqlandığını və hər bir yaradılışdan əvvəl olmasını bildirir. Təbii ki, burada onun (S) ilahi kəlamın vasitəçisi olması da unudulmur, yəni Müqəddəs Kitab və onun nazil olduğu şəxs – Peyğəmbər (S) Allahı tanıdan nurun daşıyıcısı – çıraqdır” [8, s.13]. Mənsur Həllacdən sonra bir çox sufi şairlərin əsərlərində şam və pərvanə eşqi istər ilahi, istərsə də dünyəvi eşqi rəmzləşdirən obrazlara çevrilmişdi. Pərvanə divan ədəbiyyatının aşiqi, şam isə məşuqu olaraq bədii-estetik düşüncəyə rəng qatmış, ədəbiyyatın fəlsəfi, dini, mənəvi kontekstini izah etmə qabiliyyəti ilə səciyyələnmişlər. Şam və pərvanənin hekayəsi əvvəlcə mənsur əsərlərdə, daha sonra məsnəvilərdə, ardınca da divanlarda çeşidli şəkillərdə işlənmişdir. XV əsrdən etibarən fars və türk dilli ədəbiyyatda müstəqil əsər kimi yazılmağa başlayır [1, s. 881-891]. Zati (ö. 1546), Lami Çelebi (ö. 1532), Muidi (ö. 1586), Feyzi Çələbi kimi şairlər şam və pərvanə mövzusunda müstəqil məsnəvilər yazmışdılar. Fəridəddin Əttar, Şirazi, Seyid Qasım Ənvar və b. şairlər isə öz yaradıcılıqlarında şam və pərvanə motivinə yer vermişdilər.

Nizami Gəncəvi də öz qəzəllərində şam və pərvanəni həm ikili kompleks model, həm də ayrı-ayrılıqda təsvir etmiş, dünyəvi və ilahi sevgi ilə bağlı düşüncələrinin simvolik-metoforik şəkildə şərhini vermişdir. Onun qəzəllərində tayı bərabəri olmayan Şam gözəllik obyektidir, pərvanə bu obyektə görür, onun təsirinə düşür və ona vurulur. Gözəllik qarşısında tab gətirə bilməyən pərvanə tədricən heyranlıq və vurğunluq hisslərini idarə edə bilmir, sevginin qarşısında əriyir, hüzn və kədərə bürünür. Eşq yolçuluğunda pillə-pillə irəliləyən pərvanə bütün əngəlləri aşır, özündən, öz varlığından keçərək Şama qovuşur:

*“Gül çöhrənin önündə bir şam kimi dayanmaq,
Yanmaq gərək başıla, etmək canilə xidmət [7, s.39]*

Və ya,

*Gecə-gündüz mən atəşdə yanıram,
Şux mələyin abidarı necədir? [7, s.51]*

Təbiətdən və ya əşyalar aləmindən ədəbiyyata transformasiyanın müxtəlif şəkildə gerçəkləşmə formaları var: simvollaşma, alleqoriklik, personifikasiya, metonimiya və s. Şam və pərvanə hekayələri bu transformasiyanın ən mürəkkəb formalarından biridir və yuxarıda sadalanan üsulları kompleks halda öz bünyəsinə sığışdırı bilmişdir. Maraqlı faktdır ki, Nizami öz qəzəllərində bu motiv-kompleksi başqa bir model kompleksə eyni beytlərdə işlədir. “Şam və pərvanə” modeli ilə “Bal və milçək” modelini qarşı-qarşıya gətirir, bununla da ilahi və dünyəvi eşqi bir-birindən fərqləndirir, nəfsinin, ehtirasının qurbanı olmaqla, eşqinin qurbanı olmaq arasına cizgi qoyur:

Balda milçək batdı, yaxdı şam da pərvanəni,

Kisəni tərrar apardı, dərdmənd əyyar olar [7, s.47].

və ya:

Bal yeyən milçəkdi, bəs neçin yanan pərvanədir?

Oğru qalmış, doğruya haqsız cəza lapdan çatar [7, s.81].

Bəs, pərvanənin təbiətdəki, şamın maddi aləmdə şahidi olduğumuz, ancaq şeirdə və ədəbiyyatda qarşımıza tamamilə xəyali və məcazi bir şəkildə çıxan bu vazgeçilməz yaxınlığının arxasında hansı obyektiv həqiqət, hansı səbəb-nəticə əlaqəsi dayanır? Yunan mifologiyasında İkar mifi [4] Azərbaycan əfsanələrindən “Pərvanə və şam” [3, s.83], xristian pritçalarında üç pərvanə ilə bağlı pritça [5] rast gəldiyimiz, divan ədəbiyyatında aktiv istifadə olunan, müasir ədəbiyyatda da özünü göstərən bu motiv gerçək dünyadan ədəbiyyata transformasiyasına səbəb nədir? Bu suala elm belə cavab verir ki, pərvanələr fəzada istiqamətlənmək üçün belə bir “alqoritim” dən istifadə edirlər. “Təbii mənbələr bizdən uzaq oluqları üçün onların şüaları paralel gəlir, buna görə də kompas kimi istifadə etmək olar. Amma yaxında olan işıq mənbələrindən şüalar paralel yox, bir nöqtədən çıxan millər kimi (velosiped təkərini təsəvvür edin) ətrafa yayılır. Ona görə də, pərvanə həmin mənbəni hər hansı bir iti bucaq altında saxlamaqla uçanda getdikcə daralan loqarifmik spiral cıza-cıza işıq mənbəyinə yaxınlaşır. Və bu trayektoriya sonda onun ölümü ilə nəticələnir” [6].

Nizami Gəncəvinin qəzəllərində pərvanənin təbiətdən ədəbiyyata transformasiyadakı məcaziliyin miqyası böyükdür, onun ədəbi və şəxsi kimliyini, fəlsəfi-estetik dünyagörüşünü, inancını əhatə edən məzmun qazanır, ədib özünü pərvanə ilə müqayisə edir:

Nurlar saçan hüsnün çıraq, yandı əri-pərvanə, bax

Biz təşnə, sən büllur bulaq, bir cam ver, ey loğmanımız! [7, s.90]

Və ya:

Məni bir şəm ilə öldürmə, de, pərvanəmiyəm?

At qılını ki, mən atdım yerə qalxan da, gülüm! [7, s.100]

Təbiətdən ədəbiyyata transformasiyanı gerçəkləşdirən bədii simvolun başlanğıc nöqtəsinə - təbiət faktına münasibəti də hər zaman birmənalı olmur, amma mütləq həmin təbiət faktından izlər daşıyır. Təbiət, gerçəklik faktı ilə onun transformasiyası olan bədii simvol arasındakı münasibətləri tənzimləyən simvolun ortaya çıxdığı çağın düşüncə tərzidir. Nizami qəzəllərində pərvanə və şam motivinin təhlili göstərir ki, dahi sənətkar istər dünyəvi, istərsə də ilahi eşqi təsvir və tərənnüm edərkən bu kompleks-modeldən geniş istifadə edib. Ona görə kompleks-model deyirik ki, pərvanə və şam motivinin metaforik, simvolik, alleqorik çalarları var. Həmin çalarların sinkretik vəhdətində bəzən yığılmış motiv isə eşqin aliliyini və müqəddəsliyini ehtiva edir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, qəzəl, pərvanə, şam, motiv, simvol.

Ədəbiyyat

1. Armutlu S. Kelebeğin Ateşe Yolculuğu: Klasik Fars ve Türk Edebiyatında Şem‘ü Pervâne Mesnevileri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Hüseyin Ayan Özel Sayısı, 2009, s. 39, s. 877-909.

- i. Armutlu S. Klasik türk edebiyatında Şem’ü Pervaneler ve Lâmi’î Çelebî’nin şem’ü pervâne mesnevisi. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254213>
2. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 304 s.
3. İkar. [https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kar_\(mifologiya\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kar_(mifologiya))
4. Мотыльки, летящие на огонь. Христианская притча. https://pritchi.ru/id_8520
5. Niyə pərvanə özünü oda atır? <https://azvision.az/news/74283/niye-pervane-ozunu-oda-atir-%E2%80%93-elmi-cavab.html>
6. Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 160 s.
7. Təsəvvüf nurunun iki çırağı: Mənsur Həllac və Sərrac Tusi. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007, 216 səh.
8. <http://www.heterocera.net/>

XIX ƏSR QARABAĞ SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA NİZAMİ ƏNƏNƏLƏRİ

Aytən Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: metanet20102010@mail.ru

Şərq fəlsəfi-mistik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nizami Gəncəvinin zəngin irsinin ümumşərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə təsiri orta əsr hədudlarında qapanıb qalmamış, bu sərhədləri aşaraq yüzilliklər ötməsinə rəğmən, XIX əsr milli söz sənətinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamaqda davam etmişdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan A. Bakıxanov, M.Ş. Vazeh, S.Ə. Şirvani və digərləri Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, ondan ilhamlanaraq bir çox dəyərli sənət nümunələri qələmə almışlar. Nizaminin sözügedən ustadların yaradıcılığına təsiri ümumi səciyyə daşımayaraq konkret əsərlərdə - Bakıxanovun “Mişkatül-ənvar” poeması, Vazehin “Sədi və şah”, “Teymur”, “Pərviş” kimi mənzum hekayələrində daha qabarıq şəkildə təzahür etmişdir.

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndələri – “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri də klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini davam etdirərək Nizami ideyalarından bəhrələnmiş, əsərlərində ölməz sənətkarın yaradıcılıq ənənələrini davam etdirmişlər. İnsanı kainatın bütün sirlərini özündə ehtiva edən mikrokosm kimi səciyyələndirən Nizaminin ezoterik görüşləri XIX əsr Qarabağ sənətkarlarının da yaradıcılığından yan keçməmişdir. Sədi Sani Qarabaği, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Mirzə Ələsgər Növrəs kimi qarabağlı sənətkarlar da dahi sələfləri Nizami kimi təbiət hadisələrinin səbəbini eşqdə arayır, onu insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirən ən ali hiss kimi tərənnüm etmişlər. Sözügedən söz ustadlarının ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərində də ilahi Nizaminin dəst-xətti duyulur. Konkret olaraq qeyd edək ki, “Məclisi-üns”ün fəal üzvlərindən olan Mirzə Həsən Qarabaği Yüzbaşovun “Rəsmi-vilayəti-Qarabağ və şəhri-Şişə” [3] əsərində ətrafda baş verən hadisələrin təhlili zamanı ictimai ziddiyyətləri çözməyə

çalışarkən məsələni, əsas etibarilə savadsızlıq-nadanlıq, tərəqqi-cəhalət oppozisiyasının yer aldığı müstəviyə keçirməsi Nizaminin cəmiyyətdəki özbaşnalıqların elm, təhsillə çözülməsinin mümkünlüyünə dair mülahizələrini xatırladır və yaxud Qarabağ sənətkarlarının ədalətli şah obrazının malik olduğu xüsusiyyətlər N.Gəncəvinin ölməz personajlarının daşdığı özəlliklərlə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Əgər Nizami Xosrov, Bəhram, İsgəndər obrazlarına öz təxəyyülündəki adil hökmdarın xüsusiyyətlərini qazandırarsa, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri öz böyük sələflərindən fərqli olaraq hakimi-mütləqdə görmək istədikləri cəhətləri konkret bir obraz şəklində təqdim etməmişlər. Onlar öz nəsihətamiz, yaxud didaktik məzmunlu əsərlərində sadəcə həmin özəlliklərə malik olmağın əhəmiyyətindən bəhs etmişlər. Konkret müqayisəyə gəlincə, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”lə, Mir Möhsün Qarabağının “Kəşfül-həqiqə” məsnəvisinin müqayisəsi hər iki əsər arasında həm quruluş, həm də məzmun baxımından bir çox oxşar məqamların olduğunu ortaya qoydu.

1. a) “Məclisi-fəramuşan” rəhbərinin “Kəşfül-həqiqə”si humanist sələfinin əsəri kimi məqalət və onun ardınca məqalətdə təhlil olunan mövzunun daha qabarıq şəkildə açıqlanmasına xidmət edən hekayətlərdən ibarətdir.

b) hər iki əsər məsnəvi formasında qələmə alınmışdır.

2. Məzmun etibarilə bu əsərləri birləşdirən ortaq məqam onların didaktik səciyyə daşmasıdır. Məzmun ortaqlığı təhlil olunan müxtəlif səpkili mövzularda da özünü büruzə verir.

a) “Sirlər xəzinəsi”ndəki ədalətli şah ideyası Nəvvabın sözügedən əsəri boyunca “qırmızı xətlə” keçir. M.Qarabaği ədalətli şahına Nizaminin əsərlərində səslənən ideyaya müvafiq ən müsbət keyfiyyətləri aşılamışdır. “Kəşfül-həqiqə” məsnəvisindəki “zalım padşahın bir neçə hadisəni müşahidə etməsi və ondan ibrət götürməsi” hekayətinin süjet xətti “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayətini xatırladır. İstər Nizami, istərsə də Nəvvabın təsirləndiyi Sokrat fəlsəfəsində səslənən mülahizəyə görə, ədalətsizlik nadanlıqdan – xeyir və şər in nə olduğunu bilməməzlikdən irəli gəlir [4, s.130].

b) “Kəşfül-həqiqə” əsərində müəllifin oxucuya təlqin etməyə çalışdığı əsas ideyalardan biri də zəhmətsevərlik və əməyə hörmətlə bağlıdır. Hər iki müəllif insanın yalnız əməklə ucala biləcəyini, bunun əksi kimi tənbellik və bivecliyin nəticəsində özgələrə möhtac duruma düşəcəyini söyləməklə gənclərdə əməyə məhəbbət hissini aşılamağa çalışır.

v) Nəvvab və Nizaminin sözügedən əsərlərini ortaqlaşdıran digər məqam onların qəlblərə nur salan Tanrı sevgisindən qaynaqlanmasıdır. Hər iki şair dünyada baş verənlərin Allahın iradəsi ilə törədiyini təhlil edirdi. Əgər Nizami “kim öz yəqinini Allaha təvəkküllə yoğurubsa, öz kəramətinin üstünə yazıb: “Gündəlik çörək Allahdandır!” yazırdısa [1, s.79], “İnsan da, quş da, ilan da olsan, Allahın süfrəsindən yeməyə bir şey tapacaqsan”, - [2, 26a] deyən Nəvvabın əsrlər sonra qələmə aldığı əsərində də oxşar fikirlərlə qarşılaşıq.

Beləliklə, XIX əsr Qarabağ sənətkarları Nizami əsərlərindən bəhrələnərək sözügedən sənətkarın yaradıcılıq ənənəsini davam etdirməyə müvəffəq olmuşlar.

Açar sözlər: Nizami, Qarabağ sənətkarları, “Sirlər xəzinəsi”, “Kəşfül-həqiqə”.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. Bakı, Gənclik 1976.
2. Nəvvab M. Kəşfül-həqiqə B-863/6494 (farsca).
3. Yüzbaşov M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şuşa 2020.
4. Скрипник А.П. Проблема морального зла в истории домарксистской этики. Этическая мысль. М., Политиздат, 1988.

HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI AS THE HISTORICAL-CULTURAL SOURCE

Elnur Hasanov

Ganja branch of Azerbaijan National Academy of Sciences,

Ganja, Azerbaijan

e-mail: el-hasanov@mail.ru

*There is a fierce gun, it is not gold,
Ganja still strongly sticks on my collar.
In other case I would seized Iraq's treasures.
A voice came from the World:
- O slave, that's enough fun!
Who is Nizami, and where is Ganja.
Sheikh Nizami Ganjavi*

Academic paper is dedicated to the 880th anniversary of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi. Because of this genius personality enormous contribution to the cultural heritage of the world, by the order of President of Azerbaijan has been announced 2021 - the 880th anniversary of his birth - as the year of Nizami Ganjavi. The works of Nizami Ganjavi were translated into many languages. The rare manuscript copies of his works are kept and preserved like precious pearls in famous libraries, museums and literary foundations in cities such as Moscow, St. Petersburg, Baku, Tashkent, Tabriz, Tehran, Cairo, Istanbul, Delhi, London, Paris and etc.

Dialogue culture between Eastern and Western civilizations and multiculturalism values were investigated on the basis of comparative study of these literary samples. Have been proved, that Nizami Ganjavi told about the importance of protection of dialogue culture between nations as the main element of the peace [4, pp. 129-135].

This famous thinker described the actual problems as national-moral and humanities values, also gender equality in such poems as “Treasury of mysteries” and “Iskandername” and etc. This innovative scientific argument was proved on the basis of literary samples from these works.

Nizami was a genius who projected his humanism beyond national borders, as clearly evidenced by his choice of main characters of his masnavis. His hero can be Persian, Arabian and Greek. The aim of Nizami is not captured by the nationality of the hero or character. The purpose is

to find the supreme literary solution of the idea. However, neither the choice of main characters nor the representation of dozens of nationalities throughout his poems is unintended. Nizami does so intentionally.

Thus he once more demonstrates that he writes about and for human beings, and that the readers of his works should be not one nation but many nations. And consequently it happened exactly that way. Nizami is one of the most widely-translated classics in the world. What's more, ever newer languages will join the ranks of these languages. Through his works Nizami not only founded a literary pattern to be repeated over centuries, but also the pattern for building ideas, nations, morality and states.

Nizami Ganjavi, a person embodying the wishes of everyone, belongs to all. He is eternal because he belongs to everyone. Nizami will always be one step ahead of us, navigating towards a serene future [6, pp. 57-59].

The visit of merchants, travelers, prominent scientists and cultural figures from different countries of the world to ancient Ganja, located on the Great Silk Way and other caravan routes, first of all, created conditions for the integration of spiritual values of our nation with universal civilizations. Settlement of the great thinker Gatrán Tabrizi in Ganja in the XI century, during the heyday of the Arab caliphate, shows that the city became a great center of culture and science in the Muslim East. It is known from the sources that private and public libraries, madrasas at the level of modern universities, observatories and medical centers functioned in Ganja at that time.

It is here that Muslim culture spread to neighboring the different Christian countries. Therefore, scientists, poets, architects and artists from many countries of the East settled in Ganja during the period of Renaissance, when culture, education and science, also socio-economical development was so high. Sheikh Nizami praised the cultural level of Ganja and sang his hometown "My Babylon" [2, pp. 112-119; 7, p. 56-59].

In the middle of the XII century, schools, madrasas, private and public libraries functioned in Ganja, "Wisdom Houses" and "Healing Centers" were established in this ancient cultural and political center. Historical sources state that Ganja had a large library called "Dar al-Kutub" headed by the famous scientist Abulfazl al-Nakhchivani. The great Azerbaijani poet Sheikh Nizami's high knowledge of the philosophical thoughts of such luminaries as Farabi, Kharazmi, Ibn Bajj, Abu Ali Ibn Sina, Ibn Rushd shows that Arabic language and philosophy, which were considered the language of science at that time, were taught at a high level in Ganja.

An analysis of Nizami Ganjavi's works shows that he was also familiar with ancient Greek and Indian philosophy. In Sheikh Nizami's "Iskendername" Aristotel (Arastun), Fales (Valis), Plato (Plato), Apollonius of Tian (Greek Bulunus), Socrates, Tirlí Parfiri (Forforius) and alchemy, magic and other miracles Discusses with prominent ancient scholars such as Hermes Trismekist (Hormus), the founder of All this shows that thinkers and scientists with extensive knowledge of philosophical schools are widespread in Ganja [3, pp. 145-147].

It is also clear from the works read and named by Sheikh Nizami Ganjavi that there were rich libraries in Ganja. Sheikh Nizami's deep knowledge of all known fields of science at that time

shows that he received a comprehensive education in one of the madrasas belonging to the rich library in Ganja, where prominent scientists worked. The great poet's encyclopedic knowledge and perfect knowledge of all important fields of science for the current period proves, first of all, that the city of Ganja is important as a center of science and culture for centuries.

Keywords: Nizami Ganjavi, Azerbaijan, Ganja, multiculturalism, literature, culture.

References

1. Axundov M.M. Şeyx Nizami. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 80 s.
2. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
3. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. ISJ Theoretical & Applied Science, 2021. Vol. 01, issue 93, p. 144-150.
4. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p.
5. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
6. Щерблюкин И.П. Гянджа XII в. Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. Москва-Баку: Гос. архитект. изд-во, 1947, с. 55-63.
7. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016, 334 с.

Nizami Gəncəvi irsi tarixi-mədəni mənbə kimi

Elmi əsərdə qədim Gəncə şəhərinin tarixi-mədəni irsinin tədqiqində dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının mənbəşünaslıq əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Müxtəlif tarixi mənbələr və elmi əsərlər əsasında şeyx Nizaminin müdrik fikirləri ilə zənginləşmiş irsində birgəyaşayış mədəniyyətinin, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirildiyi mühüm faktlar və dəlillər əsasında üzə çıxarılmışdır.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN HƏMİŞƏYAŞAR ƏSƏRLƏRİ: POEZİYA VƏ ELMİN VƏHDƏTİ

İradə Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: prof.irada.huseynova@gmail.com

Tarixən, Azərbaycan xalqı bəşəriyyətə dünya şöhrətli görkəmli şəxslər, tanınmış ədiblər, böyük sənətkarlar bəxş etmişdir. Belə dünya miqyaslı şəxsiyyətlərdən biri XII əsrdə yaşayıb yaradan klassik Azərbaycan şairi dahi Nizami Gəncəvi olmuşdur (1141-1209). Ensiklopedik biliyə malik olan Orta əsrlər Şərfinin ən böyük şairlərindən sayılan Nizaminin bütün əsərləri özündə müxtəlif elm sahələrini əhatə edir. Bildiyimiz kimi, bu il böyük şairin anadan olmasının 880 illiyi ölkə miqyasında yüksək səviyyədə qeyd olunmaqdadır.

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində milli-mənəvi dəyərlərimizə layiqincə hörmət göstərilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı siyasətin mühüm tərkib hissələrindən olmuşdur. Məhz ümummilli lider hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycan tarixinə, elminə, təhsilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərinə hər zaman xüsusi diqqət yetirilib və bu siyasətin məntiqi davamıdır ki, bu gün ölkə üzrə mütəfəkkir şairimizin irsini təbliğ edən silsilə tədbirlər həyata keçirilir. Ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət sahələrini daim diqqətdə saxlayan və həmişə lazımı qayğı ilə əhatə edən dövlət başçısı Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2021-ci il “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir [1].

4000 illik tarixi olan Gəncənin yerləşdiyi təbii-coğrafi mühit, bol sulu çayları, münbit torpaqları, təbii mağaralar bu ərazidə hələ Neolit dövründə ilk insanların məskunlaşdığını sübut edir. Eldənizlər dövlətinin hökmdarları Şəmsəddin Eldənizin (1137-1175) və Cahan Pəhləvanın (1175-1186) dövründə Gəncə şəhəri özünün intibah dövrünü yaşamışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi, Əbülula Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi dahi şair və mütəfəkkirlər məhz Gəncə şəhərində yaşayıb-yaratmışlar. Böyük sənətkarlarımızın bizə qoyduqları və əsrlərin sınağından keçərək bu günümüze qədər gəlib çatan zəngin mənəvi xəzinə xalqımızın daim bəhrələndiyi tükənməz sərvətdir. Bu cür dahilərdən, dünya durduqca var olacaq şəxsiyyətlərdən biri XII yüzilliyin ensiklopedik şairi Nizami Gəncəvidir (1141-1209).

Azərbaycan xalqının böyük şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş edən şair özünün “Xəmsə”si (“Beşlik”) ilə məşhurdur, beş iri həcmli əsərdən – poemadan ibarət olan “Xəmsə” ilk dəfə məhz Nizami tərəfindən yaradılmışdır. Lakin Nizaminin yüksək ədəbi səviyyədə yaratdığı beş poema Şərq xalqlarının müxtəlif nümayəndələrinin də böyük marağına səbəb olmuş, onlar Nizamini öz ustadları hesab edərək sonrakı əsrlərdə onlarca “Xəmsə” yaratmış, Nizamiyə həmçinin mövzu baxımından bənzəməyə çalışmışdılar. Bu əsərlər, demək olar ki, Nizami “Xəmsə”sinin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini təkrarlayır. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai “Heyrət ül-Əbrar” (“Nəciblərin

heyreti") əsərində Nizamini öz ustadı və ilhamvericisi hesab etmiş, ona səcdə qılmış, onu "pir", "Xızr" adlandırmış, "Xəmsə"sini "Beş xəzinə" deyər şərəfləndirmişdir [3, s. 58]. Onu da vurğulayaq ki, təzkirəçi Dövlətşah Səmərqəndi "Daneşməndani-Azərbaycan" təzkirəsində Nizami Gəncəvinin Azərbaycan dilində yazılmış "Divan"ının olması barədə məlumat vermişdir. Təəssüf ki, həmin "Divan" itmiş, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır [16].

Bu günümüzdə qədər bizlərə Nizaminin "Xəmsə"si tam halda və 20 min beytlik divanından cəmi 6 qəsidə, 30 rübai, 120 qəzəl gəlib çatmışdır. Bu əsərlər dövrün tələblərinə uyğun olaraq fars dilində qələmə alınmışdır. Onun öz əsərlərinin əksəriyyətini fars dilində qələmə alması ilə bağlı, ümumiyyətlə Nizami yaradıcılığı ilə bağlı saysız-hesabsız araşdırmalar aparılmışdır.

Haşiyə çıxıb onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami yaradıcılığı təkcə müsəlman Şərq poeziyasına təsir etməmişdir. Orta əsrlərdə Seyid Əhməd Nəqqaş, Behzad, Qasım Əli, Azərbaycan və Orta Asiya miniatur rəssamları da Nizami Gəncəvi yaradıcılığının motivlərinə müraciət etmişdilər [12. s. 111]. Hesab edirik ki, bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası xüsusi yer tutur. O, bu əsəri 1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə yazıb, 1951-ci ildə Ankarada nəşr etdirib. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, şairin "Xəmsə"də işlətdiyi türk sözləri və Azərbaycan zərbi-məsəllərinə əsasən sübut edə bilərik ki, Nizaminin doğma ana dilinə böyük sevgisi olmuşdur. Müəllif adı çəkilən əsərində qeyd etmişdir ki, Nizami "Xəmsə"ni fars dilində yazsa da, şairin daşdığı hisslər və işlətdiyi mövzular Azərbaycan türklərinin duyğularından qaynaqlanır. Monoqrafiya Nizaminin milli kimliyi və əsərlərinin fars dilində yazılması kimi problemlərin də tədqiq edilməsi ilə müşayiət olunur. Məhəmməd Əminin fikrincə, "ümmət mədəniyyəti" dövründə milli kimlik və milli dil önəmli məsələ deyildi: "Nizaminin dövründə formanın bizim zamanda olduğu qədər milli bir əhəmiyyəti yox idi. Fars dili yalnız farsların deyil, müəyyən bir coğrafi ərazidə yaşamış bütün millətlərin oxuyub yazanlarına, ziyalılarına məxsus bir dil idi. Eyni zamanda, o dövrdəki "milli ruh"lar da bugünkü qədər kəskin şəkildə bir-birindən ayrılıb böllərlənməmişdi" [2. s. 52]. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq türk yazılı ədəbi dilinin fars dilinə nisbətən gec formalaşmasının səbəbini türklərin köçəri həyat tərzilə əlaqələndirirdi. "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasında o da göstərilir ki, dünyada mənsub olduğu xalqın dilində deyil, başqa bir dildə ədəbi incilər yaradan sənətkarlar heç də az olmamışdır.

Ümumilikdə, Nizami yaradıcılığı təkcə Orta Asiya türklərinin ədəbiyyatına deyil, Şimalda yaşayan tatar və çuvaş ədəbiyyatına da böyük təsir göstərmişdir [15, s. 54].

Nizami 1174-1175-ci illərdə qələmə aldığı "Xəmsə"nin sayca ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi" ilə didaktik poema janrını təkmilləşdirmişdir. Əsərdə əsas ideya və mövzu olaraq ədalət və əmək mövzusu, dövrün mühüm ictimai-siyasi və əxlaqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Nizami özünün türk (azərbaycanlı) olduğunu bir sıra əsərlərində, o cümlədən "Sirlər xəzinəsi"ndə də təsbit etmişdir. Məsələn,

*Şivəm qərib görünsə rədd etmə, ey şəhriyar,
Azca nəvaziş görsə, qəriblikdən qurtular* [5, s. 55].

Bununla da Nizami fars şairlərinin içində özünü qərib hiss etdiyini vurğulayır. Əsərin “Birinci xəlvət – qəlbin tərbiyəsi” fəslində ağ yasəmən türklərin aypara nişanlı döyüşçü çadırına bənzədilir. Ümumiyyətlə, şair bütün yaradıcılığı boyu “Türk” sözünü yalnız müsbət mənada - gözəllik, qüvvət, paklıq, ağılıq və işıq anlayışları ilə eyniləşdirir. Nizaminin fikrincə, türklük gözəlliyin ən yüksək mərtəbəsidir:

*Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi daralır,
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır [5. s. 84].*

“Sirlər xəzinəsi”nin “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”ndə isə Nizami türk hökmdarını ədalətli və vicdanlı olmağa çağırır. Nizamiyə görə, türk hökmdarları heç bir zaman zalım və ədalətsiz olmamışlar, lakin Sultan Səncər belə deyildir. O, qəddarlığı və zülmkarlığı nəticəsində türk adına heç bir şərəf gətirmir. Ona görə də Nizami bir qarının dili ilə türk hökmdarı Sultan Səncəri ədalətsiz işlərinə görə tutarlı şəkildə ittiham edir:

*Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan [5, s. 111].*

Bu sətirlərdən aydın olur ki, Nizami Gəncəvi Sultan Səncərə müraciət edərək, bütün türk hökmdarlarının ədalətli olmasını arzulayır, onları türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə dəvət edir, xalqa, rəiyyəyə qarşı rəhmli, hörmətli olmağa səsliyin. Eyni zamanda, şair Azərbaycanda bir türk dövlətinin mövcud olduğunu bəyan edir.

Bildiyimiz kimi, 1139-cu ilin sentyabrında Gəncədə 9 ballıq dəhşətli zəlzələ baş vermişdi. Zəlzələ o qədər güclü olmuşdu ki, Kəpəz dağı uçaraq Ağsu çayının qarşısını kəsdiyindən Göygöl, Maralgöl və bir sıra digər göllər əmələ gəlmişdi. Hadisənin şahidlərinin, o cümlədən Qafqaz Albaniyası tarixşünaslığının və mədəniyyətinin tanınmış nümayəndəsi Mxitar Qoşun məlumatına görə, zəlzələ nəticəsində Gəncədə 230 min, bəzi mənbələrə görə isə hətta 300 min insan həlak olmuşdu. Zəlzələdən sonra Gəncə şəhəri əvvəllər yerləşdiyi ərazidən bir qədər şərq tərəfdə yenidən salınmışdı. Təbii fəlakətdən sui-istifadə edən çar Demetre və baş komandan İvane Mxarqrdzelinin başçılığı ilə gürcü qoşunları şəhərə hücum etmiş, əhalini qarət və əsir etmişdilər [4, s. 86]. Gürcülər özləri ilə birlikdə Gəncənin şəhər darvazalarını da aparmışdılar. Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə bu soyğunçuluq hərəkətinə toxunaraq yazır:

*Yetim malını yemək ədalətmidir məgər?
Hələ də lənətlənir Abxazda qarətçilər [5, s. 111].*

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, Gəncə zəlzələsi şairin “İsgəndərnamə” əsərində də öz əksini tapmışdır:

*Qopdu bir zəlzələ, göyü oynatdı,
Şəhərlər dağılıb yerlərə batdı.
Dağ- daş sarsılıraq qopub uçanda*

*Fələk toz altında qaldı bir anda.
Ruzgarın etdiyi oyunbazlıqdan
Sanki alt-üst oldu torpaq, asiman
Fələk zəncirinin həlqələritək
Yerin də bəndləri ayrıldı tək-tək.
Azdı yollarını gur axan sular,
Dağlar çırpışmaqdan bitab oldular.
Heç bir göz salamət qalmadı inan
Matəm sürməsinə qərq oldu cahan
O qədər xəzinə batdı o gecə,
O şərbə gecəsi yox oldu Gəncə [10, s. 33-34].*

Zəlzələ baş verən vaxt Aran və Azərbaycan hakimi Atabəy Qara Sunqur İsfahana gedərkən bu acı xəbəri eşidərək, dərhal geri qayıtmış, Gəncənin yenidən bərpa edilməsi işlərinə rəhbərlik etmişdi. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında Atabəyi də dərin minnətdarlıq hissi ilə yad etmişdir.

Bundan başqa, “Sirlər xəzinəsi”ndə adı çəkilən və real həyatda da yetərincə qəddar hakim olmuş mənfi obraz Həccac Yusif oğlunu göstərə bilərik (661-714). O, Əməvilər sülaləsi dövründə xilafətin bir sıra ərazilərini idarə etmiş və xilafətin düşmənlərinə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Bəzi mənbələrə görə, Həccac hətta 130 min adamı edam etdirmişdir. Yaxın Şərq ədəbiyyatında o, məhz qəddar insan, zülmkar hakim hesab edilmişdir. Ona görə də Nizami Gəncəvi ilk poemasının “Zalım padşah ilə düz danışan kişinin dastanı” fəslində bu qəddar padşahı məhz Həccaca bənzədir və onları müqayisə edərək yazırdı:

*Ürəkləri sındıran zülmkar bir şah vardı,
Dirəşməkdə, höcətdə Həccacı mat qoyardı [5, s. 168].*

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”nin sayca ikinci dastanı - “Xosrov və Şirin”i Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1173-1186) ithaf etmişdir. Əsərin süjetinin əsasını Sasani şahı II Xosrov Pərviz (590-628) və onun həyat yoldaşlarından biri olan Şirin haqqında Şərqdə geniş yayılmış “Xosrov və Şirin” əfsanəsi təşkil edir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsərin qəhrəmanı tarixi şəxsiyyətdir, süjet xətti isə gerçək hadisələrə əsaslanır. Bu mövzu yazılı ədəbiyyata ilk dəfə Əbülqasım Firdovsi tərəfindən gətirilmişdir. Nizami əsərdə öz sələfini xatırlayır, lakin bu qədim tarixi mövzunu təkrarlamadığını, yeni üslubda işlədiyini vurğulayır:

*Söylərkən o həkim bu xoş dastanı,
Çıxarıb içindən eşqi, fəğanı.
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu [6, s. 67].*

Nizami Gəncəvi təkcə şair deyil, həm də alim və tədqiqatçı idi. O, qələmə almağa hazırlaşdığı mövzunu dərinlən öyrənir, müxtəlif mənbələrə - Şərq və Qərb müəlliflərinin, şair və filosofların əsərlərinə müraciət edir, hər sözə, hər fikrə, hər misraya böyük məsuliyyətlə yanaşırdı. Bu baxımdan, “Xəmsə”nin üçüncü poeması olan “Leyli və Məcnun” da istisna deyil. 1188-ci ildə cəmi dörd ay müddətinə yazıb başa çatdırdığı “Leyli və Məcnun” dastanı üzərində işləyən böyük

şair mövzu ilə bağlı müxtəlif məxəzlərə müraciət etmiş, müqayisələr aparmış, yalnız bundan sonra işə başlamışdır. Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi Şirvanşah Axsitanın “Leyli və Məcnun” mövzusunda fars dilində əsər yazdırmaq təklifini qəzəblə qarşılamışdır, hesab edirik ki, bu fakt da şairin türk əsilli olmasını təsdiqləyən amillərdəndir. Şirvanşah Axsitanın Nizamiyə ünvanladığı məktublarında göstərilən “Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə” kimi misraları şairi hiddətləndirmişdi və bu da sübut edir ki, şair türk olaraq, əsəri də türk (Azərbaycan) dilində yazmaq istəmişdir. “Leyli və Məcnun” poemasında bununla əlaqədar olaraq o, hisslərini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

*Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Nə cürətim vardı ki, evdən qaçım,
Nə də gözüüm vardı xəzinə açım.
Ömrüm viran oldu, solub-saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım [7, s. 34-35].*

Akademik A.E.Krımskinin fikrincə, ümumiyyətlə, Leyli-Məcnun poeması türk surətlərinin həyat tərzini təsvit etdiyinə görə Axsitan tərəfindən bəyənilməmişdi [13, s. 164]. Bu cür təsvirlər ərəb mənşəli, farslaşmış Şirvanşahlar üçün qəbul edilməz idi.

Nizaminin növbəti əsəri - “Yeddi gözəl” poemasının mövzusu Sasani hökmdarı V Bəhrəmin həyatı ilə bağlıdır. Lakin şair əsərdə heç də tamamilə Bəhrəmin həyatını təsvir etməmişdir. Onun məqsədi Bəhrəm haqqındakı əfsanə və rəvayətləri, tarixi mənbələrdə onun barəsində yazılanları toplayıb nəzmə çəkmək olmamışdır. “Leyli və Məcnun” əsəri kimi bu poemanın da mövzusu ilə bağlı uzun müddət axtarışlar aparılmışdı. Nizami istifadə etdiyi mənbələrdən bəzilərinin adlarını da hətta çəkir:

*Dünyada nə qədər kitab var belə
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən
Buxari, Təbəri əsərlərindən,
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım [8, s. 28].*

"Xəmsə"-nin dördüncü poeması olan “Yeddi gözəl”də Nizaminin türkə və türklüyə sonsuz məhəbbət və ehtiramını izləmək mümkündür. Məsələn, bu poemada müəllif yeddi ölkəni təsvir edir ki, bunlardan da üçü sırf türk ölkəsidir. Bu fakt onun türk milli mənsubiyyətini və türk xalqına böyük məhəbbət bəslədiyini sübut edir. Əsərdə gözəllərin dilindən danışılan əhvalatların ən yaxşısı da məhz Nizaminin türk gözəllərinin diliylə təqdim olunur.

Nizaminin son və ən irihəcmli əsəri “İsgəndərnamə”dir. İki hissədən – “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”dən ibarət olan bu poemaya şair ömrünün xeyli hissəsini sərf etmiş və onu ölümündən bir qədər əvvəl bitirmişdir. Nizaminin beş poeması arasında “İsgəndərnamə” ən sonuncudur və bu əsər onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Nizami Firdovsidən sonra İsgəndər mövzusunda müraciət edən ikinci şairdir. Lakin Firdovsinin “Şahnamə” əsərində İsgəndər haqqında rəvayət həcmcə

kiçikdir. Nizami isə “İsgəndərnamə” dastanı ilə sələfinin bu rəvayətini həm həcminə, həm də əhəmiyyətinə görə üstələmişdir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən “İsgəndərnamə” əsərində biz Azərbaycan-türk coğrafiyasındakı toponimlərin sıralanmasını, əyalətlərin təsvirini görə bilirik [14].

Nizami özü “İsgəndərnamə”də yazır ki, bu poemaya başlayarkən İsgəndər haqqında yazılanları təhlil etmək üçün xeyli müddət arayıb-axtarmışdır. Şair müxtəlif mənbələri əldə edərək, onlara tənqidi yanaşırdı. Belə ki, tədqiq etdiyi materiallar arasında bütünlüklə İsgəndərə həsr olunan heç bir əsər yox idi:

*İsgəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxədə dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq.
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım [9, s. 57].*

İsgəndərnamədə Nizami türk (qıpçaq) gözəllərini tərif etməkdən yorulmur. Onlar o qədər gözəldirlər ki, ordusunun diqqətini çəkməməsi üçün İsgəndər tayfa başçılarından qadınların öz üzlərini gizlətməsini xahiş edir.

“İsgəndərnamə”də İsgəndərin xilaskarlıq missiyasını təsvir edən Nizami onu hər zaman türklərin tərəfində göstərir ki, bu da şairin öz xalqına –azərbaycanlılara məhəbbətindən irəli gələn məsələdir.

“Şərəfnamə”də Nizami qədim Azərbaycan şəhəri Bərdənin füsunkarlığını və gözəlliyini böyük məhəbbətlə, ürəkdən gələn sevgi ilə vəsf etmişdir. Bu cür misraları yalnız əsl Azərbaycan oğlu, yaşadığı regiona dərindən bələd olan vətənpərvər şair qələmə ala bilərdi. Dahi Nizaminin milliyyətçə azərbaycanlı olduğunu və Azərbaycanda yaşayıb-yaratdığını təsdiqləyən çoxsaylı sübutlardan biri də məhz budur:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
Yazında dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət [9, s. 207].*

Ötən yüzillikdə - 60-cı illərin sonunda respublika rəhbərliyinə irəli çəkilən Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən bütün sahələrin sürətlə inkişaf etdirilməsi ilə məşğul olmağa başladı. Klassik mədəni irsimizin tədqiq edilməsində yeni mərhələnin başlanması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləridir. Belə ki, onun təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərar bu istiqamətdə kompleks vəzifələr irəli sürərək, Nizami irsinin və ümumən, orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin sistemli araşdırılması üçün geniş perspektivlər açmışdır. 1981-ci ilin avqust ayında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında müvafiq qərar isə nizamişünaslıqda növbəti mühüm addım sayıla bilər.

Ulu öndərin misilsiz siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev həyatımızın bütün sahələri kimi ədəbiyyat sahəsini də hər zaman diqqət mərkəzində saxlayır, görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsinə, ədəbiyyatımızın bütün dünyada təbliğ olunmasına önəm verir. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı da ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, ədəbi abidələrimizə, milli-mənəvi sərvətlərimizə, klassik əsrlərimizə dövlət səviyyəsində həmişə dəstək verildiyini sübut edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, Nizami Gəncəvi, klassik Azərbaycan şairi, orta əsrlər ədəbiyyatı, “Xəmsə” poemaları.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” <https://president.az/articles/49904>
2. Rəsulzadə M.Ə. “Azərbaycan şairi Nizami”, Bakı, Təknur, 2011, 520 s.
3. Binnətova A. “Nizami ədəbi irsinin özbək ədəbiyyatına təsiri, özbək ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi və Özbəkistanda nəşri məsələləri”, AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt:1, Say:2, (Ocak 2013) Türkiye. (57-63).
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
8. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
9. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.
10. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
11. АН СССР, Институт востоковедения, “Сад одного цветка” Сборник статей и эссе, Москва: Наука, 1991, 294 s.
12. Бертельс Е. Э. Великий азербайджанский поэт Низами: эпоха, жизнь, творчество. Баку: АзФен, 1940, 148 s.
13. Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, Элм, 491 s.

14. Гаджиева В.Ф. “О тюркских топонимах в поемах Низами Гянджеви”, Ислам и тюркский мир. <https://core.ac.uk/download/pdf/197412619.pdf> 15.04.2021
15. Софронова И. В., Владимирова О. Г. Влияние творчества Низами на развитие тюркских литератур. Тамбов, Грамота, № 4(58): в 3-х ч. Ч. 2. s. 53-55.
16. Həbibbəyli İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. “Şərq qapısı” qəzeti, 6 mart 2018.

**NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZ GÖZÜ İLƏ: DÖVRÜN TÜRK HÖKMDARLARI
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR
(M.Ə.Rəsulzadənin” Azərbaycan şairi Nizami” əsəri əsasında)**

Salman İbişov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Söz sənətinin zirvəsini fəth edən dahi şair özünü peyğəmbərlərlə müqayisə edir, özünəqədərki və eyni zamanda dövrünün bütün şairlərindən üstün olduğunu dərk edir, ilahi işıqla nurlanan şerlərinə yüksək qiymət verir. “Söz yaratmaq seyrində kamil olduğu üçün Nizami öyünür ki, ona” Qeybin güzgüsü” deyirlər. Onun “dil fəşahəti İsa peyğəmbərin möcüzəsinin seyrinə malikdir : “Şerin suyu onun arxından axmış və şöhrəti də onun dövründə ucalmışdır” [1, s.67]. “Xəmsə”yə daxil olmayan parçalarının birində Nizami özü haqqında yazdığı” fəxriyyə”sində özünü “Fəzilətin şahlar şahı”və söz xalığı (yaradanı) elan edərək deyir:

Şer suyunu mənim bulağımda tapdı,

O, şöhrəti də mənim zamanımda tapdı.

“Sirlər xəzinəsi”ndə yazır: “Barmağım toxunarsa heç kimdə yazıçılıq cəsarəti qalmaz” deyən Nizami öz böyüklüyünə və bütün şairlərdən, Firdovsidən də üstün bir şair olduğuna işarə edir. “Söz kimyasına hakim iki ustad köhnə dəyərləri təzələdilər; biri misdən gümüş, o biri isə gümüşdən kamil qızıl yaratdı. Misin gümüş olduğunu gördünsə, gümüşün qızıl olmasına təccüb etmə” [1, s.66]:

O, Qəznədə ucaltdı sözün mülkündə bayraq,

Mənsə Rum sikkəsilə verdim sənətə növraq.

O sikkənin üstündə söz qızılı naxışdır,

Mənim xalis qızılım ondan daha yaxşıdır.

Yenə də” Sirlər xəzinəsi”nin” Bu kitabın yazılması” hissəsindən oxuyuruq:

Sənətin yollarında hamını ötmüşəm mən.

İti söz almazından ələ qılinc almışam,

Ləng gələnin başını bədənindən salmışam.

Nizami qılincına dözməz nə baş, nə gərdən,

Ovxarı köhnəlsə də ,düşməyibdir kəsərdən.

Əlçatmaz zirvədəyəm ,sarsılmazdır dayağım,

Bundan da yüksəklərə dəyməlidir ayağım [2, s.10].

Göründüyü kimi özünü dəyərləndirmə dahi şairimizdə yüksək olmuşdur. "Xəmsə" nin mütaliəsi Nizami Gəncəvinin milli mənlilik şüurunun da dahiyənə bir səviyyədə olduğunu söyləməyə imkan verir. Öncədən qeyd edim ki, "Xəmsə" tariximizin gizlin qalmış mətləbləri üçün ciddi bir mənbədir. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" əsərini oxuyan istənilən tarixçi, və ya filoloq bu qənaətə gələ bilər. Məlumdur ki, fars dilindən tərcümə olunan "Xəmsə" də sovet dönmənin ideoloji təsirini sezməmək olmur. Nəinki Azərbaycan tarixini, eləcə də ümumtürk tarixini öyrənmək baxımından Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tarixilik baxımından araşdırılması aktualıq kəsb edir və bir sıra suallara aydınlıq gətirə bilər (Necə ki, M.Ə. Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr etdiyi əsərdə bu suallara dahiyənə cavab verilir) Nizami Gəncəvinin yetişdirən mühit və milli şüuru kifayət qədər olan şairin öz ana dilində, türk dilində yox fars dilində yazmasına münasibət bildirmək istədik. Toxum münbit torpaqda yetişər deyib atalar. V. Hüqo yazır: yatağın necədirsə yatmağın da elədir. Tarixi faktlar dövrün siyasi elitasının sözə və şərə, mədəni dəyərlərə yüksək dəyər verdiklərini sübut edir. Belə yanaşma həm Atabəylərə, həm də Şirvanşahlar səltənətinə aiddir. Beləliklə, Nizami kimi söz ustasının yetişməsində mövcud siyasi mühitin rolu danılmazdır. Aşağıda qeyd edəcəyimiz kimi, hökmdarlar dahi şairlərin ayağına gəlirdilər. Həm Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkr, həm Atabəy Qızıl Arslan Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti və şəri qarşısında sonsuz sayğı və qayğı nümayiş etdirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşah Axsitan şah da onlardan geri qalmırdı. "İsgəndərnamə" poemasının "Şərəfnamə" hissəsində şair Atabəy Nüsrətəddin Əbu-Bəkrə müraciət edərək deyir: Şirvanşah Axsitan məni nemətlər içində bəsləyib, yerdən göylərə qaldırdı isə, sən məni ondan daha yaxşı və yüksək tutdun [1, s.60]. M.Ə. Rəsulzadə yazır: "Ona bəslənilən ehtiram və etibarın nə dərəcədə olduğunu şairin yuxarıda haqqında danışdığımız bir xatirəsindən anlama bilərik: Azərbaycanın ən zəhmətkeş padşahı sultan Qızıl Arslan yanına çağırdığı şairin gəldiyindən xəbər tutarkən eys və işrətlə məşğul imiş. "Kef məclisi" qurulub, saqilər şərab tökür, xanəndələr oxuyur, sazəndələr çalır, rəqqasələr də oynayırarmış. Şairin hamıya məlum olan zahidliyinə (möminliyinə) hörmət əlaməti olaraq, bütün məclis bir anda dayandırılmışdır. Nizami içəri girərkən padşah ayağa qalxmış və qonağın həyəcanla qarşılamışdır. Onlar qucaqlaşmış və Qızıl Arslan Nizaminin min bir rica ilə başda oturaraq saqilərlə mütribləri buraxmış və "bu gün ancaq Nizami ilə görüşəcəyəm, çünki onun söhbəti meydən daha nəşəli və neydən daha ahənglidir demişdir" [1, s.61]. Şair ona göstərilən bu ehtiramdan son dərəcədə razı qaldığını bildirərək yazır: "Bundan sonra padşahın yanında olanda hamı ayağ üstə durarkən, mən oturardım". Nizami padşahın hüzurundan "meracdən dönən Əhməd (Məhəmməd peyğəmbər) kimi qayıtmış" və bu hadisəni xüsusi olaraq xatirələrində yad etmişdir:

Onun yanına möhtaclar kəbəyə gedən kimi getdim,

Onun yanından Əhməd / Məhəmməd/meracdən qayıtdığı kimi qayıtdım [1, s.61].

Lakin, hökmdarların bu qədər yüksək qayğısına baxmayaraq "şair həyatını olduqca sadə və təvazökarlıqla keçirmişdir". Hesab edirik ki, Nizami "Xəmsə" si dövrünün siyasi elitasının mədəni həyatına olduqca müsbət təsir göstərmişdir". Nizaminin nəsihətləri saray həyatına ciddi təsir göstərmişdir. "İsgəndərnamə" poemasında Makedoniyalı İsgəndərin nümunəsində adil hökmdarın

qəti qələbəsinin yalnız zəka və elm sayəsində baş tutacağı fəlsəfəsindən isə yaşadığı dövrün hökmdarları öz dərslərini almışlar.

*Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz.
Rütbələr içində seçilir biri,
Hamıdan ucadır alimin yeri.*

İsgəndər yalnız qılıncla və şəxsi şücaəti ilə deyil, elmlə, zəka ilə qalib gəlir, alimi hamıdan uca tutur. Şeyx Nizamini bütün zamanların dahi şairi kimi tarixdə qalmasının əsas səbəblərindən biri də onun mükəmməl mənəviyyat sahibi olmasındadır. M.Ə. Rəsulzadə bu məsələyə diqqət çəkərək yazır: “Yüksək izzəti-nəfs sahibi olan şair həyatda öz tarixi mövqeyində durmağı bacarmış, heç bir zaman heç kəsin önündə kiçilməmişdir. Hökmdarlara müraciətlərində hətta mədhiyyə yazıb bir şey xahiş edərkən, özünü onlarla bərabər tutmuş, mənəvi aləmi ona daxildən verdiyi qüvvəyə arxalanıb təriflədiyi tacdarlara ata kimi öyüd-nəsihət vermiş, onları düz yola çağırmışdır. Məsələn, ”Leyli və Məcnun” poemasının müqəddiməsində şirvanşah Axsitana verdiyi öyüd-nəsihətlər bizim iddiamızın bir dəlilidir.” Qüdrətli ol,ancaq təmkinini əldən buraxma! Şərab iç ,amma sərxoş olma! İkiüzlüləri yaxına buraxma! Xalqın etimadını qazanmaq üçün verdiyin sözü yerinə yetir! Ürəyin tutmadığı adamlara inanma! Öz düşməni kiçik görmə! Vuracağını kökündən vur, tutacağını isə alçaltma!”... Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Nizami Gəncəvi milli düşüncə şairi olaraq “mən kiməm” sualına əsərləri ilə cavab vermişdir,lakin zamanın ənənəsinə uyğun olaraq fars dilində yazmışdır. M.Ə. Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin dövrün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq bilərəkdən fars dilində yazması səbəbini təhlil edir və eyni zamanda onun təpədən dırnağa qədər türk şairi olmasını da sübut etmişdir.Həmin dövrdə türk sülalələrinin idarə elədiyi dövlətlərin dövlət dili də fars dili idi. Təssüflər olsun ki, milli şüurdan məhrum türk hökmdarlıqlarında bu “ənənə” sonrakı əsrlər də də davam etmişdir. Ə .Ağaoğlunun bu məsələyə münasibəti təqdirəlayiqdir, o yazır :”İranı min ildən bəri idarə edən ,bir sıra hallarda ona cahanşümul dəyər qazandıran türklərdir. İranın son minillik tarixi həqiqətən və başdan-başa ümumtürk tarixinin bir hissəsidir.

“Amma təssüf ki, türklər başqa yerlərdə yol verdikləri səhf və yanlışlıqları burada da ortaya qoyublar. Özgə xalqın dilini (fars dilini- S.İ.) dövlət dili kimi qəbul ediblər. Vəziyyətin ağası olduqları halda türk adının kök salmasına çalışmayıblar.Doğrudur , türkcəni də bir dil kimi tamam kənara qoymayıblar. Öz aralarında, sarayda və türk kütlələri içində bu dildə danışib onu yaşadıblar. Lakin rəsmi dil farsca olduğundan, fars dili məktəblərdə,hökumət idarələrində, xəbərleşmə və məktublaşmalarda ümumişlək vəziyyətə gətirildiyindən rəsmən dövlət dili sayılan türk dili mənən yad və yabançı qalmışdı” [3, s.286-287]. Ə.Ağaoğlu doğru olaraq qeyd edir ki, dünyada İran ədəbiyyatının zirvələri kimi qəbul edilən “hələ də yaddaşlarda yaşayan görkəmli İran şairləri, məsələn, Rudəki, Ünsiri, Firdovsi və s hamısı Qəznəvilər zamanında yetişmiş, Sultan Mahmudun sarayında toplanmışdılar. Sədilərin, Hafizlərin, Kamal Xocəndlərin və başqa larının əsərləri ya Səlcuqilərin zamanına və ya da Atabəylər vaxtına təsadüf edir. Şərq tarixi göstərir ki, əgər türk sülalələrində milli şüur olsaydı ,bütün ədəbi -elmi cərəyanlar türkcə yaranardı və bu yolla da türk irqi milliləşərək bütün Şərqə hakim mövqeyə yüksələrdi” [3, s.287]. M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin fars dilində yazmasının səbəbini X-XIII əsrlərdə bütövlükdə Şərqdə fars dilinin bir

ədəbiyyat dili kimi hakim mövqe qazanmasında görür və əsərinin “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı” bölümündə Ə. Ağaoğlunun mühakiməsini müdafiə edir: “Fars ədəbiyyatı ,yalnız türk saraylarında işlənməklə işlənməklə və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda, türk şairləri tərəfindən də yaradılmışdır” deyərək bu məsələnin geniş təhlilini verir.” Beləliklə, türk hakimiyyəti altında yeni fars dili doğulur, fars mədəniyyəti və ədəbiyyatı canlanır. Türk sarayları da yeni doğulmuş bu “uşağa” dayəlik edirlər. Beləliklə N. Gəncəvinin yaşadığı dövrün hökmdarlarında milli şüursuzluğun nəticəsi idi ki, fars dili həm dövlət dili, həm də ədəbiyyat dili kimi mövqe qazanmışdır. Şöhrət qazanmaq və əsərlərinin şahlar tərəfindən oxunmasını istəyirdinsə bu dildə yazmalıydın, ədəbi ənənə belə idi. M.Ə. Rəsulzadə tarixdən faktlar gətirərək oxşar tarixi prosesin Avropa xalqlarının həyatında da baş verdiyini diqqətə çatdırır. “Məşhur elm və ürfan xadimlərinin milliyyətləri haqqında mübahisələr Avropaya da yad deyildir. Orta əsrlərdə latın dili bütün avropalıları üçün ortaq bir dil idi. Bütün millətlərin ziyalıları əsərlərini əsərlərini bu dildə yazırdılar”, “XVIII əsrdə faransız olmayan avropalı yazıçılar da əsərlərini fransızca yazmışlar. Ümumiyyətlə, bu dil o çağlarda Avropanın böyük bir hissəsində ümumi idarə, elm və ədəbiyyat dili olmuşdur.

İslam Şərqində də biz, bu hadisənin bir bənzərini görürük: miladi X əsrlə XIII əsr arasında islam Şərqində üçün fars dili ümumi bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı, yəni fars olmayan müəlliflər də elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuşlar. Bununla da onlardan qalan əsərlər, təbii ki, yazdıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatı xəzinəsinin malı olmuşdur. M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Unudulmuş Nizami” bölməsində yazır: Kitabımızın müəyyən bölməsində təfəsilatı ilə təkrar edəcəyimiz” gözəl ilə böyüyə-türk, gözəllik ilə böyüklüyə -türklük, gözəl və böyük sözə -türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına -Türküstan “ deyən bir şairə hansı ağız” o türk deyildir” deyə bilər? Onun yaşadığı zaman və şəraitdə dilin əhəmiyyəti yox idi.; əhəmiyyətli hissiyyət idi, hiss nöqtəyi nəzərindən isə Nizaminin türklüyünə nisbat edən dəlillər bir deyil, minlərcədir [1, s.31]. Kitabın “Nizamidə türklük” bölümündə qeyd olunur ki, “Gözəllik məfhumu olaraq işlədilən “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənalarında digər şair və yazıçılarda da nümunələrini tapmaq mümkündür.

Amma yəqin ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir. Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”ində bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əsaslarını tapmışıq [1, s.141], “Xəmsə”də dahianə ümumiləşdirmə aparən M.Ə. Rəsulzadə yazır: Həqiqi və məcazi mənada şairin müxtəlif anlam və məqamlarda bol-bol işlətdiyi “türk” isim və sifətlərini ümumiləşdirsək, görürük ki: Nizami “türk” deyir-gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, bilici, ər, rəhbər və başçı nəzərdə tutur; “türklük” deyir -gözəllik, yaxşılıq, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, sərkərdəlik, başçılıq, demək istəyir və s.

Ədəbiyyat

1. M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1991.
2. N. Gəncəvi, Poemalar, Bakı, 1985.

3. Ağaoğlu Ə. Mən kiməm, Bakı, 2019.
4. Azərbaycan tarixi, (Süleyman Əliyarlının redaktəsi ilə), Bakı, 1996.
5. Əliyeva L. Qırçaqlar və Azərbaycan, (Etnogenez kontekstində), Bakı , 2006.

СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ

Кенуль Имамвердиева

Музей Государственного Флага, Баку, Азербайджан

e-mail: k.imamverdiyeva@gmail.com

Суфизм представляет собой древнюю традицию духовного совершенствования. Он прошел сложный путь от аскетизма до формирования философского учения. Создав свою философию, суфизм оказал глубокое влияние на мусульманскую философскую мысль, на литературу, искусство, равно как и на культуру в целом.

Из всех традиций суфизма наиболее известно и ценимо наследие суфийской поэзии. Поэтическое слово являлось важнейшей формой самовыражения мусульманских мистиков. Оно более всего подходило для описания мистических переживаний суфиев на разных ступенях тариката, ведущих к осознанию его единства с божественной сущностью. Сила поэтического выражения настолько велика, что неудивительно, что во многих случаях мистические переживания облачаются в поэтическую форму.

Творчество гениального поэта, ученого, философа Низами, о котором речь пойдет в данной статье, глубоко пронизано суфийскими мотивами.

О влиянии суфизма на творчество Низами указывают в своих произведениях Е.Э. Бертельс, А.Е. Крымский, З. Кули-заде и т.д. [2, 3, 4].

Низами жил в великую эпоху Возрождения, расцвета суфийской идеологии, что не вызывает сомнения о влиянии этого учения на творчество поэта, который в силу своего великого ума не смог остаться в стороне и использовал основные идеи учения в своих произведениях.

Все поэмы великого поэта изобилуют суфийскими элементами (магам, фана, бага, опьянение, вино, путь и т.д.).

Следует отметить, что во всех произведениях сюжет развивается так, как будто бы человек проходит по суфийскому пути. То есть, таким образом, поэт старается достичь духовного совершенства, которое удавалось не каждому простому праведнику.

Низами в своих поэмах особое место уделяет самосовершенствованию, что является первым пунктом на пути к познанию Бога. Оно подразумевает и телесное и духовное самосовершенствование, которое во всех поэмах великого Низами неоднократно подчеркивается.

Низами жил в великое время возрождения богословских наук, когда его предшественниками были такие великие мыслители, теологи, ученые как Газали, Ибн Сина,

Омар Хайам. То ли отчасти из их влияний, то ли в силу своего оригинального и непревзойденного ума Низами видится нам представителем ортодоксального суфизма. В силу исторических событий XII века элементы суфийских учений проникают во все виды литературы и продолжают в какой-то мере сохранять такое господствующее положение в течение целого ряда веков. Что за суфийские элементы, которые сохранил великий Газали и такой же великий Низами использовал в своих произведениях? Это прежде всего любовь.

Низами, Физули и другие великие поэты Востока восхваляют любовь не как конкретное чувства, а как общую философскую категорию. Эту же мысль неоднократно развивает в своем труде З.Кули-Заде. [4, с.126] В то же время в силу того, что мировоззрение Низами далеко ушло от мировоззрения ранних аскетов, в своих произведениях он воспекает конкретную, земную, реальную любовь. И это является проявлением его великого гуманизма и жизнелюбия.

Так Р.Азаде отмечает: «Низами обожествляя земную любовь, в то же время связывает ее с реальным бытием» [1, с.134].

Вот как по мастерски восхваляет это высшее чувство Низами в поэме «Хосров и Ширин».

Любовь – мехраб ветров, к зениту вознесенных,
И смерть иссушит мир без вод страны влюбленных...

Явись рабом любви, заботы нет иной
Для доблестных блеснет какой же свет иной?

Все ложь, одна любовь – указ беспрекословной,
И в мире все игра, что вне игры любовной

Когда бы без любви, была душа миров, -
Кого бы зрел живым сей круголетный кров?

Кто слышит без любви, да внемлет укоризне:
Он мертв, хотя б сто крат он был исполнен жизни [5, с.378].

Низами с целью самоусовершенствования и самосозерцания часто испытывал себя 40 дневным затворничеством, подобно тому, как это делал пророк Мухаммед и его последователи из числа аскетов.

Сорок дней смирял свою плоть. Говорят-
Сорок дней наилучшую кожу дубят [6, с.21].

Здесь Низами имеет ввиду, что 40 дневное воздержание предоставляет возможность победить страсти, преодолеть свой эгоизм, попытку очистить душу и сделать свои качества

более совершенными. Но в то же время аскетизм его, не как у захидов – это не уход от мира, а активизация сознания, для познания человеком своего высшего предназначения.

Будучи всесторонне развитым человеком, Низами понимал, что реализация того, что могло скрываться за термином «Бог», полностью зависело от использования внутренних средств; ее невозможно было достичь, оставаясь в рамках любой формальной религии. Низами, подобно суфиям, утверждает в произведениях, то что разум неспособен познать Бога. Для этого необходимо чувственное познание.

Он вне того, что есть миров основа-
Вне постижения, вне разума, вне слова

Чтоб распознать его, скакнув на звездный дол,
Конь постижения подковы расколол.

Чтоб разыскать его, поднялся трезвый разум,
Но в безграничности свой путь утратил разом.

И так его постичь ты сможешь, что, дивясь,
С привычным для ума свою утратишь связь [5, с.351].

Он понимал, что для постижения Бога главное – внутреннее восприятие и в связи с этим прибегает к психологическому опыту. В вышеуказанных строках Низами подтверждает, что суфизм является внутренним учением всех религий и это доступно только узкому кругу людей, способных к познанию истины. Внешние и теоретические аспекты религии предназначены для тех, кто не мог идти внутренним суфийским путем.

Низами неоднократно утверждает, что для познания Бога необходимо отречься от собственного «Я», от материального мира и тогда можно достичь духовного совершенства, что очень близко к суфийской теории и практике. Жизнь Низами служит тому ярким примером человека в высшей степени совершенного, духовного.

С сердца ржавчину счисть, и в пути ему милом
Повлечется оно лишь к возвышенным силам.

Если ум ты очистить, не дашь его сквернам,
Он потайного станет хранителем верным,

Он молитве предутренней келью найдет,
Он, пронзив небосвод, свой продолжит полет.

Хоть завесу ты можешь убрать от оконца,
Свет идущий в оконце, зависит от солнца.

От себя отвернувшись, найдешь понемногу
Ты прямую дорогу к единому богу [6, с. 535-536,540].

Низами прекрасно знал и теоретические основы суфизма, в частности неоплатонизм, гностицизм и т.д.

Он, также как и Ибн Сина не противопоставляет Бога природе в качестве его творца, а считает его составляющим с ним одно неделимое, целое, тождественное природе и внутренне присуще ей. [4, с. 36].

Дающему горам всю мощь их основания!
Все сущее- лишь знак его существования!

И каждый видящий во всем сей видит знак,
Из сущности творца возник творенья знак [5, с.350].

Низами привел в стройную систему пантеистические взгляды суфизма. Он как и Аль-Араби видит Бога всюду, во всех без исключения сотворенных им вещах. По Низами все исходит из божественной сущности, что бы в конце концов в нее возвратиться.

Откуда ты сошел под мглу ночного крова,
Из нашего шатра туда взойдешь ты снова [5, с.350].

Низами в то же время как строгий монист опровергает мысль некоторых суфиев о единении и превращении человека с Богом, так как это противоречит основному догмату ислама. Он пытается примирить суфизм с исламом, утверждая, что суфизм покоится на крепкой основе ислама и служит постижению той абсолютной истины, имя которому Бог-Аллах.

Народ, который имеет древнюю историю и высочайшую культуру, имеет и богатое художественно-литературное наследие.

А богатстве же этого наследия азербайджанского народа спорить невозможно, потому что, он подарил в литературную сокровищницу мира таких непревзойденных великих мастеров слова, как Физули, Низами, Насими, Шах Исмаил Хатаи и т.д, в произведениях которых высматриваются суфийские идеалы великой любви, гуманизм, жизнелюбие и высшая справедливость.

Ключевые слова: суфизм, тарикат, ислам, аскет, познание, любовь.

Литература

1. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1979.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1952
3. Крымский А.Е. Низами и его современники. Издательство «Элм». Баку, 1981.
4. Кули-Заде З. Теоретические проблемы истории культуры Востока и Низамиведение. Баку, 1987.
5. Низами Гянджеви. Т. 1. Баку, 1991.
6. Низами Гянджеви. Т. 3. Баку, 1991.

Nizami yaradıcılığında sufizm motivləri

Məqalədə sufizmin görkəmli Azərbaycan filosofu-şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına təsirindən bəhs olunur. Sufizm orta əsrlərdə islam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi cərəyandır. Dini-fəlsəfi baxışlar sistemi olmaqla bərabər müsəlman fəlsəfi düşüncəsinə, ədəbi fikrə və bütövlükdə söz sənətinə dərin təsir göstərmişdir.

Dahi şair, elm adamı, filosof Nizaminin yaradıcılığı sufi motivləri ilə zəngindir. Böyük şairin bütün şeirlərində təriqət meyllərinə rast gəlmək olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bütün əsərlərində süjet xətti elə inkişaf edir ki, sanki insane sufilik yolunu keçir. Beləliklə, şair hər bir əməlisaleh insanın bacara bilmədiyi mənəvi kamilliyə çatmağa çalışır.

Nizami sufilik ideologiyasının çiçəkləndiyi İntibah dövründə yaşadığına görə bu təlim şairin yaradıcılığına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Ona görə də, dahi Nizami öz əsərlərində təriqətin əsas ideyalarından istifadə edib.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN SURƏTLƏRİ

Leyla Məmmədaliyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: leyla.mammadaliyeva@au.edu.az

Azərbaycan xalqının dahi sənətkarlarından biri, böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi irsi düz 880 ildir ki, bütün dünyanın nəzər-diqqətini cəlb edir, tədqiq olunur və olunmaqdadır. Ümumən şərq düşüncə tərzinin, mədəniyyətinin, mənəviyyatının ədəbiyyatının alınmaz qalası hesab olunan Nizami əlçatmaz bir zirvə olaraq tədqiqatçıları zaman-zaman çox düşündürmüş, haqqında saysız-hesabsız, əsərlər, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılsa da, lakin, heç şübhəsiz ki, bütün bunlar şairin hələ də sirli olan bağlı qapılarını tədqiqatçıların üzünə açma bilməmişdir. Nizami elə bir zirvədir ki, nə qədər ki, bəşəriyyət var o da olacaqdır, daim yeni-yeni, görünməyən sirlərinin kəşf olunması, tədqiq olunması üçün tədqiqatçıların yolunu gözləyəcəkdir. Şairin yaradıcılığında həyatın bütün sahələri işıqlandırılmış, qadına, əməyə, zəhmətə, tərbiyəyə yüksək önəm verilmiş, ədalətsizlik, rüşvətxorluq, haqsızlıq, əməyə xor baxmaq kimi mənfi keyfiyyətlər pislənilmiş, ümumən insan anlamı özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Onun yaradıcılığı öz yüksək bədii keyfiyyətləri və ümumbəşəri ideyaları ilə seçilir. Məhz buna görədir ki, şairin əsərləri əsrlər keçməsinə baxmayaraq, novatorluğunu itirmir, qiymətli xəzinə kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Qadın adının ucalığı, qadın adının şərəfi Nizami yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Onun beş xəzinəsi - “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “Sirlər xəzinəsi” və “İskəndərnamə” əsərlərinin hər birində təsvir olunan qadınlar ayrı-ayrılıqda öz mükəmməl

keyfiyyətləri ilə seçilirlər. “Xəmsə”nin bütün poemalarında əsas surətlər də elə qadın surətləridir, yəni, qadın məsələsi şairin düşüncələrinin başında gəlir. Bu surətləri yaratmaqda şair bəlkə də o qədər böyük mənəvi əziyyətlər çəkmiş, sanki özünü bir növ həmin obrazların yerində hiss edərək də onlarla birgə iztirab çəkmişdir.

Ümumən Nizaminin qadına olan yüksək münasibəti ilk olaraq onun öz xanımı Afaqa olan hörməti, izzəti-ehtişamından doğulur desək yəqin ki, yanılmarıq. Şair əsərlərində təsvir etdiyi qadın obrazlarından olan Nüşabəni şahlıq, sultanlıq simvolu, Şirini sədaqət, doğruluq, namus, Fitnəni əzmkarlıq, cəsarət, dözümlü, Leylini dövrünün bütün tabularına qeyd-şərtsiz əməl etməyə borclu, mühitin diqtəsi ilə hərəkət etməyə məcbur olan saf bir qız, Məhin Banunu (mənbələrdə Şemiraldə adlanır) həm hökumdar qadın, eyni zamanda doğru yol göstərən müdrik, mükəmməl bir xanim kimi təqdim edəndə oxucu dövrünün tipik türk xanımlarının ümumiləşdirilmiş kamil obrazını yaratmış Nizami əsərlərinə heyranlığını gizlədə bilmir.

Beləliklə, Nizami poemalarında Nüşabə, Məhinbanu, Şirin, Leyli, Fitnə surətləri nəinki klassik, eləcə də ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz qadın obrazları kimi ümumbəşəri bir fonda təqdim olunur. Əsərlərinin birində şair qadını vəfasız adlandıran, onları dünyaya bəla sayan ərəbi bədxah bir insan kimi səciyyələndirir.

Hakimi Nüşabə adlı bir qadın olan qədim Bərdə diyarı bu hökmran qadının ədalətinin nəticəsində çox gözəl və abad bir məkana çevrilmişdir. Əsərdə şair yalnız Nüşabəni təsvir etmir, onun ətrafında minlərlə qəhrəman qadın toplaşmışdır. Onlar dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirlər. Bəli, Nizami qadını həmişə igid və hünərli görmək istəyir. Əgər lazım olsa, qadın cəsur bir cəngavərə çevrilər və döyüş meydanlarında kişilərlə çiyin-çiyinə öz şücaət və cəsarətini nümayiş etdirərdilər. Nüşabənin ağılına, dərrakəsinə heyran olan şair onun igidliyini təsvir etmək üçün böyük Makedoniyalı İsgəndəri öz vətəninə gətirir, şah onun qadınlıq etalonu qarşısında heyran olur, diz çökür, səbəb isə məlumdur, İsgəndər qadınları həmişə eyş-işrət məclislərində, yüngül xarakterli kənz kimi təsəvvür eləsə də, Nüşabə artıq şahın qarşısında heyrətamiz bir dünya yaradır. Belə ki, onun hakimlik etdiyi bu cəmiyyətdə paxıllıq, xudbinlik, tamahkarlıq və bu kimi nalayiq hisslərə və hərəkətlərə yer yoxdur. Nüşabənin igidliyini, saf, yenilməz, dürüst bir qadın-hökmdar olduğunu təsvir edərək şair onun öz dilindən belə təsvir edir:

Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Nizaminin əsərlərindəki qadın surətlərinin araşdırılması Azərbaycan xalqının özündən sonrakı tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətinin, xüsusən də qadına münasibətinin öyrənilməsi baxımından, qadına verilən dəyərin itirilməməsi baxımından daim böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şairin əsərlərində təsvir olunan hadisələr müxtəlif ərazilərdə baş versə də, onun bütün əsərlərində türkçülük ruhu hakimdir. Maraqlısı budur ki, Nizaminin təsvir etdiyi hakim surətləri çox zaman zalım və zülmkar olsa da, onların arvadlarının surətləri cazibəli, gözəl və xeyirxahdır. Şirinin hakimiyyəti illərində şəhərlilərdən bac və kəndlilərdən xərac alınmırdı. Şübhəsiz ki, Nizami Şərq ölkələrinin müsbət qadın surəti yaratmış ilk şairidir, çünki, şair qadına layiq olduğu yüksək qiyməti o zaman vermişdir ki, həmin dövrdə qadına ikinci dərəcəli bir varlıq kimi baxılırdı. O dövrdə qadın

əvvəlcə ata evində, sonra ər evində dilsiz bir kəniz idi ki, bu kənizləri və qızları hədiyyə kimi bir saraydan başqa saraya göndərirdilər. Belə acınacaqlı vəziyyət dəyişməz şairi daim düşündürürdü və o, yaradıcılığının yarısından çoxunu bu məsələyə həsr etmişdi.

Leyli köhnə adətənənələrin qurbanıdır, o, öz öz eşqini dilə gətirə bilməzdi, yaşadığı cəmiyyət bunu ona qadağan eləmişdi. Buna görə o, öz nakam eşqini qəlbində gizli saxlamağa məcbur idi. Şairin qadın obrazları sanki, “Dədə Qorqud”dakı Burlaxatun, Banu Çiçək və Selcan kimi qadın surətlərinin prototipidir. Dastanda təsvir olunan qadınlar da at çapması, çövkən oynaması, heyranedici gözəlliyi, zəngin mənəviyyatı və dərin zəkası ilə hər zaman yaddaşlarda qalır. Qadınların əməllərində olan saflıq, dürüstlük, nəciblik onların ali keyfiyyətlərindəndir.

Fitnə öz mətanəti ilə Bəhram şahı heyrləndirir. Vaxtilə onun ölümünə fərman vermiş şah aylar sonra Fitnənin igidliyi qarşısında heyran olur və onun sağ qalmasına çox sevinir.

Nizami qadını şərəfli, kişilərlə bərabər hüquqlu insan kimi təqdim etmişdir. Təsvirlərində o, ən yaxşı qadın surətlərinin nümunələrini yaratmaqdan çəkinməmişdir. Belə ki, Avropa ədəbiyyatı ancaq beş əsr sonra Nizaminin səsinə səs vermiş və müsbət qadın obrazları yaratmışdır.

“Xosrov və Şirin” əsərində Xosrov əhli-kef və gününü xoş keçirən bir şahdır, lakin, Şirinin saf eşqi Xosrovu çürük bataqlıqdan və eyş-işrətdən azad edir və müsbət bir insan obrazına qədər yüksəldir. Şair onu elə nümayiş etdirir ki, hər dəfə Xosrov eyş-işrətdə olarkən ölkəsi düşmən hücumuna məruz qalır və təkcə Şirinin eşqi Xosrovun başına ağıl qoyur və onu şərəfli həyata qaytarır. Şairin fikrincə kişilərdən fərqli olaraq qadınlar çətinliklərlə qarşılaşanda özlərini itirmir və daha yaxşı maneəvər edərək məharətlə çıxış yolu tapa bilirlər. Ailəyə bağlılıq, namusluluq, saflıq və igidliyi qadının ən yaxşı keyfiyyəti hesab edən şair hətta kişilərin də şəxsiyyətinin ucalmasında qadının böyük rolu olduğunu əminliklə vurğulayır.

Bəlkə də, çox heyramiz tərəflərdən biri də budur ki, əsrlər sonra bu gün feminizm, gender bərabərliyi deyərək, bu anlamın mahiyyətini anlamayan bir toplum olaraq da, qadın-kəş hūquqlarının bərabərliyindən danışaraq azadlıq tələb edən qadınlardan tamamilə fərqli olaraq, Nizaminin yaratdığı qadın surətləri həm azad idi, həm də bərabər. Lakin, şair azadlıq, bərabərlik dedikdə ailə kodekslərinin, bəzi ailə, cəmiyyət tabularının qorunmasını vacib hesab edir, qadın azadlığını ailə dəyərlərinin itirilməməsində görürdü.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, qadın surətləri, poema, şeir.

Ədəbiyyat

1. N. Gəncəvi. İsgəndərnamə-Şərəfnamə, Bakı, OKA, 2004, 432 səh.
2. N. Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, Lider, 2004, 392 səh.
3. N. Gəncəvi. Leyli və Məcnun, Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 240 səh.
4. M.Ə. Rəsulzadə, Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Azərnəşr, 1991, 232 səh.
5. Ə.Ə. Əlizadə, “Xəmsə” də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri, Bakı, Renessans nəşriyyatı, 2002, 141 səh.

N. GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİNİN SİNTEZİ PROBLEMİ

Fərhad Mədətov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: madatovfarhad65@gmail.com

Şərq və Qərb məsələsi o qədər həyati əhəmiyyətə malik bir problemdir ki o zaman-zaman bəşəriyyəti düşündürmüş, narat etmişdir. Bu problem bu günün özündə də aktualıq kəsb edir və bəzən də çözülməz bir təsir bağışlayır. Biz fəxrlə deyə bilərik ki, bu problemin mərkəzində dayanan çox az saylı ölkələrdən biri də, Azərbaycandır. Aydındır ki, nə müsəlman, nə də ki xristian dünyasını orta məxrəcə gətirmək o qədər də asan deyildir. Bu isə müəyyən qədər qarşıdurmalar yarada bilər və kütləvi qırğın silahlarının tüyğən etdiyi bir zamanda insanların yer üzündən tamamilə silinməsi də istisna deyil. Dahi Nizamini də narahat edən bu səpkili məsələlər idi. Ona görə də onun yaradıcılığında humanizm, beynəlmiləçilik, demokratizm, qadına və əməkçi insanlara yüksək məhəbbətlə xoşbəxt gələcəyin təməlini qoymağa çalışırdı. Şair eyni zamanda dünyagörüşünün formalaşmasında həm Şərq, həm də Qərb mənbələrinin “gizli xəzinəsindən bir dər qopardığını” da bəyan edir.

Nizami öz dövründə gələcəyin aydın kordinatlarını çəkdiyi bir zamanda, çox təəssüf ki, Qərb çıxış yolunu səlibçilərin vəhşiləşmiş əməllərində - görürdü. Müsəlman dünyasının dayacağı olan türklər onları zərərsizləşdirməyə idi, nələr baş verəcəyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Dahi mütəfəkkir bəşəriyyətin düşdüyü problemlərdən çıxış yollarından ən önəmlisini məhəbbətdə, qadın azadlığında görürdü və əsrlərində buna geniş yer ayırmışdır. O, “Xosrov və Şirin” əsərində Şirin obrazı vasitəsilə öz düşüncələrini əks etdirmişdir. O məhəbbətdən eyni zamanda bir ədəbi priyom kimi istifadə etmiş, həlli müşkül məsələlərin yoluna qoyulmasında bunun müstəsna təsirə malik olmasını real bədii detallarla təsdiq etmişdir. Əsərdə Bisütun dağı böyük problemlərin həll olunmasına maneə olan bir simvoldur. Xosrov Fərhadı Şirindən uzaqlaşdırmaq üçün bu dağın çapılmasını bir şərt kimi onun qarşısına qoyur. Əsərdə göstərilir ki, bu dağ qart daşlardan yox, torpaqdan da olsa, onu daşıyıb qurtarmaq mümkün deyildir. Fərhad bu işin öhdəsindən gəlməyə söz verir və inamla işə başlayır. Əsərdə təsadüfən deyilmir ki, “poladdan dağ olsa, yenə də inan, onu parça-parça dağidar insan”. İnsan qarşılaşdığı problemləri nə zaman asanlıqla həll edə bilər? Yalnız sevgi ilə! Gözlərimiz önündə saysız-hesabsız problemlərin çözülməsi canlanır. Gah elm fədailərinin ağlasığmaz dahiyənə kəşfləri, gah da milli-azadlıq uğrunda həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq məqsədinə nail olan dahi liderlər, gah da öz ölümləri ilə xalqını ölümsüzlüyə qovuşduran şəhidlərimiz. Onlar ruhlandıran, məqsədə çatdıran xalqna olan sevgisi idi. Bu gün ölkəmizin müstəqilliyə qovuşmasında xalqını sevmək Ümummilli liderimizə böyük bir inam və ilham verdi və o, “qart daşları” parçalaya bildi.

Şirin obrazı doqquz yüz ilə yaxın bir dövrü qabaqlamış, müasir qızlarımızı xarırladır. C.Cabbarlı “Sevil” obrazını yaradarkən Azərbaycanda çadranı atmaq nadir bir hadisə idi. Ona görə də dramaturqa irad tutaraq Sevilin umunuləşmiş obraz olmadığını deyənlər var idi. Dramaturq onlara deyirdi ki, gələcəkdə qadınlar çadralarını küttləvi şəkildə atacaqlar. Bu zaman əsərin zamanı qabaqlaması onun ən böyük məziyyəti hesab olunacaqdır. Bu fikirləri N.Gəncəvinin əsərlərinə şamil etsək, onun dühası qarşısında heyran qalmamaq mümkün deyil. Şirinin düşüncələrinin formalaşmasında onun ən böyük məsləhətçisi hökmdar Mahinbanudur. O, azad məhəbbəti təbliğ edir. Lakin bu məhəbbət nə Qərbdə, nə də Şərqdə yüngül əxlaqlı insanlar tərəfində başa düşülən özbaşnalıq deyildir. O, Şirinə başa salır ki, Xosrovun sevgisi bir şansdır. Lakin bu fürsətdən kortəbii şəkildə yararlanmaq onun gözünü kölgəli edə bilər. Ona görə də bibisi Şirinin Xosronla ünsiyyət bağlamasının tərəfdarıdır. Belə olduqda gənclər ömürlük həyat qurduqları insanları yaxşı tanıyarlardı. Eyni zamanda Şirinə məsləhət görülür ki, oğlanla görüş hökmən insanlar olan yerdə baş tutmalıdır. Çünki odla pambıq bir yerdə ola bilməz. Şirin bütün varlığı ilə sevir, ona görə də bu cazibənin əsrinə çevrilir və bütün fəaliyyətini bu istiqamətə yönləndirir. Hətta atını-Şəbdizi minərək Xosrovla görüşmək üçün Mədainə də getməkdən çəkinmir. Böyk şair öz baş qəhrəmanını belə bir psixoloji duruma salmaqla sanki onu bir daha çətin sınaqlara çəkir, onun daxili aləmini, saf bir məhəbbətlə sevdini ayanılaşdırır. Onun daxili aləmində iki nəhəng güc qarşı-qarşıya gəlir və çarpışır: biri xalqın adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşmaq, nigaha girmədən Xosrovla görüşməmək, digəri isə əsl məhəbbətin onu Xosrova tərəf cəzb etməsi. Bu qeyrətli qız vəziyyətdən çıxmaq üçün “Qəsri Şirin”i inşa etdirir və Xosrovun ora daxil olmasına qətiyyətlə imkan vermir. Şirinin bu addımlarını Xosrov bağışlaya bilmir və onda küsür, başqa qadınlarla evlənir. “Qəsri Şirin” namus, bəkirəlik simvolu kimi oxucuların təsəvvüründə canlanır. Bu bəddii detallarda eyni zamanda, səbrsizliyin acı nəticələri də ümumiləşdirmişdir. Şirin səbrin təcəssümü kimi tanınsa da, oxucu Xosrovdə bunları görə bilmir. Çılğın hisslərin təsirindən yaxa qurtara bilməyən Xosrovun başqa qadınlardan dünyaya gələn oğlu Şiruyə böyüyür, Şirinin gözəlliyinə heyran qalır, toy gecəsi atasını qətlə yetirərək həm ona, həm də taxta sahib olmaq istəyir. Nizami öz qadın qəhrəmanını Fərhaddan sonra bir də sınağa çəkir: Şirin Şiruyənin evlənmək təklifinə qətiyyətlə imkan vermir, intiharı seçir və Xosrovun ruhuna qovuşur.

Xosrovun ölümü həyada etdiyi günahlarının, səbrsizliklərinin məntiqi davamı idi. Ömrünün sonunda o hər şeyi dərinlən dərk edir, təmizlənmə prosesi keçirir və əsərdə deyildiyi kimi “belə ölə bilmədi vəfalı Xosrov”. Oxucu yəqin edir ki, Xosrov Şirini atmasa idi, həyatı bu cür faciələrə uğraya bilməzdi.

V. Şekspirin “Hamlet” faciəsində hökmdarın qardaşı və həyat yoldaşı əlbir olub onu qətlə yetirirlər. Mərhumun həm taxtı, həm də həyat yoldaşını qardaşının əlinə keçirir. Şirindən fərqli olaraq bu Qərb düşüncəli qadın cinayətə əl atır. Aristotel deyirdi ki, əsərdə zabitəlik qadına yaraşmaz. Bu qadın zabitəlikdən də qat-qat ağır olan bir yola qədəm qoyur. Şekspir də onu cəzasız qoymur, oğlu Hamlet bu yolun qurbanına çevrilir. Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərində də hər iki qəhrəman faciəli şəkildə həlak olur. Hər iki faciədəki ölümlərdə “Xosrov və Şirin” əsərinin ruhu hiss olunur.

Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasında da Nizami yaradıcılığını həmahəng olan məqamlara rast gəlmək mümkündür. Əsəri qəhrəmanı Tatyna da Şirin kimi bütün varlığı ilə Onegini sevir, hər an öz hissləri Oneginin iradəsinə tabe etməyə hazırdır. Tatyana Şirinin Mədainə getməsinə uyğun bir addım atır; Oneginə məktub yazaraq öz məhəbbətini ona izhar edir. Gəncliyini eyş-işrətlə keçirən, bir qızla uzun müddət sevgi əlaqəsi qura bilməyən cavan oğlanda vicdan hissi baş qaldırır və təcrübəsiz qızı öz toruna salmağa qıymır və ondan uzaqlaşır. Tatyana ömrü boyu bu məhəbbəti ürəyindən çıxara bilməsə də, ailə həyatı qurur. İllər keçir, Onegin Tatyananın həsrətini çəkir, ona qovuşmaq istəyini bəyan edir. Tatyana ona belə cavab verir: “Amma özgəninem, sadıqəm bunca, Sadıq də qalacam ömrüm boyunca”(səh. 328) – deyər cavab verir.

Nizami yaradıcılığında məhəbbətdə sufiliyin təsiri aydın hiss olunur. Bunun özü insanın daxili dünyasının zənginləşməsi baxımından təqdirəlayiqdir. İlahi gözəllərə qovuşmağa çalışan insanların kamilləşmə zirvəsinə ucalmasına şübhə ola bilməz. Yaxşı haldır ki, şair bu məhəbbəti dünyəvi məhəbbətlə elə qovuşdurmuşdur ki, bəzən bunların sərhədlərini ayırmaq çətinlik törədir. Onun yaradıcılığında bu istiqaməti Qərb ədəbiyyatı ilə müqayisə etdikdə bunun böyük üstünlüyünü hiss etmək mümkündür. Monastrlarda ilahi məhəbbətin dünyəvi məhəbbətə qarşı qoyulması, insanların doğub-törəmək kimi normal xüsusiyyətlərinin məhdudlaşdırılması insanlığa qarşı bağışlanmaz bir günah kimi qarşılanmalıdır. Şərq ənənələrinin humanist təsirini daha da inkişaf etdirən Nizami Qərbin bəzi antihumanist qaydalarına laqeyd yanaşa bilməzdi. Ona görə də onun məhəbbətə münasibəti oxucuların mənən ucalmasına yönəldilmişdir. “Yeddi gözəl” poemasında məhəbbət səhnələrinə daha çox yer verilmişdir. Dünyanın müxtəlif iqlim qurşaqlarını təmsil edən gözəllər şairin istədiyi kimi manevr etməsinə imkan yaradır. Şair “Kənzisatan padşahın hekayəsi”ndə Süleyman şah və Bilqeysin təmsalında uşaqların tərbiyəsi nəminə real situasiyalar yaradaraq insanın mənəvi dünyasının dərinliklərinə nüfuz edir. Loğman uşağın əl və ayağının şikəstliyinin (mənəvi şikəstlik) səbəbini ər-arvadın ailədə bir-birinə səmimi münasibətlərinin olmamasında görür. Böyük var-dövlət sahibi olan şahdan soruşurlar ki, sən yoxsul insanlardan nəyə umursanmı? Şah etiraf etməyə məcburdur, çünki uşağın taleyi səmimi sözdən asılıdır:

Əllərə baxıram gizlincə yenə,

Görüm kim gətirir bir sovqat mənə (səh163),

Xanımı isə “başqa kişilər könlündən keçirmi” sualını belə cavablandırır:

Rast gəlsəm özgəyə yenə çaşıram,

Yaxşı təmənnadan uzaqlaşıram (səh. 162)

- deyəndə uşağın əli də, ayağı da bir anda sağalır. Mətnəki bu inandırıcı dialoqlar adi bir şəraitdə “dəlidən doğru xəbər al” təsiri bağışlaya bilərdi.

Bu hekayədə kənzilər əlindən zara gəlmiş şah nəhayət bir ləyaqətlini tapıb könlünü ona verir:

Qız açdı padşaha öz qucağını,

Uzatdı qoynuna şah ayağını .

Qızın qalasına su oldu hasar,
Şahın mancanağı atəşlər saçır (səh. 61).

İraqda yaşayan bu şah ərəb mədəniyyətini təmsil edir və onun kənizlə əlaqəsi Şərq və Qərbdə təsadüf olunan sevgi oyunlarının bəzi detallarını yada salır.

Ə. Hüseynzadənin türkçülük, islamçılıq və müasirlik ideyaları, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, S.Xəlilovun “Şərq və Qərb” və b. əsərlər Nizami ideyalarının onun vətəninə ləyaqətlə davam etdirilməsinin göstəricisidir.

Açar sözlər: Şərq və Qərb, Qəsri Şirin, Bisutun dağı, qadın azadlığı, Mahinbanu, Nizami ənənələri.

Ədəbiyyat

1. Puşkin A.S. Yevgeni Onegin. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Çağdaş As” nəşriyyatı, 2012, 336 s.
2. Cəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 264 səh.
3. Cəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 392 səh.
4. Cəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 336 səh.
5. Cəncəvi N. Leyli və Məcnun, Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 288 səh.
6. Cəncəvi N. İskəndərnamə. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2011, 664 səh.
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı, “Özən”, 2008, 696 səh.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA TƏBİİ AMİLLƏRİN ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASINA TƏSİRİ İLƏ BAĞLI DEMOQRAFİK BAXIŞLARI

Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aydin.mmmədov.67@mail.ru

Yer planetində hər bir canlının, o cümlədən insan nəslinin meydana gəlməsi, inkişafı və məskunlaşması üçün ilk növbədə əlverişli amillər mövcud olmalıdır.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi sakini olduğumuz planetin obyektiv qanunauyğunluqlarını, ətraf aləmdə cərəyan edən hadisə və proseslərin inkişaf dinamikasını, təbii səbəblərini, onların insan cəmiyyəti üçün nəticələrini heyretəmiz dərəcədə gözəl bilmiş və bütün bunları öz əsərlərində məharətlə əks etdirmişdir. Məsələn Nizami öz əsərlərində tez-tez suyun insanların məskunlaşması üçün həyati əhəmiyyətindən bəhs edir. Nizamiyə görə bitki bitməyən yerdə heç bir canlı mövcud ola, yaxud normal yaşaya bilməz. Dahi şairin fikrincə insanların bu və ya digər ərazidə məskunlaşması, artıb törəməsi üçün flora və faunanın normal surətdə mövcud olması son dərəcə vacibdir, zəruridir. Flora və faunanın varlığı üçünə suyunmövucduluğu ilk, danılmaz, labüd şərtidir. Həqiqətən də su planetimizdə yaşıllığı qoruyub saxlayır, onun varlığını təmin edən təmin edən əsas komponent, amil kimi çıxış edir, öz növbəsində yaşıllıq da suyu,

rütubəti qoruyur. Müasir dövrdə ekoloq alimlər haqlı olaraq: “Torpaq anadırsa, su övladdır, meşə bu övladsız dodağı çat-çat olub yanacaq, dirigözlü ölüyə çevriləcək” – deyə, söyləyirlər. Maraqlıdır ki, Nizami məşhur “Xəmsə”-sində tez-tez öz sevimli qəhrəmanlarını suyun qıt olduğu, insanların susuzluqdan əziyyət çəkdikləri ərazilərdə, yəni səhrada təsvir edir. İstər-istəməz belə bir təbii sual meydana gəlir. Görəsən bunun səbəbi nədir? Belə zənn etmək olar ki, dahi şair məhz bu yolla öz qəhrəmanlarının böyük iradə və düşüncə sahibləri olmasını, onların təbiətin ən amansız qanunları, çətinlikləri ilə mübarizə apararaq əlverişsiz ərazilərdə də məskunlaşa bilmələrini diqqət mərkəzində saxlamaq istəmişdir:

Cəhənnəm kimi yandırdı ciyər.

Sərin su yox idi ağudan başqa”, [1, s.413]

Bir də günəşdəki yanğıdan başqa.” – deyə, yazır.

Böyük şairin əsərlərini diqqətlə oxuyarkən onun səhra mühitini heyrətamiz dəqiqliklə təsvir etməsinə heyran olursan. Nizami sözün qüdrətilə yağıntıların az, buxarlanmanın isə yüksək olduğu ərazilərin təbii xüsusiyyətlərini çox gözəl bilir. Axı dogma Azərbaycanımızın bir çox ərazilərində, Kür-Araz və Dəvəçi-Samur ovalığında, Arazboyu maili düzənliklərdə, o cümlədən Abşeron yarımadasında yarım səhra və quru çöl iqlimi mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, şairin yaşadığı ərazidə də – Güney Qafqazın şərq hissəsi və alçaq dağlıq yerlərində də yarım səhra və quru çöl iqlimi mövcuddur, o zaman Nizaminin yüksək müşahidə, elmi təhlil qabiliyyətinə malik olması bir daha bəlli olur. Bəs nə üçün Nizami insanların məskunlaşması üçün az əlverişli olan təbii zonaların təsviri zamanı ən çox İskəndərdən istifadə edir? Nizaminin fikrincə ən mübariz insan elmi və müdrik insandır. Dünyanın sirlərini bilmədən, normal həyat uğrunda onunla necə mübarizə aparmaq olar? Dahi şair İskəndəri həm son dərəcə elmi, həm də son dərəcə cəsur və yenilməz bir insan kimi təsvir edir. Elə ona görə də Nizami məskunlaşmış ərazilərin sakinləri ilə də sevimli qəhrəmanın dili, ağılı və mühakiməsi ilə danışır. İskəndər ucsuz-bucaqsız səhraları gözib dolşarkən canını və malını əsirgəmir:

“Qum kimi sərf edib bollu xəzinə

Səhradan əzabla qayıtdı yenə” [3, s.552].

İskəndər böyük şairin sözlərilə desək: “Sanki od düşən, insanla alov diliylə danışan qorxunc səhralardan tufan kimi keçir”, həmin yerlərdə məskunlaşmanın hansı səviyyədə olması ilə maraqlanır. Səhrada yaşayan insanların həyat şəraiti, güzəranı ilə yaxından tanış olmaq üçün qırdan da qara olan yerli əhali ilə görüşür və onlara: “Sizdən başqa da bu səhrada bir kimsə, yaxud bir canlı yaşayır mı ?” – deyə, sualla müüraciət edir. Yerli camaat məskunlaşdıqları yerdə hıyat şəraitinin son dərəcə sərt və çətin olmasından şikayət edərək:

“Az görür bu çöllərsuyu, buludu

Bu susuz səhrada yaşayırıq biz.

... Bu odlu səhralar dəhşətdir, dəhşət.

Bir quş da uçmağa etməz cəsarət” deyə, cavab verirlər.

Burada Nizami təbii cəhətdən bir – birindən kəskin surətdə seçilən iki müxtəlif məskunlaşma yerlərinin fərqli mənzərəsini də məharətlə təsvir edir. Belə ki, İskəndər yaşayış yeri üçün yeni

şəhərlərin salınmasını quraqlıq çöllərdə və səhralarda deyil, su və digər təbii resursları əlverişli olan yerlərdə daha məqsədəuyğun hesab edir:

“Sulu bir çəmənə çatdığı zaman,
Buyurdu, daşları yerə tökdülər,
Onlardan bir böyük bina tikdilər” [3, s.548].

Nizami “Yeddi gözəl” də Simnarın tərfi və Xəvərnəq qilasının tikilməsi zamanı Nemanın özünə tikinti işlərindən qabaq əlverişli bir məskən axtardığını xüsusi olaraq vurğulamaqla, əslində normal məskunlaşma yerinin vacib xüsusiyyətlərini sadalayaraq aydın bir şəkildə göstərir:

“Dolanıb ətrafı hey qarış-qarış,
Mənzərlə atası etdi axtarış.
Axırda səfalı bir yer tapdılar.
İstilikdən uzaq, kədərdən kənar” [4, s.97].

Halbuki, ifrat istidən əziyyət çəkən insanların məskun olduğu ərazilərdə yaşayış obyektləri ancaq sadə və primitiv tikililərdən ibarətdir:

Bunlar çöl əhliydı, qırdan da qara,
Yaşayış yerləri kaha, mağara [3, s.555].

Nizami sakini olduğumuz planetdə zəhmət çəkmədən, çətinliklərə sinə gərmədən yaşamağın elə də asan olmadığını bildirir. Dahi Nizaminin fikrincə, yaşadığımız planetin üzərinə sanki, bir süfrə sərilib. Lakin, çox təəssüf ki, şair bu süfrənin üzərini Yer kürəsinin zəngin təamları, nemətləri ilə deyil, qanla təsvir edir:

“Bu yer bir süfrədir üstündə qanlar,
Bu qanlardan başqa, onun nəyi var?

Təbii ki, böyük şair qan dedikdə, insan nəsillərinin əlverişli ərazilərdə məskunlaşmaq üçün yaşadığımız planetin hər bir qarışı uğrunda apardığı amansız mübarizəni, qanlı müharibələri nəzərdə tutur:

“...Bu yer üzərində bir qarış hanı?
Tökülməsin orada insanın qanı” [4, s.76].

Böyük Nizami bu misralarla həyat üçün əlverişli olan torpaqların artıq çoxdan məskunlaşdığına, hər qarışı üçün qanlar axıdıldığına işarə edir. Şairin fikrincə, həyat və məkan uğrunda mübarizə təkcə insanlar arasında deyil, bütün canlılar arasında da mövcuddur. O, bu fikri ifadə etmək üçün yer üzündə hətta zərif gülün belə bitdiyi, mövcud olduğu yerin tikanlı olduğunu vurğulayır:

De ona: “Gül ki var yeri tikandır,
Möhrənin məkanı şahmar ilandır” [2, s.166].

Məhz bu səbəbdən də, o, bəşər övladını təkcə əlverişli ərazilərdə deyil, lazım gələrsə yaşamaq üçün təbii imkanları əlverişsiz olan ərazilərdə də məskunlaşmağa, bunun üçünsə həyatla amansız mübarizə aparmağa səsləyir:

Çarpış dünya ilə şiri-nər kimi,
Yoxsa udar səni o, əjdər kimi [2, s.166].

Dahi Nizami öz sevimli qəhrəmanı olan İskəndəri gah Dirilik suyunun ardınca qaranlıq, zülmət məmləkətə, gah da susuz səhralara “göndərməklə” təbii şəraitinin müxtəlifliyi ilə seçilən planetimizin insanlar tərəfindən öyrənilməsini, onu məskunlaşma üçün əlverişli etməsi məqsədilə elmi biliklərdən faydalanmağa səsləyir.

İskəndər böyük çətinlikləri dəf edərək həmin diyara çatsa da dirilik suyunu içmək ona nəsib olmur. Burada Nizami doğum kimi ölümün də obyektiv demoqrafik bir proses olmasını diqqətə çatdırır. Bəs görəsən İskəndər bu sadə həqiqəti dərk etmək üçün çətin səyahəti etmək məcburiyyətində idi mi? Bu suala Nizami belə cavab verir:

Əqilli adamdır dünyada o kəs,
Gözü görməyəni qəbul eyləməz [1, s.548].

Beləliklə də, dahi Nizami insanları daima yaşadığımız planeti gəzib öyrənməyə, bizə bəlli olmayan sirlərini tədqiq etməyə, təbii sərvətlərdən qənaət və ağılla istifadə etməyə, yaşayış üçün yeni və əlverişli məskunlaşma yerlərini əldə etməyə səsləyir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, əhali məskunlaşması, əhali artımı, tarixi-demoqrafik baxışlar.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, IV cild. B., Elm, 1985, 639 s.
2. Gəncəvi N. Xəmsə. B., Gənclik, 1981, 272 s.
3. Gəncəvi N. İskəndərnamə. B., Adiloğlu, 2011, 662 s.
4. Nizami Gəncəvi. B., Gənclik, 1976, 167 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİ FƏLSƏFƏSİ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Afaq Məmmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: mamedov.afaq@yandex.ru

XXI əsrdə Azərbaycan xalqının və hər bir azərbaycanlının fərdi və milli mənlilik şüurunun formalaşmasının yönümü, üsul və metodlarını, vasitələrini düzgün müəyyənləşdirmək üçün xalqın sosial və mədəni yaddaşının obyektiv, qərəzsiz, düzgün nəzəri və metodoloji əsaslarda öyrənmək zəruridir. Tarixin mədəni mədəniyyət irsini, bu irsi yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin-alimlərin, yazıçıların, şairlərin yaradıcılığını, sonrakı nəsillərə qoyduqları mədəni sərvətlər sistemini dərk etməyən, mənimsəməyən xalq indisini dərk edə, gələcək perspektivini, bir sözlə, kimliyini müəyyənləşdirə bilməz.

Yeni əsrin başlanğıcında xalqımızın mədəni tamlığının mənzərəsini yaratmaq baxımından görkəmli mütəfəkkirlərimizin bəşər fəlsəfi fikir tarixində yerlərinin, onların hansı mədəni

zəmin üzərində yüksəldiklərinin, nəhayət, Azərbaycan bədii–fəlsəfi fikrinin sonrakı inkişafına təsirinin öyrənilməsi xüsusi önəm kəsb edir.

Milli mədəniyyətlər bəşər sivilizasiyasına bəxş etdikləri nadir dühalar sayəsində varlıqlarını önə çıxarırlar. Milli iftixarımız olan Nizami Gəncəvi məhz belə əvəzsiz dühalardandır. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin irsi əsrlər boyu tədqiqat obyektı olmuşdur. Əmir Xosrov, Xacə Kirmani, Səlmən Səvacı, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və İslam Şərfinin onlarca digər klassiki «Xəmsə»yə nəzirələr yazaraq onun ideya, məzmun və forması ilə bağlı çoxşaxəli cəhətlərinin şərhinə cəhd göstərmişlər. Zəkəriyyə Qəzvini (XIV əsr), Əbdür-Rəşid Bakuvi (XV əsr), Dövlət şah Səmərqəndi (XV əsr), Əbdürrəhman Cami (XV əsr) və başqaları Nizamini irfan və hikmət sahibi adlandırmışlar.

Nizami irsi öz dövrünün bütün fəlsəfi ideya cərəyanlarının, ictimai, siyasi, mədəni inkişafının xüsusiyyətlərinin adekvat inikası olub, o dövrün səciyyəsinə oyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Nizami dövrü kəlam fəlsəfəsi, panteist təmayüllü cərəyanlar, peripatetizm, sosial, siyasiproblemlərə və yadelli əsarətə qarşı xalq hərəkatları ilə bilavasitə bağlı olan sufilik, ismaililik və digər qeyri-ortodoks cərəyanların yayılması ilə səciyyələnir.

Nizami özdövrünün bir çox problemlərinə toxunur, onları bədii fəlsəfi təfəkkürünün süzgəcindən keçirir. Mütəfəkkirin universal fəlsəfi problemlərin qoyuluşu və həlli planında fəlsəfi ideyaları müasir dövr üçün də aktualdır.

Nizami Gəncəvinin dünyanın təbii-elmi mənzərəsinə dair görüşlərində dövrünü qabaqlayan elmi mühakimələrə diqqət yetirək; Dahi filosof Q.Qalileyi beş əsr qabaqlayaraq belə bir mühakimə ilə çıxış edir ki, hərəkat prosesində sürət dəyişməsi təcilin yaranmasına səbəb olur. Hərəkatın dəyişən sürəti və təcil sonradan əyri xətti və nəhayət, dairəvi-fırlanma hərəkatına keçir. Mütəfəkkir şairə görə təcil və dəyişən sürət cövhərin yəni, hərəkatda olan cismin (materianın) yaranması ilə nəticələnir.

Əvvəl mövcud oldu tək bir hərəkat,
Onu iki yerə ayırdı sürət.
Bu iki hərəkat gəlib bir yerə,
Yeni bir hərəkat doğurdu hərə.
Əvvəlki hərəkat ayrıldı yenə,
Bu üçü qoşuldu biri-birinə.
Üç xətt zahir oldu üç hərəkətdən,
Üç dövrə yarandı ondakı xəttədən
Mərkəzdən ayrıldı həmin dövrlər,
Yaranıb ortaya çıxdı bir cövhər.
Cövhər keşməkeşdən doğub parladi,
Hərəkat eyləyən cism oldu adı [6, s.100].

Nizami fəlsəfəsinin başlıca ideya qaynaqlarından olan Aristotel təlimində hərəkatın dörd tipi qeyd edilirdi: artma-azalma, keyfiyyət dəyişmələri və çevrilmə, yaranma və məhv olma, məkanda yerdəyişmə (dairəvi, düzxətli, birləşmə). Nizami peripatetik filosof kimi bu hərəkat tiplərini qəbul etməklə yanaşı, onlara fırlanma, mərkəzəqaçma və mərkəzdənqaçma formaları da əlavə etmişdi.

Bu saysız-hesabsız maddələr yenə,
Bax gör meyl edirlər öz mərkəzinə [2, s.51]
Həmin cisim qərar tutmayıb bir an,
Dönüb hərlənirdi əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları,
Həmişə qaçardı mərkəzə sarı [6, s.100].

Mütəfəkkir bütün kainatın, o cümlədən göy cisimlərinin, ulduzların elementar zərrəciklərdən təşkil olunduğunu qeyd edir.

Onun ən parlaq zərrələrindən,
Ulduzlar yaranmış fikrindəyəm mən [6, s.102].

Şair filosof ən kiçik zərrələrin, daim hərəkətdə olduğunu qeyd edir. Elementar zərrəciklər daim dairəvi hərəkət edərək müxtəlif cisimlərin yaranmasına səbəb olur. Hərəkət cismin mahiyyətini təşkil edir.

Fırlanan işıqlı o günbəzlərdən
Hərəkətdən başqa nə görəcəksən
Boş-boşuna deyil bunca hərəkət
Bir məqsədi vardır onların, əlbət. [2, s.27].

Nizaminin fikrincə, maddi varlıq hərəkətdə mövcuddur. Həm də, ən kiçik zərrəciklərin hərəkəti bir «iş»dir.

Bir toz görünsə də, hər zərrə əgər,
Bu dünya evində o da iş görər [3, s.27-28].

Filosof elementar zərrəciklərin «işinin» enerjiyə çevrildiyini qeyd edir. Hərəkət edən elementar zərrəciklər öz-özünün enerji mənbəyidir.

Nizami Gəncəvi elektrik cazibəsi və maqnit qüvvələri haqda da elmi düşüncələrini poetik şəkildə ifadə edir. Ölməz sevgi əsərləri yaradan mütəfəkkir şair maqnit və elektrik cazibəsini eşq ilə əlaqələndirir:

Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkərmə özünə dəmir zənciri?
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
...Dünyada hər bir şey cəzbə bağlıdır.
Filosoflar bunu eşq adlandırır [2, s.51]

Qədim yunan filosofları maqnit və elektrik qüvvələrinə mistik mahiyyət verirdilər. Nizami isə cazibə qüvvəsini konkret misallarla izah etməyə cəhd edərək, kainatdakı bütün cisimlərin cəzbəmə xassəsinə malik olduğunu göstərir.

Nizami Yerin kürəşəkilli olduğunu əsaslandırmağa cəhd edir. Şair yerin cazibə qüvvəsi və qravitasiya sahəsinə dair fərziyyələr irəli sürür.

Bu kürə şəklində yalnız Yer deyil,

Hər xətt ki, hərlənir yuvarlaqdır, bil.
Tüstü də dərədən qalxar yuxarı,
İki-üç cidalıq gəzər rüzgarı,
Sonra əylərək geriyə dönər,
Bu Yer kürəsinin başına enər [3, s.31].

Nizaminin bu mühakimələrini qravitasiya sahəsi haqqında ilk elmi fikir hesab etmək olar. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, I.Nyuton tərəfindən analitik olaraq riyazi formulası verilmiş Ümumdünya cazibə qüvvəsini ilk dəfə Nizami irəli sürmüşdür.

Nizami əsərlərində işıq dalğalarının yeddi rəngindən bəhs edir. Mütəfəkkir yeddi rəngin müxtəlif çalarlarından bəhs etsə də qara rəngə üstünlük verir.

Daxmada gecənin hörüklərindən
Yeddi rəng ipəklər toxuyuram mən
Yeddi rəng tanıyır geniş asiman,
Qaradır rənglərdə üstün hər zaman [6, s.78].

Elektromaqnit dalğalarının şüalanma və udulmasını təsdiq edən Alman fiziki T.Kirxqof 1859-cu ildə göstərdi ki, mütləq qara cisim bütün elektro - dalğaları, o cümlədən yeddi təbii rəngi udur və işıqlandırır bilər.

İşıq enerji porsiyaları selidir ki, belə hissəciklərə müasir zamanda foton adı verilmişdir. Nizaminin aşağıdakı şeirində bu məsələyə dair maraqlı mülahizə mövcuddur.

Zərrəylə dur, otur gün işığı tək,
Cəməşid sarayının fikrindən əl çək [3, s.58].

Nizami günəş şüalarının zərrəciklər selindən ibarət olduğunu qeyd etməklə Eynşteyni neçə əsr qabaqlamış olur. Məlumdur, bunun elmi izahını verən Eynşteyn Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında elmə və elm adamlarına yüksək münasibət ifadə olunur. Mütəfəkkir şair elmin və alimin ali sosial statusunu və cəmiyyətdə rolunu bütün əsərlərində vurğulayır. Fəlsəfə və elm mövcud olduğu konkret hər hansı ölkənin (Nizami yunan mədəniyyətini nümunə gətirir) milli sərvəti, mənəvi gücü, intellektual inkişaf göstəricisidir. Elmə yüksək qiymət verən cəmiyyət də inkişaf edir.

Nizami Gəncəvi irsi tarixilik və müasirliyin vəhdəini əks etdirməklə Azərbaycan və bütövlükdə Şərqi islam bölgəsinin intibah dövrü fəlsəfi fikrinin və mədəniyyətinin sonrakı inkişafında çox böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: fəlsəfə, mənəvi irs, tarixilik, müasirlik, təbii-elmi mənzərə, intibah dövrü.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider nəş., 2004, 264 səh.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəş., 2004, 392 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, Lider nəş., 2004, 288 s.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Lider nəş., 2004, 336 s.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, Lider nəş., 2004, 256 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİ POEMALARI İDARƏÇİLƏRƏ TƏSİR MEXANİZMİ KİMİ ("Sirlər Xəzinəsi" poemasi kontekstində)

Günay Məmmədzaadə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: mammadzadamgh@gmail.com

Azərbaycan ədəbi tarixində bir sıra şair və yazıçılar vardır ki, onların adı və yaratdığı əsərlər, əsrlər keçsə də tarixin zaman çarxından ələnib keçib bu günümüzədək çatmış, heç zaman unudulmamışdır. Bu şairlərdən biri də Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan qədim Gəncədə dünyaya göz açmış Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi dühasını dəyərləndirən nizamişünas rus alimi, akademik Bertels ona belə qiymət vermişdir: "Nizami, bəşəriyyətin min illərlə düşünüb arzuladığı azadlıq, bərabərlik, sülh, demokratiya, humanizm, qadın azadlığı, əmək vasitəsiylə yüksəliş, doğru-düzgünlük haqqında hamıdan əvvəl və müfəssəl məlumat vermişdir. Biz daha ondan nə istəyə bilərik?" [1, 2]. Avropanın ən nəhəng filosof şairlərindən biri sayılan Höte, Nizamini poeziyanın Allahı adlandırmışdır.

Nizami Gəncəvi ədəbiyyatımıza, dəyəri ölçüyə gəlməz "Xəmsə"ni və bir neçə divanı bəxş etmişdir. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinə daxil olan poemalarında bir çox mövzuya toxunmuş, əsərlərində baş verən hadisələr tarixin müxtəlif zaman kəsiklərini əhatə etsə də, əslində dövrünün Azərbaycanını təsvir etmişdir. Onun əsərləri ədəbiyyatla yanaşı, pedaqogika, fəlsəfə, tarix fənlərinin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Nizami poemalarında bu gün də aktual olan mövzulara toxunmuş, xeyir, şər, sevgi, mərdlik, azadlıq, ədalət, zülm, inam, inanc kimi bir çox mövzulardan bəhs edərək, yaratdığı obrazlar vasitəsilə insanlarda etik və estetik dəyərlərin püxtələşməsinə çalışmışdır. Onun poemaları ədalət və bəşəri hissləri tərənnüm etmiş, azad və ədalətli cəmiyyət, azad insan, ədalətli şah obrazları onun sevə-sevə yaratdığı obrazlar olmuşdur.

Nizami yaradıcılığının obyektinə təkcə sadə insanlar deyil, həm də əzəmətli şahlar idilər. Bildiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi saray şairi idi. Yazdığı poemaların bir çoxunu dövrün hökmdarlarının sifarişi ilə yazmış və ya onlara həsr etmişdir. O, yaratdığı şah obrazları ilə dövrünün hökmdarlarına təsir etməyə, onlara yol göstərməyə çalışmışdır. Saray şairi olmasına baxmayaraq, yaratdığı şah obrazlarının çoxu rəiyyətə zülm edən, ölkəni çapıb talayan hökmdar obrazlarıdır. Nizami poemalarında bu cür zülmkar, ədalətsiz şahları ciddi tənqid etmiş, onların xalqın nəzərindəki mövqeyini göstərmiş, bu dünyada kef çəksələr də, Tanrı dərğahında mütləq zülm çəkəcəklərini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, Nizaminin yaratdığı şah obrazlarının bir çoxu ömürlərini zülmkarlıqla keçirən, xudpəsənd, zalım şahlar idi. Lakin şair bu şahları tərbiyə etmək üçün onlara müəyyən şanslar verir. Biri yuxuda zülmkarlığının sonunun necə olacağını görüb tərbiyə olunur, digəri bayquşların xarabalıqdakı söhbətindən sonra ölkəni necə acınacaqlı vəziyyətə saldığını anlayır. Şairin yaratdığı bütün şah obrazları, demək olar ki, ömürlərinin sonunda səhvlərini anlayıb, ədalətli

olmağa qərar verirlər. Sirlər Xəzinəsi” poemasında da “Ədalətli və insafli olmağa dair”, "Padşahın rəiyyətə qayğı göstərməsi haqqında", “Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı”, “Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti”, "Sultan Səncər və qarı", "Zalım padşahla zahidin dastanı", "Bir şahzadənin hekayəsi" məqalələrində bir sıra hökmdar obrazları yaradıb.

“Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı” adlı məqalətdə şahlığı dövründə ancaq xalqa zülm etmiş hökmdar obrazı verilir. Şah yuxusunda xəyali bir zalım padşahın aqibətini gördükdən sonra çox peşman olur. Zalım padşahın Tanrı hüzuruna gedərkən fani dünyadan qazandığı yalnız xalqın hiddəti və nifrəti idi. Tövbə edib Tanrının şəfqətinə sığınan şahın bağışlanması üçün yeganə çıxış yolu etdiyi səhvləri düzəltməsidir. Nizami öz yaratdığı obraza məsləhət verərək bildirir ki: Dünya malı, dünyada qalar, Tanrı hüzuruna gedərkən bu dünyadan heç nə apara bilməyəcəyik. Ona görə yığmaq əvəzinə paylayın,

Hər nə almısansa, ver, cəm etməyə can atma!
Əlindən gələn qədər payla, bölüş, uzatma!
Belin məzlum əlindən, boynun kölə haqqından,
Qurtulsa, qiyamətdə bəlkə taparsan aman.
Onda sənin ətəyin yetimlərə tor olmaz,
Dullar tutub yaxandan, səndən tələbkar olmaz.
Köhnə, cındır döşəkli bu dünyadan sən əl çək,
Kirli ətəyini yu, nəfsin gözüne mil çək [3, 2].

Poemanın “Ədalətli və insafli olmağa dair” adlı bölməsində şair hökmdarın ən əsas işinin xalqa xidmət olduğunu bildirir. Elini, obasını düşünən şahlar mütləq xalqın nəzərində yüksələcək, qəlbində özünə yer qazanacaqdır. Ev yıxıb, zalımlıq edən, xalqı döyüb incidən zülmkarlar isə yalnız xəcalət qazanacaqdır. Şair bu cür zalım şahların əvvəl axır Tanrı dərgahına çıxıb hesab verəcəyini bildirir. Və təkrarlayır ki, onların hesab günü çox ağır olacaq. Ona görə də şair, hökmdarları acgözlüklə yetim haqqı yeyib, insanların malını-mülkünü məhv etmək yerinə ədalətli, və səxavətli olmağa çağırır.

Xeyirxahlığı güdmək - adillik nişanəsi,
Xalqa xidmət - kişinin ən böyük xəzinəsi!
Ordu üçün, yurd üçün xoş diləklər bəsləsən,
Bir gün yüksələcəksən yurdun nəzərində sən.
Ev yıxdı, mülk uçurtdu, zülmkarlar nə qədər,
Tapdı dövləti yalnız xalqı incitməyənlər.
Atdığı hər addımın düşün gələcəyini,
Öncə gördüklərini, sonra görəcəyini.
Çalış xəlc üçün qazan asudəlik, səadət,
Xəlqi döyən, incidən nə qazanıb? Xəcalət! [3]

“Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti” adlı hissə isə zalım padşahların ölkəni nə hala saldığını, xalqa necə zülm elədiyinin şahidi oluruq. Belə ki, vəziri ilə ova çıxan Nuşirəvan xarabalıqların qarşısından keçərkən bir-biri ilə söhbət edən bayquşları görür və onların nə haqda danışdıqlarını vəzirindən soruşur. Hadisələrin kuliminasiya nöqtəsi də elə buradan başlayır. Aydın

olur ki, bayquşlar cehiz davası edirlər. Qız atası olan bayquş da qudasına narahat olmamağı məsləhət görür: nə qədər ki, bu padşah bu ölkəni idarə edir, mən qızıma yüz min belə xarabalıq bağışlayaram deyir. Bunu eşidən padşah o qədər sarsılır ki, göz yaşlarını saxlaya bilmir. Zalımlığından ölkədəki bütün canlıların xəbərdar olduğunu və hansı fəsadlar törətdiyini dərk edən hökmdar öz axirətini fikirləşir

"Zülmün gücünə bax ki, quşlar da tutmuş xəbər.
Zülmü hansı zirvəyə çatdırıb ki, gör, bəşər,
Toyuqların bağrını çalağanlar didirlər.
Ey dünyanın düşgünü; qafil mən, bixəbər mən!
Başıma döyməliyəm hələ, gör, nə qədər mən!
Nə vaxtacan soydurub soyacağam elləri?
Yaddanmı çıxarmışam qiyaməti, məhşəri?
Nə vaxtacan edim mən bunca əliuzunluq?
Öz başıma açdığım oyun qorxuludur çox! [3, 4]

Bu hadisədən sonra zalım Nuşirəvan artıq ədalətli olmaq qərarına gəlir. O ölkəsində islahatlar aparır, xalqının yaşayışını, maddi rifahını yaxşılaşdırır. Öləndən sonra da xalqın qəlbində özünə taxt quraraq "Adil" şah adını qazanır. Qeuyd edim ki, Nizami bu məqalətdə gerçək tarixi şəxsiyyət olmuş, Sasanilər dövlətinin şahı Xosrov Nuşirəvanı təsvir etmiş (531-579) onun islahatlarını, və bu islahatlar nəticəsində "Adil" şah ləqənbini qazanmağını xatırlatmışdır.

Nizami Gəncəvi sarayda baş verən hadisələrin şahidi olurdu. O görürdü ki, ölkəni yeni üsulla idarə etmək istəyən gənc şahlar köhnəliyin tərəfdarı olan mühafizəkar dövlət adamlarının təzyiqinə məruz qalırlar. Bu hadisələri "**Bir şahzadənin hekayəsi**" adlı bölmədə canlandırır. Mərvdə yaşayan gənc bir şahzadə ölkəni yeni qayda ilə idarə etmək istəyir. Lakin köhnə fikirli dövlət adamları ona üsyan edir, heç bir dəyişikliyə imkan vermirlər. Fikirli-fikirli yuxuya gedən gənc şahzadəyə qoca bir kişi yol göstərir. Məhz bundan sonra şahzadə düşmənlərini məhv edir, öz ideyalarını həyata keçirir. Köhnəlikləri aradan qaldıraraq, yeniliklər gətirir, ölkəni abadlaşdırır, xalqının sevgisini qazanır.

Bütün bunlar göstərir ki, Nizami kimi humanist bir şair hər zaman zalımlığa, zülmkarlara qarşı mübarizə aparmış, bu yolda öz qələminin köməyindən istifadə edərək həm xalqına, həm də hökmdarlara yol göstərmişdir. Onun poemalarını oxuyan xalq anlamışdır ki, rəiyyəti düşünən, ona xoş günlər bəxş etməyə çalışan hökmdarlar da var. Nizami yaratdığı zalım hökmdar obrazları ilə dövrün hökmdarlarına səslənir, onların da sonunun bu obrazlar kimi olacağını bildirir. Haqq dünyasında, Tanrının hüzurunda cavab verə bilməyəcəklərini və cəhənnəmə layiq olacaqlarını xəbər verir.

Açar sözlər: Nizami, "Sirlər Xəzinəsi", ədalətli şah, zalım şah.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Nizaminin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1967.
2. Bertels Y. Nizami poem. Moskva, 1968.

3. Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi”. “Lider” Nəşriyyatı, Bakı, 2004 .

“XƏMSƏ”DƏ PEŞƏ VƏ SƏNƏT RƏNGARƏNGLİYİ

Xəyalə Mürsəliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

e-mail: murseliyeva.xeyale@mail.ru

Uzun müddət tarixi inkişaf prosesi keçmiş türk əsilli xalqımızın məişəti, həyat tərz, təsərrüfatı, fəaliyyət sahələrinin çoxnövçülüüyü, eləcə də peşə, sənət, məşğuliyyət növlərinin rəngarəngliyi dilimizin zəngin lüğət ehtiyatının yaranmasına təsir göstərmişdir. Dildə hamının başa düşdüyü, zəruri olaraq işlətdiyi ümumişlək sözlərlə yanaşı, müəyyən bilik, peşə və sənət sahəsində işlədilən və həmin sahənin adamlarının daha çox istifadə etdiyi sözlər də vardır. Belə vahidlər dildə xüsusi sahə və ya sənət-peşə sözləri adlanır. Ümumilikdə, peşə – xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə və həmin sahədə fəaliyyətə qoşula bilmək və fəaliyyət göstərmək üçün yiyələnmiş zəruri əmək bacarığı və qabiliyyətləridir. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq peşə-sənət sözləri də müntəzəm olaraq çoxalır, zənginləşir, bir qismi isə tədricən ümumiləşərək ədəbi dil terminləri sırasına keçir.

Dilçilik ədəbiyyatında peşə və sənət sözlərindən tədqiqatlarda müxtəlif etnoqrafik münasibətlər ifadə etmək məqsədilə aşağıdakı adlar altında bəhs edilmişdir: “peşə-sənət sözləri”, “peşə-sənət leksikası”, “məişət-sənət leksikası”, “məişət sözləri”, yaxud “məişət leksikası”, “etnoqrafik leksika”, “etnomədəniyyət leksikası”, “maddi və mənəvi mədəniyyəti bildirən sözlər”, “maddi mədəniyyət leksikası”, “mənəvi mədəniyyət leksikası”, “xalq terminoloji leksikası” və s.

İnkişaf edən nəslin sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox əvvəllər xalqın ziyalı, müdrik kütləsi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və nümunələrdəəksini tapmışdır. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir:

Əziyyətli olsa da, öyrəndim bu sənəti
Ki, boynumda qalmasın bir kimsənin minnəti.
Sakit axan su kimi yaşamağı seç peşə,
Yüngül suyun qiyməti ağır olur həmişə [4, s.91].

Şairin bu misralarda insanın öz zəhməti hesabına yaşadığı sadə həyatı, başqalarının hesabına yaşanan cah-cəlalı həyatdan üstün tutduğunu aşkar görürük. Nizami insanın müəyyən bir sənət, peşə sahibi olmasını yüksək qiymətləndirir, keyfiyyətli əməyi yüksək dəyərləndirir:

Kamil bir *palançı* olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq *papaqçılıqdan* [4, s.52].

Bu misralarda şair insanları seçdikləri hər hansı bir sənətin bütün sirlərinə bələd olmağa səsləmişdir. Bəzən şair sənətə verilən dəyərin azlığından şikayətlənərək yazır: “Başda gəzdirilməli sənət düşdü ayağa...Sənətini bilənlər ən uca dağdan uca... Bu işıqlı zirvəni kimlər alçaltdı bunca?” [4, s.62]

Nizami yaradıcılığında bir çox peşə və sənət sahələrini rəngli boyalarla tərənnüm etmişdir. “Kərpickəsən qocanın hekayəti”ndə şair yazır:

Hər sənətin sahibi sənətilə yaşayar,
Qocalar *kərpic kəsər*, kölələr yük daşıyar [4, s.118].

Şair aşağıdaverilmiş misralarda zərgərlik sənətinə sahib olan şəxslərin ədalətli, məsuliyyətli, dürüst, etibarlı, zəhmətkeş olduğunu diqqətə çatdırmaq məqsədi ilə “Zər qədrin zərgər bilər” atalar sözünü əsas ideya mənbəyi kimi seçmişdir: “Zəhməti zərgər çəkər, zəri qapar müştəri” [4, s.163].

Zərgər tərəzisitək dürüst olmaq istəsən,
Gərək hifz eləyəsən ürək düzlüyünü sən [4, s.167].

Vaxtilə şahlar, krallar, səltənət, imperiya başçıları xalqların, müstəmləkə mənəşsinə saldıqları əyalətlərin hesabına qənimətlərini artırır, özlərinə qızıldan taxt-tac düzəltməklə bəşəriyyətin nifrətini, qəzəbini qazanırdılar. Bu zalım təbəqədən fərqli olaraq sikkə vuran dəmirçilər hər zaman halal əmək adamları olmuşlar, buna görə də xalqın rəğbətinə, məhəbbətinə daha çox layiq görülmüşlər.

Yalnız dəmir gücünə sikkələnir qızıl, zər,
Dəmirçilər hünərdə şahdan əskikdir məgər? [4, s.159]

Bu misralarda Nizami zərgərlə şahları, dövlət başçılarını qarşılaşdırmış və əli qabarlı zərgəri sənətinə görə zalım şahlardan üstün tutmuşdur.

Bu *hoqqabaz* fələyin qarşısına sənətkar,
Bircə hoqqa yerinə neçə daş-qaş çıxardar [4, s.61].

Bu misralarda göz yanıması və ya əlin cəld hərəkəti əsasında sehrbazlar tərəfindən müxtəlif nömrələrin, hiylələrin göstərilməsi sənətindən məcaz yaratmaq vasitəsi kimi istifadə edilib. Hoqqabaz fələk hoqqa, oyun çıxardığı halda, yaradıcı qüdrət sahibi onun qarşısına misilsiz söz inciləri çıxarır və buna görə fələyin belini sındırır və ona qalib gəlir.

İnsan təbiətində *dəllallıq* şəkəri var,
Bəri başdan ən azı qırx yaşını nəqd umar [4, s.67].

Şair insanınyaranışdan şəxsi faydası, şəxsi mənafeyi nəminə hərəkət etməsi və düşünməsini alış-verişdə vasitəçilik peşəsi ilə - dəllallıqla müqayisə etmiş və dünyaya göz açan hər kəsin ən az qırx il yaşayacağını Allahdan təmənna etdiyini yazmışdır.

Nizami qədim nəqqaşlıq sənətini çətinliyinə görə şair qələmi ilə müqayisə edir və yalnız şair qələminin nəqqaş dəqiqliyinə malik olduğunu yazır:

Nəqqasısa kim bu gözəl dilbərin,
Bil ki, o, şairdir, oxu sözlərin [4, s.11].

Keçmişdə münəccimlər ulduzlara hədsiz diqqət yetirməyin ziyanlı olduğunu və ilanın zümrüd şöləsindən kor olduğu kimi ulduza baxmaq ölçüsünü itirmiş insanın da ziyan çəkə bildiyini yazmışdır:

Yandır *münəccimlərin* dəftərini, kül elə,
Harda günəşpərəst var, gözlərini kor elə [4, s.29].

Şair sadə əmək adamlarına daha böyük hörmətlə yanaşır, onların halal əməyini, cəfəkeşliyini, mərdliyini, cəsarətini əsərlərində yüksək qiymətləndirmişdir. Dahi şairin yaratdığı əməksevər və zəhmətkeş qəhrəmanların əksəriyyəti sadə peşə sahibləridir. Onlar əkinçi, biçinçi, kərpiçkəsən, daşyonan, bənna, çoban, bağban və başqa peşələrdə xalqa xidmət edirlər.

Ustalar oturdu bir nəqqaş kimi,
İki tağ altında iki qaş kimi [2, s.297].
Qəsdinə durmuşdu *ovçu* onların,
Qanını tökməyə o ceyranların [4, s.124].
Canavar quzunu aparsa əgər,
Çobanın hay-küyü nə fayda verər [4, s.130].
Tənbəllik eyləmə, peşə tap, peşə,
Palçıqçılıq eylə, giriş bir işə [1, s.232].

Cəfəkeş şairin vəsf etdiyi sadə əmək adamları zəhmətkeş olmaları ilə yanaşı, xeyirxahlığı, mərdliyi, cəsarəti, qorxmazlığı, səxavəti, gələcəyə inam dolu baxışı ilə də fərqlənirlər.

Əkinçi arat şuma ovuc-ovuc dən səpər,
İnanar ki, bir zaman götürəcək bar, bəhər [4, s.105].

“Xəmsə”nin hərtərəfli tədqiqi və təhlili göstərir ki, dahi şair bütün poemalarında fiziki əmək növləri ilə yanaşı zehni əmək fəaliyyətini, xüsusilə filosofların, alimlərin, memarların, rəssamların, musiqiçilərin, mühəndislərin, həkimlərin, təbiblərin və s. əməyini çox yüksək qiymətləndirmişdir [1,s.138].

Eşqin yatağına, nazına bir yar,
Həm xəzinə olar, həm *xəzinədar* [3, s.95].
Dəfində çalırdu onu *mütrüblər* [3, s.105].
Çalğıcı çalğıya göstərdi rəğbət [2, s.268].
Bu sirri *mühəndis* axtarır hər an [2, s.15].
Bu işdə hesabsız yerölçən vardı,
Yüzlərcə *katiblər* ölçüb yazardı [2,s.56].
Bir rumlu var idi olduqca insan,
Natiqdi, bir neçə dildə danışan [2, s.76].
Dəmirçi sənətkar *rəssam* olaraq
Seyqəllə dəmiri elədi parlaq [2, s.109].

Şair bu gün ümumişləkliyi itirmiş çapar, mehtər, qasid və s. peşə adları ilə yanaşı, məhsuldar –çı şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış peşə adlarından da əsərlərində geniş şəkildə istifadə edərək rəngarəng bədii lövhələr yaradıb.

Cövhərli qılıncdan tutaraq *çapar*,
Yaxından ötəni vurur, qamçılar [3, s.39].
Onun qapısında *mehtərdir* Qeysər,
Fəğfur o qapıda gəlib dilənər [3, s.40].

Hələ *üzücülər* qəlb dənizindən
Belə saf bir inci tapmamış, bilsən [3, s.37].
Dayanmış dövrəmdə bu minbir hasar,
Yüzdən də bir əskik *qaravulçum* var [3, s.49].
Keşikçi növbətdə, casus yatırkən,
Hesaba gəlməyən *növbətçi* əsgər... [3, s.323]
Dil *xidmətçi* kimi divanındadır [3, s.185].

Dini anlayış bildirən *cadugər*, *dərviş*, *mürid*, *canbaz* və s. arxaikləşmiş peşə adları da şairin əsərlərində dövrünə görə aktual olub.

Bir xəyal yaradım bu naxışdan mən,
Gəlməsin *cadugər*, *canbaz* əlindən [3, s.53].
Bu *dərviş* sifətli dörd böyük soltan,
Dünyaya olmuş dörd təkbir oxuyan [3, s.28].

Dahi şairin əsərləri üzərində tədqiqat apararkən görürük ki, Nizami bu gün mövcud olan və arxaikləşmiş bütün peşə adlarını öz əsərlərində canlandıraraq bədii boyalarla tarixə həkk edib. Xalqımız daim hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: arxaik peşə adları, sənət adları, peşə-sənət sözləri, keyfiyyətli əmək.

Ədəbiyyat

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: Adiloğlu, 2008, 244 s.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ HƏSR EDİLMİŞ TARİXİ ROMANLAR (Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı kontekstində)

Əlimuxtar Muxtarov

AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi

e-mail: alimuxtar@gmail.com

Ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri olan yazıçı-filosof Oqtay Salamzadə daha çox tarixi şəxsiyyətlərimizin həyat və yaradıcılığından bəhs edən tarixi romanların müəllifidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Əsrlərin sirri”, “Sevgi ızdırabı” və “Bizim nəsil” romanları ilə məşhur olan ədib, tarixi mövzulara müraciət etmə səbəbini müsahibələrinin birində belə xatırlayır. “Dahi şəxsiyyət, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevlə 1989-cu ildə Moskvadakı görüşümüz zamanı Nizami Gəncəvinin həyatından bəhs edən “Əsrlərin sirri” kitabımı ona hədiyyə edərkən, o, mənə dedi ki, Nizami ilə kifayətlənmə, Füzulidən də yaz, çünki onun da ədəbi irsi bizim üçün

əvəzsizdir. Füzulinin təsiri altında Üzeyir Hacıbəyov, alimlər, rəssamlar gözəl əsərlər yaradıblar. Sən də milli mədəniyyətimizə “Əsrlərin sirri” kimi əsərlə yanaşı, Füzuli fəlsəfəsindən və sevgi iztirabından bəhs edən bir əsər bəxş et! Füzuli bizim mənliyimizdir!”

Azərbaycan ədəbiyyatında dünya şöhrətli şair və mütəfəkkir olan Nizami Gəncəvinin obrazının canlandırıldığı müxtəlif həcmli və müxtəlif janrda əsərlərin içində bütövlükdə şairin həyatına həsr olunmuş bədii nümunə Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanıdır, deyə bilərik. Nizami Gəncəvinin həyatına həsr olunmuş əsərlərin çoxalmasına olan ehtiyacı və “Əsrlərin sirri” romanının əhəmiyyətini görkəmli Nizamişünas Rüstəm Əliyev “Böyük roman, dar koma” (Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı barədə) dilə gətirirdi: “Oqtaydan əvvəl Nizaminin dövrü və həyatı barədə həm xırda, həm də Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” kimi bədii cəhətdən oxunaqlı romanı yazılmış, İsa Hüseynovun və Eldar Quliyevin ssenarisi əsasında iki seriyalı (açığını desək, o qədər də uğurlu çıxmayan) “Nizami” filmi çəkilmiş, Mehdi Hüseynin eyni adlı dramı səhnə təcəssümünü tapmışdır. Bu qıtlığın özü də özlüyündə nə isə deyir, daha doğrusu, onu göstərir ki, bu dörd-beş damladan Nizaminin böyük həyatını öz anbarlarında gizlədən nəhəng gəmilərin üzməsi üçün dəryaya pay ola bilməzdi” [4, s.26-27].

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin sələflərindən, özünün keşməkeşli həyatından və “Xəmsə”nin müqəddəs milli irsimizin ən dəyərli abidəsi kimi qorunub hifz edilməsindən bəhs edən üç hissədən ibarətdir. “Gəncə qapısı”, “Pyğəmbərin adaşı”, “Qızıl şir dəfinəsi” adlanan bu hissələrdə Nizami Gəncəvi ilə yanaşı fəaliyyət göstərən bir sıra dünya şöhrətli dövlət və mədəniyyət xadimlərinin, xalq qəhrəmanlarının sənədli-bədii obrazları yaradılmış, ümumxalq hərəkətlərinin möhtəşəm lövhələri sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Romandakı hadisələr XI-XII əsrlərdə cərəyan edir. Gözlərimiz önündə Azərbaycanın qüdrətli Atabəylərinin, Əbül Əla, Xaqani, Mücirəddin Beyləqani kimi şairlərinin, Xacə Ömər, Əbu Bəkr Qəzənfər, İmadəddin Dövlə, Əhsətan, üsyankar Bəndər kimi şəxsiyyətlərin obrazları canlanır. Rüstəm Əliyev əsərin məzmunu haqqında düşünürdü ki, “Əsərdə yüzlərlə obraz var. Bunların hamısı bilavasitə Nizami ilə bağlıdır. Bu boyda sanballı əsərdə Nizamiyə daxil olmayan nə obraz var, nə hadisə, nə də söz. Elə sətir, elə cümlə, elə abzas yoxdur ki, hərflərə Nizami ətri çökməsin” [4, s.30]. Həqiqətən də, “Əsrlərin sirri” romanının fabulası öz başlanğıcını Nizami Gəncəvi künyəsində yer alan imzaların birincisindən – Müəyyəddindən götürərək şairin soykökünün həyat tarixçəsindən tutmuş oğlu – Məhəmmədin ömrünün sonuna kimi bir nəslin salnaməsidir. Rüstəm Əliyev əsərin bu cəhətinə diqqət çəkərək öz münasibətini bildirirdi: “Şairin ulu babası Müəyyəddinin, babası Zəkiəddinin, atası Yusifin, Gəncə qapısı düzəldən usta İbrahimin, uğursuz qasid Bayburanın və onun sədaqətli Yigidçukunun surətləri, habelə şairin dayısı Xoca Ömər in surəti və onların fəaliyyəti ilə bağlı hadisələrin yerli-yataqlı təsviri həmin o zəmini hazırlayır ki, onun üstündə pyedestal kimi Nizami Gəncəvinin nəhəng şəxsiyyəti ucalacaqdır” [4, s.34]. Rüstəm Əliyev əsərin daha bir sahədə - Gəncənin ədəbi abidəsinin ucaldılmasında da əhəmiyyətindən bəhs etməklə O.Salamzadənin ədəbiyyat tariximiz üçün gördüyü işin qiymətini vermişdir: “Gəncənin təsviri, onun təkamülü və intibahı romanın ana xəttini təşkil edir. Gəncənin hələ indiyədək belə nəhəng abidəsi ucaldılmayıb! “Əsrlərin sirri” Gəncənin himnidir!” [4, s.34].

Rüstəm Əliyev O.Salamzadənin öz əsərində Nizaminin nitqilə verdiyi fikirlərin uydurma olmadığını bildirərək, bunların şairin özünə məxsus olduğunu vurğulayırdı. Görkəmli Nizamişünas alim romanın süjet xəttində tarixi xronologiya doğru bir istiqamətdə vüsət almasını, tarixi gerçəkliyin pozulmamasını da qətiyyətlə yazırdı: “Təsəvvürə gətirirsinizmi, nə mən, nə də digər “açıq” və “gizli” rəyçilərin heç biri deyə bilməz ki, Oqtay Salamzadə haradasa tarixi hadisələri təhrif edib, dəyişib, yaxud da, öz subyektivliyinə qurban verib.” Rüstəm Əliyev əsərin ərsəyə gəlməsində öz rolundan da bəhs edirdi: “Mən əsəri hələ əlyazma şəklində olarkən həvəngdəstədə yaxşıca “döyüb” suyunu çıxarmışam” [4, s.34].

Rüstəm Əliyev “Əsrlərin sirri” romanının müəllifinin sənətkar qüdrətini dərin hissiyyatla ifadə edərək yazırdı: “Mənə elə gəlir ki, gözlərimizin qabağına gətirmək istədiyimiz bu adamların surətlərini ancaq bədii sözün ecəzkar qüdrətilə yaratmaq mümkün idi. Bax, mən romanın məhz bu məziyyətini xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Özüm hissiyyatlı, emosional adamam, lakin “Əsrlərin sirri” romanının səhifələrindən qalxıb ətə-qana dolan obrazlar ən soyuq baxışları belə öz hərarəti ilə isidə bilər. O vaxt əsərə o qədər qeydlər etmişdim ki, və elə qeydlər etmişdim ki., bunu Oqtaya ancaq xeyri oldu” [4, s.31]. Alim bu qeydlərin nədən ibarət olduğunu da sadalayırdı: “Bundan sonra əsər müsəlman ruhanisi Aydoğmuşun gözəl obrazı ilə zənginləşdi, bundan sonra Qospodin Çudra romana gözəllik gətirdi, bundan sonra biz sovet ədəbiyyatında ilk dəfə Çingiz xanın “müsbət” obrazı ilə rastlaşdıq, bunun nəticəsində Qızıl Arslanla Nizaminin görüş yeri dəqiqləşdirildi. Şəmsəddin El-Dənizin möhtəşəm surəti səhifələrə həkk olundu...” [4, s.31].

Oqtay Salamzadənin romanı özündən əvvəlki əsərlərdən bir də burada ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin yaxın dostu, dövrünün görkəmli şəxsiyyəti olan ədib Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustadın obrazının yaradılması ilə fərqlənir. Bu cəhətdən də əsərin müəllifi öz yorulmaz tədqiqatçılıq ilə Nizamişünaslığa bir çox yeniliklər gətirmiş Rüstəm Əliyevə borcludur. Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustad haqqında ilk dəfə məlumatlara Rüstəm Əliyevin və görkəmli alim Ziya Bünyadovun tədqiqatlarında rast gəlirik. Ədib haqqında ilk məlumatları onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış hələlik yeganə əsəri “Munisnamə”nin müqəddiməsindən əldə edirik. “Munisnamə” əsəri dünya elmi ictimaiyyətinə XX əsrin yetmişinci illərində ingilis alimi Q.M. Merldit-Quensin əlyazma nüsxəsini aşkar etməsi sayəsində məlum olmuşdur. Azərbaycan elmində isə bu xidmət Ziya Bünyadov və Rüstəm Əliyevə məxsusdur. Z.Bünyadov 1978-ci ildə rus dilində nəşr olunan “Azərbaycan Atabəylər dövləti” əsərində onun haqqında məlumat vermişdir. Rüstəm Əliyevin isə bu barədə “Nizaminin məlum müasiri” “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 14 sentyabr 1979-cu il tarixli nömrəsində işıq üzü görmüşdür. Rüstəm Əliyevin elmimizə ən böyük xidməti onun “Munisnamə” əsərini rus dilinə tərcümə edərək geniş tədqiqata malik ön sözü ilə bərabər 1991-ci ildə çap etdirməsidir. Oqtay Salamzadə də öz əsərində bu yeniliklərdən müvəffəqiyyətlə bəhrələnmişdir.

Əbu Bəkr İbn Xosrov təxminən XII əsrin qırxıncı illərində Gəncədə anadan olmuşdur. Nizami kimi o da doğma şəhərində təhsil almış və elmdə yüksək uğurlar qazanmışdır. Gəncənin baş məscidində təlim verirdi. O, incə poetik və yaradıcılıq istedadına da malik idi. Öz poemaları və dövrünün əsaslı nəzəriyyələri sahəsində geniş elmi bilikləri sayəsində Əbu Bəkr Atabəylərin

nəzərini öz üzərinə çəkdi, saraya dəvət aldı və gənc şahzadələrin təlim və tərbiyəsinə müəllim təyin olundu. Əbu Bəkr tezliklə Atabəylərin etimadını və hörmətini qazandı, üzərinə düşən məsuliyyəti otuz ildən artıq ürəkdən yerinə yetirdi və nəticədə “Əl-Ustad” tituluna layiq görüldü [5, s.5]. Nizami Gəncəvi və Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustadın etik, estetik və sosial-siyasi baxışlarının oxşarlığı, onların əsərlərin söz hörgüsündəki qeyri-adi yaxınlığı, hər ikisinin eyni məkanda yaşamaları, eyni şahlara – Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Əbu Bəkr Nüsrətəddinə əsərlər ithaf etmələri, həmçinin yaşıd olmaları Rüstəm Əliyevə bu iki nadir şəxsiyyətin yaxın dost olmaları qənaətinə gəlməyinə əsas verirdi. Rüstəm Əliyev şübhə etmirdi ki, onlar ikisi bir yerdə əsərlər mütaliə etmiş, bədii yaradıcılıqla bağlı fikirlərini bölüşmüş, bir-birlərinin əsərlərini oxumuş və məsləhətləşmişdirlər. Həqiqətən də, alimin fikirlərini doğruldacaq ən etibarlı mənbə olaraq Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindəki məlumatlar oxucunun da söyləyənlərə etimadını artırır. Nizami Gəncəvi “Kitab üçün üzr” bəhsində özünə çox yaxın bir dostundan bəhs edir. “Xeyli mehriban və vəfadar bir dostunun” ona olan məhəbbətini belə ifadə edirdi:

Şir kimi arxaydı mənə hər zaman,

Düşməne qılıncdı, mənə sə qalxan [2, s.96].

Rüstəm Əliyev bi beytin açılışı ilə bağlı olaraq və Əbu Bəkr İbn Xosrovla əlaqəsini görərək yazırdı: “Munisnamə”nin əlyazmasının vərəqlərinin birinin üstündə “Əbu Bəkr Qəzənfərin “Munisnamə”i” qeydi vardır, bu da Əbu Bəkr İbn Xosrovun öz adı Qəzənfər olmuşdur ki, bu da hərfi mənada “şir” deməkdir. Nizami “o mənə şir kimi arxaydı, düşməne isə qılıncdır” deyəndə bu şiri nəzərdə tuturdu?” [5, s.9]. Oqtay Salamzadənin bu məlumatları öz əsərində ətraflı işıqlandırılması Rüstəm Əliyevin elmi araşdırmalarının onun yaradıcılığına böyük təsirindən danışmağa əsas verir.

Oqtay Salamzadə Nizami Gəncəvinin ədəbi şəxsiyyətinin bədii inikasını yaradarkən Rüstəm Əliyevin tədqiqatlarından bəhrələnməklə şairin ictimai-dini baxışlarının əsaslarını doğru işıqlandırmaya nail olmuşdur. Bu barədə Nizamişünas alimin fikirləri maraq doğurur: “Yox, yox, oxucu, sən “Əsrlərin sirri”ni açanda görəcəksən ki, Nizami kasıb olmayıb, Nizami “kommunizm”i və rusları vəsf etməyib, Nizami Allaha, sonuncu peyğəmbərə, padşahlara qarşı üsyan etməyib, o, “Allah” deyib həqqə inanan, “peyğəmbər” deyib, onun kimi saf ömür sürən, “padşah” deyib onu rəhmə, ədalətə səsləyən, öz doğma yurdu Gəncəni, öz doğma Atabəylərini, ölkənin müsafirlərini, tarixinin keçmişini bəşəri məhəbbətlə təsvir edən dahi bir adam olub” [4, s.35]. Rüstəm Əliyevə görə, “Nizaminin qeyri-adiliyi – belə bir şey yoxdur, Nizami gerçəkliyin dahiyanə təzahürüdür, belə bir dahiliyin məhz Azərbaycanda, Gəncədə meydana gəlməsi isə tarixi zərurət idi” [35]. Alim Gəncəni Nizaminin yetişdirə biləcək yeganə zəmin kimi qiymətləndirirdi. Gəncənin ədəbi mühiti də onun təbiəti kimi bu zəminin bir parçasıdır: “Təbiət kimi cəmiyyət də öz toxumunu hara gəldi səpmir və bu toxum harda gəldi yox, məhz şərait olan yerdə cücərir: dən qara torpaqda gizlənməsə, nə gül-çiçək, nə də bağ olar. Bunu da Nizami deyib” [4, s.35].

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanının ehtiva etdiyi tarixi və ədəbi faktları Rüstəm Əliyevin elmi yeniliklərinin bədii ədəbiyyatda təzahürü kimi görürük. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızdakı Nizamişünaslığın inkişafının ədəbiyyatımıza təsirini bu sahədə mütərəqqi hadisə kimi qiymətləndiririk.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Obraz, Roman.

Ədəbiyyat

1. Oqtay Salamzadə. Əsrlərin sirri. Bakı, 1989.
2. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı, 1985.
3. Rüstəm Əliyev. Böyük roman, dar koma. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 dekabr 1989-cu il, N-50 (2393).
4. Kərimova H. Əsrlərin sirrini bilən sənətkar. Bakı, 2000.
5. Абу Бекр Ибн Хосров Ел-Устад. Муниснаме. Баку, 1991.

XII ƏSR AZƏRBAYCAN İNTİBAH MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ANTİK FƏLSƏFƏNİN ROLU (N.Gəncəvinin “İqbalnamə” poeması əsasında)

Sürəyya Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: nagiyeva9@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatında antik dövr fəlsəfəsini yenidən işıqlandıran, Renessans ədəbiyyatının incilərini yaradandahi sənətkar Nizami Gəncəvi olmuşdur. Mütəfəkkirin əsərlərinə öləri nəzər saldıqda ortodoks dini düşüncəyə sahib bir sənətkar olduğu düşünülür. Lakin əsərlərini dərin təhlil etdikdən və təfəkkür süzgəcindən keçirdikdən sonra şairin dinlə bağlı məsələlərə ruhanilərin nöqtəyi-nəzərindən deyil, filosofların baxış bucağından yanaşdığının şahidi oluruq. Təsadüfi deyil ki, çağdaş din tarixçisi Karen Armstrong “Tanrının tarixi” adlı əsərində fəlasuflar haqqında qeyd edir: “Bu gün elmin və fəlsəfənin dinə qarşı olduğunu düşünürük, lakin fəlasuflar adətən dindar insanlardan ibarətdir və özlərini peyğəmbərin sadıq övladları hesab edirdilər. Yaxşı müsəlmanlar kimi siyasi məsələlərdən ağıhdırlar, saray dəbdəbəsinə sevmir və cəmiyyəti ağılın göstərdiyi yollarla islah etmək istəyirdilər” [1, s.268]. Məhz Nizami də həmin ənənəni XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatına gətirən fəlasuflardan biri idi. Dahi sənətkarın niyyəti fəlsəfənin qüdrətini göstərməklə dini yox etmək deyildi, əksinə onu bəsitlikdən təmizləmək idi.

Azərbaycan intibahının yaradıcılarından biri olan Nizami Gəncəvinin yunan (ellin) mədəniyyətinə və fəlsəfi fikrinə müraciəti əbəs yerə deyildi. “İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində İskəndərin bir-birindən fərqli düşüncələrə sahib filosoflar ilə söhbəti zamanı, əslində, o, dövrünün, müasirlərinin təfəkkürünə işıq tutur, onları bilgiləndirir, dolayısı ilə insanı, cəmiyyəti kamillik zirvəsinə aparan yolu təsvir edir. Dahi mütəfəkkirin “Sirlər xəzinəsi” ilə başlayıb “İskəndərnamə” ilə bitən kamillik yolculuğunda oxucu da sanki həmin zirvəyə ucalır. “XI-XII əsrlərdə müsəlman mədəniyyətinin bir tipoloji hadisə olması onun antik mədəniyyətə (xüsusən, ellin mədəniyyətinə) münasibəti birtiplidir; belə ki, müsəlman mədəniyyətinin mövcud olduğu

ölkələrdə – Ərəbistanda, Orta Asiyada, İranda, eləcə də Azərbaycanda antik mədəniyyət daha qədim Şərq mədəniyyəti yaddaşının əsasında dərk oluna-oluna həzm edilir” [3, s.68].

Antik zamanların nailiyyətlərinin dirçəlməsi ilə müşayiət olunan və Renessans dövrü adlanan çağ XV-XVI əsrlərdə Avropanın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Lakin Şərq dünyasında bu proses daha erkən – IX əsrdən yunan mətnlərinin ərəbcəyə tərcümə olunması ilə başlanmışdır. Qədim yunan fəlsəfəsi “Onuncu əsrin ortalarında İslama gizli bir element daxil olmağa başladı. Fəlsəfə bu gizli elementlərdən biridir” [1, s.275]. Bu dövrdən etibarən Şərq dünyasında da yunan elminə və fəlsəfəsinə maraq yaranmış, Fərabî, İbn Sina, Bəhmənyar kimi filosoflar öz yaradıcılıqlarında antik dövr fəlsəfəsini yenidən işıqlandırmışlar. Şərqdə “falyasaf” adlandırdıqları ideala bağlı yeni müsəlmanlar meydana çıxdılar. “Fəlsəfə” kimi tərcümə olunan bu söz daha geniş mənada istifadə edilmişdir. “Fransanın on səkkizinci əsr filosofları kimi falyasufilər da kainatın idarə olunduğuna inandıqları, eləcə də reallığın istənilən səviyyəsində hiss olunan qanunlara uyğun, həqiqətən yaşamaq istəyirdilər” [1, s.267].

Digər orta çağ filosofları kimi Nizamini də dünyanın yaranması məsələləri düşündürmüşdür. O, fəlsəfi əsərində Tanrı, din, dünyanın yaranması və bir sıra digər məsələlərin aydınlaşdırılmasında Sokrat, Platon, Aristotel və yeni-platonçu nümayəndələrə yer vermişdir. İskəndər, yeddi alim və Nizaminin söhbəti falyasuf şairin dünyanın yaranması ilə bağlı ziddiyyətli düşüncələrinin məhsuludur. O, əslində, adları çəkilən bütün alimlərlə razılaşır.

Nizami “İqbalnamə”də yunan fəlsəfə tarixinin müxtəlif dövrləri əhatə edən yaradıcılarını eyni zamana – məkana yerləşdirmişdir. Biz həmin filosofların müdrik düşüncələrini xronoloji ardıcılığa əsaslanaraq təhlil edəcəyik. Əsərdə, ilk olaraq, e.ə VII əsrdə yaşamış Miletli Falesin yaradılış haqqında fikirləri maraq doğurur. Belə ki, ona görə, varlıq sudan yaranmışdır: “Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl./ Qızgın hərəkətdən və çaxnaşmadan” [4, s.102]. Poemada fəlsəfə tarixindən bəlli olduğu kimi, Falesin kainatda hər şeyin suyun buxarlanmasından yarandığına dair fikirlərini təsdiq edən misralar da öz əksini tapmışdır. “Sudan bu kainat yarana bilməz/ Deyə inkar etmək istəsə hər kəs” [4, s.102] deyənlərə “Nütfəni bir anlıq qoy salsın yada,/ Sözümə sübutdur, dəlildir o da!” [4, s.102] xatırladır. Fales nütfənin, yəni toxumun inkişafında suyun rolundan bəhs edir.

Nizaminin Hürmüz adlandırdığı Efesli Heraklit isə Falesdən fərqli olaraq, dünyanın oddan yarandığına inanarlardan idi: “Bizim gördüyümüz Gün, Ay, ulduzlar/ Həmin işıqdandır bütün hər nə var” [4, s.105]. Tədqiqatlarda göstərilir ki, Heraklitə görə, dünyanı heç kəs yaratmamışdır. O, əbədidir, hər zaman hərəkətdədir. Ancaq onu idarə edən bir prinsip var, bu da “Loqos”dur. Loqos qanunauyğunluq, mütləq qanun, fəlak, tale və alın yazısıdır. Hər şey, hətta tanrılar belə ona tabedir. Ancaq köz oddan uzaq düşəndə sönən kimi, fərdi düşüncə də Loqosa yaxınlaşmasa, həqiqətdən uzaqlaşır.

Tarixdən bəlli olduğu kimi, Heraklithəyatının müəyyən dövründən sonra insanlara nifrət edib, abid həyatı yaşamağa başlamışdır. “Yarandı ceyranlar ovlayan insan./ Qulanlar, ceyranlar qaçdılar ondan” [4, s.208] misralarında da onun insan haqqında küçümsəyici fikirləri ilə rastlaşırıq. Britaniyalı filosof Bertran Rassel onun bu düşüncə tərzinə görə sevilən bir filosof olmadığı qənaətindədir.

Antik yunan fəlsəfəsinin ikinci qüdrətli nümayəndəsi, Şərq mənbələrində Əflatun olaraq bilinən Platon fəlsəfə tarixində yeni cığır açmış, dövrünün və müasirlərinin fikir dünyasında önəmli iz qoymuşdur. Dərin və geniş biliklərə sahib olan Nizami də Platon fəlsəfəsindən yararlanmış, poemasında onun obrazını canlandırmışdır. “Əflatunun dedikləri” adlı hissədə elə ilk misralardan onun ideologiyası ilə tanış oluruq. “Heç yoxdur qorxumuz yanlış sözlərdən./ Çünki bəhs edirik naməlum yerdən.” [4, 105]. Nizami “naməlum yer” deyərək Əflatunun “ideyalar aləmi”ni vurğulayır. Məlum olduğu kimi, Platonun “ideyalar” haqqında fikirləri fəlsəfə tarixində yeni düşüncə idi. Platonun fəlsəfəsində varlıq ideya, yoxluq isə materiyadır. Nizami Əflatunun dilindən “Vardan yaratsaydı varı yaradan” [4, s.105] deməklə yenə onun “ideyalar” nəzəriyyəsinə toxunur. Onun fikrincə, həyatın məqsədi ideyalar aləminə (Tanrıya) yaxınlaşmaq, ona bənzəmək, müvəqqəti xarakter daşıyan maddi aləmdən uzaqlaşmaqdır. Platona görə, bu dünya, əslində, varlıq olan ideyalarla, yoxluq olan materiyanın arasındadır. Yoxluqdan yaranmış bütün varlıqlar deməklə bu dünyanın keçici olduğunu və varlığın sona məhkum olduğunu nəzərə çatdırır. Lakin bir halda əbədiyyətə qovuşmaq olar: “Əbədi qalardı mayə hər zaman” [4, s.105]. O da əql yolu ilə ideyalar aləminə səhayət etməyi bacarmaqla... Platonun fikrincə, buna yalnız dərin düşüncə sahibləri nail ola bilirlər. Adi insanlar, yəni maddi dəyərlərə bağlı yaşayanlar bu dünyadan köçmək istəməzlər. Reinkarnasiyaya inanan filosof ruhların müxtəlif vücutlarda yenidən həyat qazanacaqlarını qeyd edirdi. Lakin bu fikir dərin düşüncə sahibi olan filosoflara aid deyil. Müdrik düşüncə sahibləri üçün bədən ruhun zindanıdır və o bu maddədən qurtulmağa can atır. “Əflatunun ruzgarının sonu” hissəsində Nizami filosofun həmin fikirlərini qələmə alır: “Su ilə torpaqdan, od ilə yeldən./ Bu zidd ünsürlərdən əmələ gələn./ Dünyada düzlükdən olarmı nişan./ Belə kəc bir yerdə qalarmı insan? [4, s.209]. Həmin hissədə filosof ruhla bədən anlayışına, dolayısı ilə varlıqla yoxluq, maddə ilə ideya anlayışlarına aydınlıq gətirir. O artıq “Qocayam, ancaq ki, o gənc yaşımda/Olan arzularım oynar başımda...” [4, s.209] deyərək, ruhunun ideyalar aləminə qovuşduğunu və məmnunluq hissini dilə gətirir.

“Nizaminin dedikləri” bölümündə şairin dünyanın yaradılışı haqqında fikirləri ilə tanış oluruq. Onun müdrik fikirləri yenə Platonun ideyaları ilə eynilik təşkil edir. Belə ki, “Hər nə yaratdısa hündür ya alçaq./ Ən əvvəl, şübhəsiz, əqli yaratdı./ Onu öz nuruyla o, aydınladı” [4, 107] misraları ilə yazıcının Platonun “İdeyalar aləmi” nəzəriyyəsinə istinad etdiyini təxmin edirik. Həmin aləm çoxpilləli və piramida şəklindədir. Bu piramidanın başında “əql” durur. Əbədi olan ideyalar da əqldədir. Gerçək bilginin yalnız ideyalar dünyasında mövcud ola biləcəyi fikrinə əsaslanır. Belə ki, onun fikrincə, gerçək bilgi ideyalar aləmində mövcuddur, sabit və dəyişməzdir. Həmin gerçək bilginə yalnız düşünməklə, yəni əql ilə əldə etmək olar.

Nizami Gəncəvi daha sonra Şərq dünyasının Ərəstun deyə tanıdığı, Platonun “ideyalar” təlimini tənqid edən Aristotelin yaradılış haqqındakı fikirlərinə bədii-romantik bir üslubla yer verir.

Poemada Nizaminin Bəlinas deyə adlandırdığı yunan fəlsəfə tarixində “təbiət tarixi” əsərinin müəllifi kimi tanınan Böyük Plinidir. Həmin əsər uzun illər avropalıların maddi aləm haqqında biliklərinin mənbəyi olmuşdur. Şübhəsiz ki, Nizami də Plininin həmin əsəri ilə tanış idi və əsərində onun yaradılışla bağlı dəyərli fikirlərindən yararlanmışdır: “İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq./ qalan

tərkiqlər də ondandır ancaq” [4, s.102]. Stoa fəlsəfəsindən təsirlənən Plininin düşüncələri ilə panteizm arasında oxşarlıq da bu səbəbdəndir.

Nizami əsərində Fərfuriyus adlandırdığı V-VI əsr düşünürü, “Dünyanın əbədiliyi”, “Dünyanın yaranması haqqında” adlı əsərlərin müəllifi İoann Filoponusun yaradılış haqqında fikirlərinə də yer vermişdir.

Nizami poemadamüxtəlif nəzəriyyələr irəli sürsə də, hər hansı biri ilə razılaşdığını qeyd etməmişdir. Əksinə, əsərində filosoflarındılindən qələmə aldığı fikirlərin öz düşüncəsinin məhsulu olduğunu nəzərə çatdırmışdır. “Lakin heç cür inkar etmək olmaz ki, müsəlman Şərqinin başqa alimlərinə nisbətən Nizami antik dünya haqqında daha çox məlumat sahibi olmuşdur” [2, s.15].

Açar sözlər: İntibah, Nizami Gəncəvi, “İqbalnamə”, antik fəlsəfə, müsəlman mədəniyyəti.

Ədəbiyyat

1. Armstrong K. Tanrının tarixi, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2019, 600 s.
2. Berterls Y. Müqəddimə// İskəndərnamə, Bakı: “Elm”, 1983, s. 9-21
3. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı: “Renessans-A” Nəşr Evi, 2017, 240 s.
4. Gəncəvi N. İskəndərnamə. İqbalnamə, Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 256 səh.
5. Russel B. Batı Felsefə Tarihi (Cilt 1), İstanbul: “Alfa” yayınları, 2021, 544 s.

NİZAMİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Qorxmaz Quliyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

İstər elmi, istərsə də praktiki baxımdan tədqiq olunan obyektlətin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağın iki yolu mövcuddur: birincisi, araşdırılan obyekti nəzərdən itirməmək şərti ilə ondan maksimum uzaqlaşmaq və ikincisi, ona maksimum yaxınlaşmaq. Birinci halda təfəsilat yoxa çıxır, ümumi perspektiv plan qabardılır, obyektin diaxron və sinxron münasibətləri kompleksi, əhatə dairəsi, təsir etmə və təsir olunma kompleksləri üzə çıxır. İkinci yanaşmada əksinə, obyektin quruluşunun ən incə xüsusiyyətlərini və çalarlarını müşahidə və təhlil etmək imkanı əldə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “uzaq” yanaşma, təfəsilatın nəzərə alınmaması obyektin özünün digər obyektlər sistemində yerinin müəyyən olunmasında təhriflərin meydana gəlməsinə, həqiqətdən uzaqlamağa səbəb ola bilər: obyektlər (hadisələr) çox zaman yalnız böyük blokları ilə deyil, incə detalları ilə əlaqəyə girir, bir-birini şərtləndirirlər. Maksimum yaxınlaşma isə obyektə qapılma, ondan kənarda olan və ona labüd şəkildə təsir edən amilləri görməməyə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, daim hərəkətdə olan obyekti statik durumdan təhlil etmək və dəyərləndirmək mümkün deyil. Deməli yeganə çıxış yolu tədqiqatın özünəməxsus “məkikvari” hərəkətini obyektin hərəkəti ilə uzlaşdırmaqla – aramsız şəkildə maksimum uzaqlaşmaqdan maksimum yaxınlaşmağa və əksinə, hərəkətlə bağlıdır.

Bizim nizamişünaslıqda bəzi istisnaları kənara çıxmaqla uzun müddət sənətkarın yaradıcılığının tədqiqində “maksimum uzaqlaşma” prinsipi hökm sürürdü; onun yaradıcılığının ümumi səciyyəli problemlərinə müraciət olunurdu. Belə bir yanaşmanın kökündə ideoloji səbəblər və “tənbəllik sindromu” dururdu. “Maksimum yaxınlaşma” fars dilinin, özü də təkcə Nizaminin əsərlərində deyil, onun müraciət etdiyi bütün mənbələrin və onun “Xəmsə”sindən bəhrələnən ədəbi-bədii nümunələrinin fars dilinin incəliklərini, bu dilin Yaxın Şərq ədəbiyyatında aparıcı bədii ifadə vasitəsi olduğu dövrdə təkamülünün – inkişafının və dəyişməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Nizami irsinə belə bir yanaşma tədqiqat prosesində dəqiq elmi prinsiplərdən çıxış edən linqvistik metodlara üstünlük verilməsi, ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq təhlil metodların və onlarla birlikdə ideoloji problematikanın arxa plana keçməsi demək olardı. Lakin Nizaminin yaradıcılığını yalnız onun dilinə münbər etmək olmaz: “Xəmsə” hər şeydən əvvəl yüksək bədii keyfiyyətlərə malik sənət əsəridir. Məhz buna görə də Nizami həqiqətini üzə çıxarmaq üçün linqvistika ilə ədəbiyyatşünaslıq, “maksimum yaxınlaşma” ilə maksimum uzaqlaşma arasında “məkikvari” hərəkətə müraciət etməsi labüddür.

Ölkəmizdə 2021-ci ilin “Nizami ili” elan olunmasının əsas səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi dahi sənətkarın Azərbaycan şairi olmasını sübuta yetirməklə bağlıdır. Nizami ilinin qeyd olunması ilə əlaqədar iki sarsılmaz, mən hətta deyərdim ontoloji fakt mövcuddur: birincisi, Nizami əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət, deməli Azərbaycan türkcəsində qonuşan Gəncə şəhərində dünyaya gəlmiş, ömrünü burada keçirmişdir. İkincisi, o, əsərlərini türkcə yox, o dövrdə Yaxın Şərqdə elmin və söz sənətinin aparıcı dili olan fars dilində yaratmışdır. Nizaminin kimliyini məhz bu iki amildən çıxış edərək həll etmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl Nizaminin hansı mədəniyyətə mənsub olması ilə bağlı suala aydınlıq gətirmək lazımdır; sənətkarın müəyyən millətə və onun mədəniyyətinə mənsub olub başqa dildə yazması ilə bağlı çoxsaylı misallar mövcuddur: əgər müasir dövrə müraciət etsək, rus dilində yazıb-yaratmış Ç. Aytmatovun qırğız mədəniyyətinə, yaxud yəhudi əsilli, lakin özünü rus şairi kimi təsdiq etmiş Mandelştamın, yaxud Brodskinin rus mədəniyyətinə malik olmasını şübhə altına ala bilməz. Düzdür, etiraf etmək lazımdır ki, Nizaminin yaşadığı dövrdə böyük sənətkarlar hələ yeni-yeni təşəkkül tapan milli mədəniyyətdən daha çox bölgə mədəniyyətinin kontekstində özlərini təsdiq edə bilirdilər. Rotterdamlı Erazm bir şəxsiyyət və bir yaradıcı kimi buna əyani misal ola bilər. Ləqəbindən də görünür ki, o, holland idi. Lakin universal düşüncə tərzinə malik təkcə holland yox, bütün Şimali Avropa regionunda Renessans ideyalarının yayılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Yaxın Şərq bölgəsində Nizami təxminən analogi funksionarı həyata keçirmişdir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, məhz İntibah dövründə milli kimlik və milli dil problemi meydana gəlirdi və Nizami kimi son dərəcə həssas sənət adamı bunu hiss etməyə bilməzdi; onun türk dilində yazmağın faktiki olaraq yasaq olunması ilə bağlı etirafı sübut edir ki, onda türk mənşəli olması ilə bağlı qənaət formalaşır və möhkəmlənirdi. Nizaminin milli-mədəni mənşəi ilə bağlı problemi həll etmək üçün Nizaminin əsərlərinin fars dilindən qaçmaq yox, onlarda türk dilinin fars dilinə, türk düşüncə tərzinin fars düşüncə tərzinə təsirini ətraflı şəkildə araşdırmaq tələb olunur. Bunun üçün, birincisi, Nizaminin farscasını “təmiz” fars dilli və fars mənşəli sənətkarların dili ilə müqayisə etmək lazımdır. Bu

məqsədlə Nizami ilə eyni zamanda yaşamış türk əsilli, fars dilli sənətkarların – Xaqaninin, Məhsətinin dilinin spesifikasını ətraflı şəkildə təhlil etmək pis olmazdı.

Ədəbi-bədii fikrin inkişaf potensialı baxımından kanon ehkamların donuq sistemi yox, yeni ədəbi nümunənin kəmiyyət-struktur modelidir; bu model əsasında yaradılmış əsər müəyyən sosial-tarixi durumun göstəricisi, özündən sonra öz axarında müəyyən yeni əsərlərin ərsəyə gətirilməsi üçün meydan açan estetik prinsipdir. Bu baxımdan kanon bədii variasiyaların sərbəstliyinə imkan yaradan modeldir. Kanonun modeli Allahın yaradıcı aktıdır. Bu baxımdan hazır nümunəyə riayət etmək artıq keçmişin mövcud olmuş nümunəyə, ilahi presedentə riayət etmək deməkdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu presedent artıq mövcuddur; deməli, kanon prinsipinə sadıq qalmaq ilahi başlanğıca qoşulmaq, ilahi nizamı gözləmək, zaman-zaman özünü bürüzə verən xaosa qarşı durmaq, onu dəf etmək deməkdir. Nizami “Xəmsə”dən əvvəl öz təxəllüsü ilə ilahi kanona qoşulduğundan xəbər edir; təxəllüs onun ilahi harmoniyanın keşiyində durmasını bəyan edir. Nizaminin ardıcılıqları-rəqibləri onun bu sahədə prioritetini birmənalı şəkildə qəbul edirlər.

Nizami Yaxın Şərq İntibahının ən görkəmli nümayəndəsi kimi özündən əvvəl bu bölgədə yazıb-yaradan sənətkarın yaradılığında müşahidə olunan bütün mütərəqqi tendensiyaları öz əsərlərində həzm-rəbədən keçirmiş, özününküləşdirmiş, ədəbi-estetik və humanitar biliyin gələcək inkişafına yol açmışdır. Bu cəhətdən Nizami paradoksal şəkildə öz bölgəsinin İntibahının həm universal, həm də spesifik cəhətlərini əks etdirməyə nail olmuşdur. Məhz buna görə də Nizaminin simasında Yaxın Şərq İntibahını Qərbi Avropa Renessansı ilə müqayisə etmək intibah fenomeninin ümumi və spesifik cəhətlərini üzə çıxarmağın ən kəsə yolu ola bilər.

Qərbi Avropa Renessansında Şekspirin rolu Nizaminin Yaxın Şərq İntibahında oynadığı rolla, əlbəttə ki, spesifik cəhətlər nəzərə alınmaqla, üst-üstə düşür. Şekspir də Nizami kimi hər iki İntibahın ümumi qaynağı olan antik irsə müraciət etmişdir. Lakin əgər Yaxın Şərq İntibahının nümayəndəsini yunan mədəniyyətinin düşüncə tərzini – fəlsəfəsi maraqlandırırıdysa, ingilis dramaturqunu antik dünyada şəxsiyyət problemi, onun bədii fikirdə təcəssüm olunma imkanları, yəni daha çox estetik tərəfi cəlb edirdi; antik faciənin ənənələrinə müraciət Şekspirə bir tərəfdən bu ənənələri davam etdirməyə, digər tərəfdən insanı qəzavü-qədərindən buxovundan azad etməyə imkan verdi. Nizami öz yaradıcılığında həmin missiyanı fərqli üsullarla həyata keçirmişdir: o, Allahın kəlamının qeyd-şərtsiz kamilliyinə əsaslanan kanondan nəinki imtina etməmiş, əksinə, Allahın Sözü'nün kamilliyinə maksimum yaxınlaşdırmaqla insanı ilahiləşdirmiş, ona düşüncə azadlığı vermişdir; “İqbalnamə”də Nizaminin antik filosofların məclisində iştirak etməsi, onun dünya haqqında, insan haqqında fikir yürütməsi buna misal ola bilər.

XX əsr ingilis mütəfəkkiri T.S. Eliot belə hesab edirdi ki, hər yeni yaranan böyük sənət əsəri özündən əvvəlki sənət əsərlərinin mövqeyinə təsir edir, onların yenidən nəzərdən keçirilməsinə və dəyərləndirilməsinə meydan açır. Bu baxımdan Nizaminin “Xəmsə”sindən sonra Firdovsinin “Şahnamə”sini əvvəlki kimi oxumaq qeyri-mümkündür. Şekspirin də “Hamlet”indən sonra Sofoklun “Çar Edip”inə münasibət köklü şəkildə dəyişmişdir. Təbii ki, hər iki sənətkar təmsil etdikləri bölgə ədəbiyyatının özlərindənsonrakı əsas inkişaf istiqamətini müəyyən etmişlər: Yaxın Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı düz XIX əsrin ortalarına kimi əsasən Nizami tərəfdən

müəyyən olunmuş prinsiplər əsasında hərəkət etmiş, Qərb dramaturgiyası isə yalnız Qenrik İbsenin yaradıcılığından sonra Şekspirin cazibə dairəsindən kənara çıxmağa nail olmuşdur.

NİZAMİ VƏ ZƏRDÜŞTLÜK FƏLSƏFƏSİ

Fazil Rüstəmov^{1,2}, Nadir Quliyev¹

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: rustemov_1969@mail.ru

Məlumdur ki, “Avesta” və zərdüştlüyün “dünyanın peyğəmbər dinlərinin ən qədimi kimi bəşəriyyətə, birbaşa, yaxud dolayısı ilə çox böyük təsiri”[6,s.6] olmuşdur. Bu abidənin və onunla bağlı olan təlimin özündən sonrakı bütün dini-əxlaqi, estetik və poetik-fəlsəfi sistemlərə mühüm təsiri həmişə mövcud olmuşdur.

Nizami yaradıcılığına “Avesta” və Zərdüşst ideyalarının təsiri daha maraqlı və rəngarəngdir. Bu təsir özünü aşağıdakı yollarla göstərmişdir.

Birincisi, Nizaminin özünün birbaşa zərdüştlük ədəbiyyatına və “Avesta”ya müraciət etməsi yolu ilə;

İkincisi, Nizaminin müraciət etdiyi mövzular, hadisələr, rəvayət, mifoloji hekayətlər vasitəsilə;

Üçüncüsü, əsərlərində zərdüştlüyün təsiri və izləri açıqca sezilən qədim filosofların fikir və ideyaları barədə danışarkən və onların əsərlərini şərh edərkən Nizami istər-istəməz zərdüştlüyə gedib çıxırdı;

Dördüncüsü, islam dini vasitəsilə [1, s.59].

Onun ilk poemasından tutmuş “İqbalnamə”yədək bu təsir güclü, doğma və bəzən tendensiyalı şəkildə hiss olunmuşdur. Güclü təsir dedikdə, ilk növbədə onun əsərlərində mövcud “Avesta” mifologiyasının obrazlar sisteminin və süjetlər aləmini nəzərdə tuturuq. Doğma təsir dedikdə, Nizaminin bir türk oğlu kimi öz ulu sələfindən halallıqlabəhrələndiyini görürük. Tendensiyalı təsiri isə Nizaminin Zərdüşst ideyalarını təbliğ və tərənnüm etdikdə duyuruq.

Nizami əvvəlcə obrazlı şəkildə atəşpərəstliyin mahiyyətini izah eləyir və bu təlimin Hindistanda qüvvədə olduğunu (“hindli atəşpərəst”) nəzərə çatdırır:

Lalənin atəşgahı-laləzardır burada:

Hindli atəşpərəstdir, yanıb, çatıb murada, [2, s.59].

Sonra “Müdrək möbidin (atəşpərəstliyin kahini) hekayəti” adlanan parçada bu təlimi müsəlmanlıqla müqayisə eləyir. Yuxarıdakı beytdə atəşpərəstliyin odda mənəvi təmizlənmə ideyası və bu təlimin davamçılarının dünyanın digər yerlərində olduğu təsdiq edilir. Müsəlmanlıqla müqayisədə isə üstünlük atəşpərəst möbidə verilir:

Müdrəkliyin qüdrəti görk elədi özünü,

Yaradanı tanıdı, dərk elədi özünü...

Vaqif oldu sirlərə, şübhələri sovuşdu,
Ülvi eşqin yolunda öz eşqinə qovuşdu.
Ey müsəlman, öyünmə, atəşpərəst deyilsən,
Bir günəşin eşqindən zərrəcə məst deyilsən,
Kaş ki, hindli möbid tək dərk edəsən, dünyanı,

Bu dünyaya uymadan tərk edəsən dünyanı. [2, s.115]

Bu misralarda həm də özünü dərk edib allaha qovuşmaq ideyasının zərdüştlüyə məxsus olması öz əksini tapmışdır. Nizaminin bu fikrinin tarixi həqiqətinə qalanda, onu deməliyik ki, nəinki “Avesta”da, hətta qədim şumerlərdə “yeddi müdrik” və “özünüdərkətmə” konsepsiyası mövcud idi: sonralar bu məsələ Roma və Yunan filosoflarının ünvanına köçürülmüşdür...

Bəzən isə Nizaminin atəşpərəstliyin rəmz və simvollarından danışdığını görürük:

Atəşpərəst önündə xaça dönmək yaraşmaz,
Xətib kimi qılıncla öyünməkdən kar aşmaz. [2, s.132]

Nizami birinci misrada demək istəyir ki, atəşpərəst görəni kimi qəddini xaça çevirmək yaltaqlıq və ikiüzlülük əlamətidir. Məlumdur ki, xaç ilkin olaraq zərdüştlüyün rəmzi olmuş,sonralar başqa dinlərə keçmişdir. Özü də günəş dövrənini əks elətdirir.

Beytin ikinci misrasında isə Nizami yenə də obrazlı şəkildə zor işlətməyin də yaxşı iş olmadığını göstərmişdir.

Nizamidə bəzən zərdüştlüyün müqəddəs totemləri də xatırlanır:

Firiduna südü vermişdir inək... [3, s.39]

Bəzən də səcdə obyektlərinin rəmzi mahiyyəti açılır:

Oda səcdə edən atəşpərəstlər,
Günəş üçün oda sitayiş eylər...[3,s.49]

“Avesta”da ruhların əbədi olması haqqında fəlsəfəsinə rəğbət bildirilir:

Tovhid qarşısında çal, yüksəlt səsi,
Nədir inlətdiyin muğlar nəğməsi?
Zənd oxuyan səni bilsə də diri,
Ölü deyər dünya söz bilənləri...[3, s.51]

Əvvəla, buradan aydın olur ki, Nizami müasir Avropanın səhv yozumlarından fərqli olaraq – “əgər Platonun “Dialoglar”ına inansaq, Sokratın özü ruhun ölməzliyi haqqında hipotezi irəli sürən filosofların birincilərindəndir” [7, s.15] ruhun əbədiyyəti konsepsiyasının Zərdüştə məxsus olduğunu deyir.

İkincisi, maqların Zərdüşt dininin daşıyıcıları kimi fəaliyyətindən danışır. Sonuncu misrada isə Nizami deyir ki, insanın ruhu nə qədər əbədi olsa da, o özü bir sənətkar kimi yazıb-yaratmasa, sənət adamları onu ölü hesab eləyərlər.

“Xosrov və Şirin”dəki ədalətli hökmdarın – Xosrovun atasının adı Hörmüzdür. Hörmüz isə, məlum olduğu kimi, xeyir allahının adıdır. Əsərdə o öz oğluna xalqa zülm etdiyinə görə cəza verərkən Nizami Hörmüzü və zərdüştlük dövrünü alqışlayır:

Atəşpərəstlikdə dünya eləydi,
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi.

Düşündürür gəbr, hər müsəlmanı,
Əgər bu gəbr isə, müsəlman hanı? [4, s.59]

Zərdüştliyin yeməkdən qabaqkı dua mərasimi də Nizaminin diqqətindən yayınmamışdır:
Yemək vaxtı Xosrov möbidə dedi,
“Bacubərsəm” rəsmi icra elədi.[4,s.107]

Yeri gəlmişkən deyək ki, Xosrov öz kəbinini də atəşpərəstlik ayininin tələbləri ilə kəsdirir. Şiruyənin məkrindən qurtarmaq üçün gedib atəşgədədə oturur. Nizami Xosrovun özü haqqında isə Şirinin dili ilə deyir ki, insan nurdan, işıqdan yaranmışdır, özü də günəş işığı və nurundan. Bu da zərdüştliyin işıq axını haqqındakı məşhur nəzəriyyəsinə uyğun gəlir:

Sən parlaq nur idin torpaqdan əvvəl,
Tutmuşdun fələyin damında məhəl...[4, s.322]

Doğrudur, bu nəzəriyyə sonralar Platonun adına çıxılmışdır. Ancaq tədqiqat göstərir ki, emanasiya nəzəriyyəsinin də ilkin kəşfi Zərdüştə məxsusdur.

Nizamidə “Avesta”dakı ruhların təsvirinə uyğun təsvirə də rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, “Avesta”da ruhlar “rəngarəng parıltılarla əhatə olunmuş” [8,s.122] kimi göstərilir. “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun Leylinin ruhuna alqışında bunun əlamətləri görünməkdədir:

Ruhunun qəndili axıcılıqdan,
Ətrafa şölələr saçsın hər zaman...[5, s.271]

“Yeddi gözəl” poemasının adı elə qədim “Avesta” və zərdüştliyin fəlsəfi-kosmoqonik dünyagörüşünə əsasən qoyulmuşdur. Məlumdur ki, əsərin adı orijinalda, “Həft peykər” – yeddi səyyarə, planet adlandırılıb. Və “Avesta” kosmoqoniyasının əsasında bu planetlər dururdu ki, xeyir və şər haqqındakı ilk fəlsəfi-konseptual dünyagörüşün kökləri bu planetlərin materiyası ilə əlaqələndirilirdi. Təsadüfi deyil ki, bir çox dünya alimləri Zərdüşt fəlsəfəsinin, daha çox fiziki qüvvələrə əsaslandığını qeyd edirlər. Dinini də qəbul edilmiş dualist nəzəriyyədən fərqli olaraq-monoteist din kimi təqdim edirlər. Hələlik bu barədə onu deyə bilərik ki, səcdə obyektinin od olması bu tədqiqatçıların fikrini təsdiq etməkdədir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz planetlərin maddi tərkibinin yerə və insanlara təsiri məsələsi “Xeyir və Şər” hekayəsində daha dəqiq açılmışdır.

Elə ki, Şər Xeyirin üzünü görüb-tanıdı,
Özünü yerə vurub, ona tərəf atdı...
Dedi: əgər çoxlu pis iş gördümsə,
Mənim pisliliyə baxma, özüm eləmişəm.....

Bu hekayənin də böyük od təliminin təsiri ilə yarandığı şübhəsizdir. Şər öz pis əməllərinin əsasını göydəki planetlərin yerə və eyni zamanda bir insan kimi onun taleyinə təsirində görür. Xeyir və şər kimi kateqoriyalar, eyni zamanda xeyirxahlıq və bədxahlıq kimi sifətlər “Avesta”nın və Nizaminin fəlsəfi dünyagörüşünə, insanın təbiətindədir...

Hətta Şər Xeyirə deyir ki, sən çalışsan da mənə pislik eləyə bilməyəcəksən. Çünki bu pislik eləmək qabiliyyəti sənin təbiətində yoxdur. Burada Zərdüştün – Xeyirxah fikir, Xeyirxah söz, Xeyirxah əməl haqqındakı triadasının güclü işığını görməmək mümkün deyil. Nizaminin bu od

peyğəmbərinin taleyinə, təliminə, milli mənsubiyyətinə biganəliyini heç bir vəchlə hiss eləmirsən. Əksinə, bu böyük mütəfəkkirin Zərdüştə sonsuz məhəbbəti vardır ki, bunu “İsgəndərnamə”də daha çox hiss edirik...

“İsgəndərnamə”nin birinci hissəsində - “Şərəfnamə”də İsgəndərin dağıdıcı müharibələrinin, heç şübhəsiz ki, bu qədim təlimə təsirindən də danışılır. Bu müharibələrə Nizaminin hər məqamda etirazı duyulur. “O keçən yerlərdə bayquş uladı” – deyər İsgəndərin işğalçı müharibələrinin fəlakətindən danışır. Dara ona məktubunda yazır:

And olsun atəşə, “Avesta”ə, “Zənd”ə,
And olsun günəşə, göy çənberində...
And olsun Yəzdana, uca behiştə,
Əhrimən düşməni olan Zərdüştə.. [3, s.132]

İsgəndər isə ona cavab məktubunda yazır:

O İran xalqına əl aparsam mən,
Silərəm Zərdüştün dinini yerdən.
Nə atəş qoyaram, nə atəşgədə,
Odlar da şölədən yanar bu dərdə. [3, s.137]

“İsgəndərin İran atəşgədələrini dağıtması” başlığı da fikrimizcə, əbəs yerə seçilməmişdir. Nizami bu mədəniyyət abidələrinin dağıdılmasına öz etirazını dolay yolla bildirmişdir:

İranda adətdir, keçmişdən bəri,
Atəşgədə idi alimin yeri... [3, s.173]

Əgər atəşgədələr alim məkanları idisə, İsgəndər də yunan filosoflarından dərs almış ağıllı hökmdar idisə, bəs niyə bu atəşgədələri dağıtmışdı? Bu təzadlar Nizamini düşündürməyə bilməzdi...

Nizaminin bəzən atəşpərəstlərə “ehtiyatlı münasibətini” yox, onlara yangılı bir məhəbbətini hiss edirik. Nizami “İsgəndərin İstəxrədə taxta oturması” fəslini yazarkən həyəcansız keçinə bilmir, saqiyyə müraciətlə deyir:

Muğlar çırağını saqi, durmadan,
Mənə ver, qəlbimdən qoparma fəğan.
Gözlərə aydınlıq verər bu çırağ
Qəlbimin çırağı ondan alır yağ... [3, s.186]

Bu misralar göstərir ki, atəşpərəstliyin əsas kitabı saxlanılan İstəxrin dağıdılması və bu şəhərdə İsgəndərin taxta çıxması fəslini Nizami ürək yangısı ilə yazmışdır. Yoxsa Nizami qəlbinin çırağı, göylərə aydınlıq verən maq çıraqlarının nurundan niyə yağ alırdı? Nizami öz doğma babasının, bəlkə də, hal-hazırda onun özünün də yaza bilmədiyi bir dildə yazılmış dünyanın ilk “Başlangıclar” kitabının yandırılmasına dözə bilməzdi.

Bu fakt da maraqlıdır ki, xalq arasında geniş yayılmış, Novruz bayramında yumurta boyama və onunla taleyə baxma ayininin də zərdüştlükdən qaldığını: yumurtanın günəşə, teştin isə dünyaya rəmz olduğunu göstərir:

Dövrən gümüş teştin ağzını açdı,
Qara qarğa qızıl yumurta saçdı.
Qoca möbidlərsə tarix boyunca,

Yumurta və teştədən demiş doyunca. [3, s.196]

O da maraqlıdır ki, Nizami Novruz bayramının da ilk dəfə ayın kimi rəsmiləşməsini zərdüştlüklə bağlayır:

Firidun şənliyi, Cəmin novruzu,

Üzlərdən silmişdi kədəri, tozu. [3, s. 222]

“İqbalnamə”dəki fəlsəfi söhbətlərdə iştirak edən filosoflardan biri də Hörmüzdür (zərdüştlükdəki xeyir allahının adı). Burada, Nizami onun fəlsəfi görüşlərinin üstünlüyünü aydın nəzərə çarpdırır. Əsərdəki bir parçada yetmiş rumlu filosof məhz Hörmüzü inkar etdiklərindən həlak olurlar... Bununla da Nizami antik mədəniyyətin Zərdüştin fəlsəfi dünyagörüşünə münasibətini əks elətdirmişdir, desək yanlışdır... Bu parçada o həmin yetmiş filosofun çöp, Hörmüzün isə dalğa olduğunu deməklə Zərdüştin ilk fəlsəfi sisteminin fundamentallığına diqqəti cəlb etmişdir...

Nizami aşkar formada Hörmüzün üstün fəlsəfəsindən danışır, yunan və romalıların onun şagirdi olmasından söhbət açır. Nizaminin yeddi müdriyinin biri də Hörmüzdür ki, onun kainat haqqındakı fəlsəfi görüşləri Zərdüştin fəlsəfi konsepsiyası ilə üst-üstə düşür:

Mənim də söz demək məqamım gəldi,

Sualın dövrünü mənə yönəldi...

O andan ki, düşdüm bu əndişəyə,

Baxıram firuzə tağlı bu göyə...

Gördüm ki, bu tağ, bu qorxulu göylər,

Dağların başında tüstüyə bənzər...

Bu qorxunc tüstüdən yuxarılarda,

Təmiz və saf nurdur, parlayır orda...

Nurun qabağını bu tüstü kəsib,

Pəncərə-pəncərə uzaqda gəzib,

Tüstüdən axdıqca nur bu tərəfə,

Nurun da çoxluğu artır hər dəfə.

Həmin göylər Aydan Günəşə qədər.

İşıqla görünər: sönər pərdələr...

O anılmaz vücut bilirəm vardır.

Bilmirəm ki, necə ilk aşikardır.

Əvvələn, “firuzə tağlı göy” ifadəsi, fikrimizcə, yenə də Zərdüştin yeddi işıqlı və yeddi qaranlıq təbəqələrinə işarədir. Nizami bu qaranlıq təbəqələri tüstü kimi mənalandırmış-obrazlandırmışdır. O ulduzları da vulkan kimi başından od püskürən dağlara oxşatmışdır ki, bu işıq axınları tüstünü deşib aşağılara doğru süzülərkən, “təmiz və saf nur”un şəfəqləri görünür... Bu sızan şəfəqlər də Hörmüzün şəfəqdən olan bədənində işarədir. Nur vaxtaşırı olaraq-bu planetlərin və bürc ulduzlarının “gəzişmə”sinə aiddir-tüstünü deşərək oradan pəncərə-pəncərə, ulduz-ulduz yerə tərəf süzülür. Pəncərələr çoxaldıqca nur da artır... Nizami Hörmüzün dili ilə deyir ki, bütün əncüm, əflak: Ay və Günəş də daxil olmaqla yalnız öz işıqlarıyla görünür. O zaman qara pərdələr, tüstülər

götürülür və bütün bu işıqların mənbəyi bir ali işıq olur. Ancaq o ilk ali işığın haradan aşkar olduğunu bilmir ki, bu həm yaranışın əbədiyyətinə işarədir, həm də Zərdüşdə aid edilən Qatlardakı göyə verilən sualların məzmununu bizə xatırladır.

Açar sözlər: Nizami, Zərdüştlük, Avesta, Hürmüz, Xeyir və Şər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev İ. Nizami və Zərdüştlük. Bakı, 2012.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1981.
3. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı, 1982.
4. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982.
5. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, 1982.
6. Бойс М. Зороастрийцы, М.: 1988.
7. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. М.: 1984.
8. Маковельский А. О Авеста. Баку, 1960.

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ NOTLARIN TƏCƏSSÜMÜNDƏ

Aynur Səfərli

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: seferli_1988@bk.ru

Ədəbiyyat və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasən iki şəkildə təzahür edir: sintez və (bu halda bədii mətnə hər hansı musiqi əsərinin, yaxud alətin adı çəkilər, haqqında bəhs olunur və s.) intermediallıq yolu ilə (bu zaman bədii mətnin musiqinin prinsiplərindən təsirlənərək meydana gəlməsindən və ya əksinə prosesdən bəhs olunur) [2]. XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsi əhəmiyyətli olan Nizami irsi həm də, Azərbaycan bəstəkarlarının ilham mənbəyi olmuşdur [1, s.7]. Nizami irsində insanları xeyirxahlığa səsləyən əsas motivlərdən biri də məhz musiqi ilə bağlıdır. Romans-qəzəl janrının yaranması N. Gəncəvi və Üzeyir Hacıbəylinin adı ilə bağlıdır. 1941-ci ildə Ü. Hacıbəylinin şairin sözlərinə "Sənsiz", 1943-cü ildə isə "Sevgili canan" romanslarını yazmaqla musiqi tariximizdə yeni romans-qəzəl janrının əsasını qoymuşdur. Səs və fortepiano üçün yazılmış bu əsərlərdə romansın əsas xüsusiyyətləri, qəzəlin lirik məzmunu, muğamın lirikası və inkişafı məntiqin bir vəhdət təşkil etdiyini qeyd edir. Ü. Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirərək, bir çox bəstəkarlarımız Nizami lirikasından bəhrələnmiş bir sıra romans və mahnılar, müxtəlif janrlarda əbədiyaşar əsərlər bəstələmişlər. Onların arasında Niyazinin "Xosrov və Şirin" operası, Əfrasiyab Bədəlbəylinin "Nizami", Qara Qarayevin "Leyli və Məcnun" simfonik-poeması, "Yeddi gözəl" baleti, "Payız" lirik xoru, Fikrət Əmirovun "Nizamiyə xatirə" simfoniyası, "Gülüm" romans qəzəli Soltan Hacıbəyovun "İskəndər və çoban" uşaq operası, Tofiq Bakıxanovun "Xeyir və Şər" baleti Q. Hüseynlinin "Ey gözüm, de, görmədinmi", A. Rzaevanın "Könlüm", Ş. Axundovanın "Nizami necə səbr etsin, əzizim", "Nə gözəl", C. Cahangirovun "Gül camalın" və

“Nazənin”, Ədilə Hüseynzadənin “Vəslin həvəsi”, Məmməd İsrəfilzadənin “Hüsnün gözəl” romansı, Zakir Bağirovun “Gələcək nəsle xitab”, S.Ələsgərovun “Sərvi-xuramanım mənəm” və başqalarını qeyd edə bilərik. Qeyd edək ki, Niyazinin “Xosrov və Şirin” operasının partiturasının muzey dəyəri olduğu üçün Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin müraciətinə əsasən teatrın rəhbərliyi onu məmnuniyyətlə muzeyə vermişdi. Opera Teatrında partituranın surəti saxlanılır.

Q. Qarayev də Nizami irsinə müraciət edən bəstəkarlarımızdandır. O “Yeddi gözəl” baletində klassik irsə müraciət etmiş, keçmiş və qədim bir əfsanə vasitəsilə öz xalqının gözəl mənəvi xüsusiyyətlərini və azad surətdə sevib-sevilmək arzularını tərənnüm etmişdir, 1947-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Leyli və Məcnun” simfonik poeması Q. Qarayevə böyük şöhrət qazandırdı [3]. Nizaminin insana sonsuz məhəbbətlə dolu fəlsəfi poeziyası Qara Qarayev üçün elə bir həqiqi ədəbi zəmin oldu ki, bəstəkar özünün ciddi səyi və axtarışları nəticəsində, eləcə də musiqili teatrın imkanları daxilində onu konkret tələblərə uyğunlaşdıraraq bitkin kompozisiyalı dolğun balet əsəri ortaya qoydu. Orta əsr ehkamlarına, adət-ənənələrinə qarşı qoyulmuş əbədi məhəbbət mövzusu ümumiləşmiş psixoloji ruhlu musiqidə açılır. Qəhrəmanların narahat qəlb çırpıntıları, hisslərinin gərginliyi və zərif-ülvi duyğuları poemada xoşbəxtlik haqqında arzuların üzərinə kabus kimi yayılmış qaranlıq mühitin rəmzi olan taleyin amansızlığı ilə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Bu simfonik poema Qara Qarayev yaradıcılığının birinci onilliyində toplanmış bütün gözəl keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Burada bəstəkar dinləyiciləri ziddiyyətli, keşməkeşli düşüncələr aləminə aparır: dərin, düşündürücü, üsyankar və barışmaz fikirlərini özünün son dərəcə parlaq, ecəzkar musiqi lövhələri ilə canlandırır. “Leyli və Məcnun” azad məhəbbəti məhv və inkar edən feodal-patriarxal dünyasının antihumanist təbiətinə qarşı sənətkarın etiraz səsinə, himninə çevrilir. Poemanın məğzində qarşılaşdırılan əsas qütblərin – xeyirlə şərin, qəddarlıqla insansevərliyin, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi özünün parlaq təcəssümünü tapmışdır. “Xəmsə”dəki bütün poemalar Q. Qarayevin növbəti librettosunun ədəbi əsasını təşkil edir. Nizami süjetlərinin motivlərindən sərbəst istifadə olunmuş bu baletə yeni personajlar gətirilmişdir. Baletin əsas qəhrəmanı xalqdır. Zülmə, əsarətə qarşı mübarizə aparan əməkçi xalqın həyatı əsərdə dolğun boyalarla verilmişdir. Öz əxlaqi ideallarına, ideyalarına xəyanət etməyən gənc Ayişənin obrazında onun səadətə şiddətli meyli ifadə olunur. Aşib-daşan melodiyların sərbəst axını həm rəhmsizlik və istibdad üzərində, həm də parıltılı, ağılaparan əyləncələrin, başgicəlləndirən mühitin amansızlığı üzərində qələbə çalaraq, gözəl hisslər doğurur. “Yeddi gözəl” baletinin mayasında musiqi toxumasında çırpınan “çahargah” sanki yeni qüdrət, əzəmət və yeni bir ahənglə səslənir. Bu baletdəki yeddi gözəlin rəqslərinə baxanda sanki, müxtəlif xalq ruhunun ifaçısı olan 7 gözəl rəqs edərək, bir-birinə bənzəməyən müxtəlif dillərdə danışirlər. Sənətin bu möcüzəsi haqqında yazmaq nə qədər asan olsa da, onu mis tellərin, incə tar-kaman simlərinin, nəfəslərin, zərbələrin dilində yaratmaq, nota köçürmək, sonra da onu səslərə çevirmək bir o qədər çətindir. Kinonu öz xarakteri etibarlı ilə “böyük müasir bəstəkarlıq məktəbi” adlandıran Q. Qarayev “Leyli və Məcnun” kinofilminə də musiqi yazmışdır.

Cənab Prezidentimiz İ. Əliyevin Sərəncamı ilə ölkəmizdə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi Nizami irsinin öyrənilməsi və təbliğinə əhəmiyyətli tövhə olacaqdır. Nizami Gəncəvi irsinə, yaradıcılığına göstərilən diqqət və qayğı xalqımızın Şeyx Nizaminin ölməz ruhuna olan mənəvi borcunun və sədaqətinin parlaq təzahürüdür.

Açar sözlər: ədəbiyyat və musiqi, Nizami dühası, Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, balet, simponiya, partitura.

Ədəbiyyat

1. Salmanov R. Dahi şairin musiqi dünyası öyrənilir. Xalq qəzeti, 2012, 14 mart, s. 7.
2. Vahid M. Ədəbiyyat və yeddi not. Ədəbiyyat qəzeti, 2017, 7 noyabr.
3. https://azertag.az/xeber/Nizami_Xemsesi_musiqimizin_ucaliq_zirvesi_Qara_Qarayevin_yaradi_ciliginda-1177838

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ƏCƏMİ NAXÇIVANI: İKİ DAHI SƏNƏTKARIN YARADICILIQ PARALELLƏRİ

Abbas Seyidov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: abbas.seyidov@gmail.com

Azərbaycan xalqının çox zəngin mədəni-tarixi keçmişi vardır. Saysız döyüşlərdən üzüağ çıxan, neçə-neçə qəhrəman, elm və mədəniyyət xadimi yetirən Azərbaycan xalqı sözün əsil mənasında, orta əsrlərdə bütün sahələrdə intibah dövrünə qədəm qoymuşdur. İntibah mədəniyyəti dedikdə cəmiyyətin bütün sahələrində inkişaf göz önünə gəlir. Söz yox ki: “...XII əsrdə Nizami Gəncəvinin o cür möhtəşəm söz aləmi vardısı, deməli, həmin əsrdə bu səviyyəyə müvafiq olan maddi-mədəniyyət də yaranırmış... Böyük ideoloji qüvvəyə malik İslam dini və bu ad altında yaranan İslam mədəniyyəti bu dini qəbul etmiş xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında mühüm hadisəyə çevrilir. IX-X əsrlərdə özünün tərəqqi, XI-XIII əsrlərdə isə çiçəklənmə dövrünü keçirən bu mədəniyyət müsəlman xalqları arasında din birliyi, dil birliyi, vahid pul dövriyyəsi (ölçü vahidi, çəki sistemi və s.) olduğu üçün ticarətin, şəhərlərin, iqtisadiyyatın inkişafına təkan vermişdi...” [3, s.8,10].

XI əsrin ortalarında Azərbaycan Böyük Səlcuqluimperiyasının tərkibinə daxil olur. XII əsrin birinci yarısı ilə XIII əsrin əvvəli arasında (1136-1225-ci illər) meydana çıxan qüdrətli Azərbaycan Atabəyləri dövləti şəhərlərin, sənətkarlığın, elmin, ticarətin inkişafı üçün stimol olmuş, o dövrdə Xətib Təbrizi (1030-1108-ci illər), Qətran Təbrizi (1010-1080-cı illər) [5, s. 66-68, 367-369], Fələki Şirvani (1108-1146-cı illər), Nizami Gəncəvi (1141-1209-cu illər), Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani (1120-1199-cu illər), Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli, Əbu Mənsur ibn Əhməd və başqa bu kimi adı dillərdə əzbər olan alim, filosof, şair və memarların meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.

Yuxarıda adları sadalanan şəxsiyyətlərdən dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və Əcəmi Naxçıvani sənəti arasındakı paralellər, dövrün sənətkarlığı, tamlığın, əzəməti, mükəmməlliyi insanı valeh edir.

Nizami Gəncəvi ilə Əcəmi Naxçıvani eyni zamanda və məkanda yaşayıb - yaradıblar. 1976-cı ildə Əcəmi Naxçıvanının anadan olmasının 850 illik yubileyi keçirildi. Belə məlum oldu ki, ustad sənətkar təxminən 1126-cı ildə anadan olmuşdur. Əcəmi Naxçıvanda ilk sənət əsəri olan Yusif Küseyir oğlu türbəsini 1162-ci ildə bitirdiyi zaman Nizami Gəncəvinin 21 yaşı vardı. Gəncə və Naxçıvan şəhərləri bir dövlətin - Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində olduğu üçün, onların arasında iqtisadi-mədəni əlaqələr də inkişaf edirdi. Eyni zamanda, hər iki şəhər ardıcıl olaraq bu dövlətin paytaxtı olub: 1136-1146-cı illərdə Gəncə, 1147-1175-ci illərdə Naxçıvan. 1186-cı ildə Əcəmi özünün və cahanın şah əsəri olan Möminə-Xatın türbəsinin son çalarlarını vuranda Nizami Gəncəvinin 45 yaşı var idi. Söz yox ki, bu tarixi abidələrin hər ikisindən və Əcəmi sənətindən Nizami Gəncəvi xəbərdar idi.

Bir əsrdə yaşamış bu iki mötəbər Azərbaycan türkünün görüşləri haqda əlimizdə rəssam N. Bandarenkonun şəxsi təxəyyülünün məhsulu kimi, yağlı boya ilə çəkdiyi “Dahi şair Nizami ilə böyük memar Əcəminin görüşü” adlı əsərindən başqa, digər tutarlı fakt olmasa da, onların bir-birinin sənətindən tam və ətraflı məlumatları olub. Bunu Nizami Gəncəvi öz şeirlərində açıq-aydın göstərir. Onun ustad memarlar, sənətkarlar haqqında yazdığı misralar təbii ki, Əcəmi Naxçıvaniyə aiddir:

Gün kimi parlaqdı Şidə şöhrəti,
Vurardı qaraya, ağa zinəti.
Rəssamdı, mötəbər bir sənətkardı,
Mühəndisdi, böyük hünəri vardı.
Tibb elmi, həndəsə, asiman, nücum,
Şidənin əlində sanki mumdu, mum.
İncə memaridi, bəzək vurandı.

Nizami Gəncəvi burada memarı ensiklopedik biliyə sahib olan rəssam, mühəndis, heykəltaraş kimi təsvir etmiş, həmçinin onu tibb elminə, astronomiyaya, riyazi hesablamalara dərindən yiyələnən bir ustad kimi göstərmişdir.

Qeyd edək ki, bu dövrün mədəniyyətinin və incəsənətinin əsas qaynaqlarını İslam dini və Təsəvvüf təşkil edir. On üzlü Möminə Xatın türbəsinin üzərində “Allah” sözləri və birinci üzdən beşinciye, altıncı üzdən onuncuya qədər iki dəfə təkrar olunan “Yasin” surəsi dekorativ kompozisiya təşkil edir. Bu da şübhəsiz ki, türbənin qəbir üstü abidə olması ilə əlaqədardır. Türbənin üzərindəki kitabələrin ümumi uzunluğu 500 metrə yaxındır.

Tədqiqatçılar bir neçə sənət əsərini qiymətləndirərək, göstərirlər: “Klassik Şərq ədəbiyyatının ən gözəl əsərləri olan Ə. Firdovsinin ölməz “Şahnamə” (X-XI əsrlər), yaxud, N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” (XII əsr) poemalarında olduğu kimi, Naxçıvan türbəsi (Möminə-Xatın türbəsi nəzərdə tutulur-A.S.) insaniyyət, mərhəmət və şəfqət süzülür” [4, s.61].

Sultaniyyədə məşhur Olcaytu Xudabəndə türbəsini tikən təbrizli memar Əlişah, İstanbulda ucaldılmış türbələrin müəllifi, böyük türk memarı Sinan kimi ustad memarların Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığından gələn üsullardan istifadə etdikləri artıq qeyd edilmişdir [4, s.53]. Həmçinin, XIV əsrdə fəth Əmir Teymurun Azərbaycanı işğalından sonra, əsir alınaraq Mərkəzi Asiyaya aparılan sənətkarların əl izləri bu gündə Səmərqənd, Buxara və digər yaşayış məskənlərində ucalır.

Necə ki, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığından bəhrələnən Azərbaycan poetik məktəbi sonrakı əsrlərdə çiçəklənmişdir, eləcə də, Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən XII əsrdə əsası qoyulan Naxçıvan memarlıq məktəbinin yetirmələri sonrakı illərdə Qarabağlar, Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Urmiya, Səlmas, Ərdəbil və başqa şəhərlərdə biri birindən gözəl memarlıq kompleksləri, qülləvari türbələr inşa etmişlər [1].

Son olaraq qeyd edək ki, əgər Nizami Gəncəvi öz bilik və düşüncəsini, məharətini qələmlə kağız üzərinə köçürmüşsə, Əcəmi Naxçıvani onu küllüncə daşlar üzərinə yazmışdır. Hər iki sənətkarın yaratdığı şah əsərlər xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaqdır:

On naxış vursa da bir nəqqaş əgər,
Əsas bir cizgidən sanma əl çəkər.
Bir cizgi naxışdan çıxarsa kənar,
Başqa cizgilərdə bütün pozular [2, s.31].

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Əcəmi Naxçıvani, şair, memar, sənətkar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: 2007.
2. Gəncəvi N. Yeddi gözəl, Bakı: 1983.
3. Hüseynov R., Seyidov A. Yerin altından qayıtmış gözəllik, Bakı: 2009.
4. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri, Bakı: 1985.
5. Tərbiyyət M. Danışməndani-Azərbaycan, Bakı: 1987.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSGƏNDƏRNAMƏ” POEMASINDA TARİXİ MOTİVLƏR

Zümrüd Şahverdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: yeganehesenova777@gmail.com

Nizami Gəncəvinin misilsiz bədii, elmi dəyərlərlə yaratdığı əsərlərin zəngin tarixi fabola üzərində qurulması danılmaz bir faktdır. Dünya ədəbiyyatının görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərindən olan Nizami əsərlərinin zənginliyi, əvəzsizliyi təkcə onun ustad şair və alim olaraq istifadə etdiyi bədii təsvirlə, mükəmməl dil üslubu, eyni zamanda orijinal tarixi qaynaqlarla əlaqəli olmayıb, həmçinin tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında yüz illər boyu yaranıb kitablara düşmüş və ya el rəvayətlərinə hopmuş bir çox hekayətlərin bu ədəbi incilərin zənginləşdirilməsi üçün böyük

məharətlə işlədilməsi də mühüm rol oynamışdır. Nizami poemaları özünün elmi mahiyyətinə görə dünya ədəbi inciləri arasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. N. Gəncəvi əsərlərinin yüksək elmi dəyərə malik olmasını onun müxtəlif dillərdə olan qaynaqlardan istifadə etməsi ilə birbaşa əlaqələndirmək mümkündür.

Ən qədim tarixi aşarlardan mən, yahudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri alimə saldım, qabığı ataraq, məğzini aldım [6, s.54].

Şair, “Xəmsə”-sində xalqımızın zəngin keçmişinə, eləcə də bir sıra dünya ölkələrinin keçdiyi tarixi yolun təsvirinə geniş yer vermişdir. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”-ni təşkil edən “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” ilə yanaşı yaradıcılığında tarixi faktların söz sənəti ilə vəhdətini özündə ehtiva edən əsərlərindən biri “İsgəndərnamə” poeması olub, “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” olmaqla iki ədəbi və elmi xarakteristikaya malik hissələrdən ibarətdir. A. Bakıxanov “Gülüstani İrəm” əsərində yazır: “Şeyx Nizami özünün mənzum “İsgəndərnamə” poemasında yazır ki, İsgəndər şikar etdikdən sonra Bərdəyə gəlir” [1, s.26]. Şair təxəyyülünün həm bədii, həm də tarixi obrazı olan Nüşabənin hökmranlıq tdiyi Bərdəni vaxtı ilə Pişdadiyan sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan Feridunun inşa etdiyi bildirilir. Qonaqpərvərlikdə, səhlənkarlıq etməyib lazım gələn hər bir şeyi tədarük edən, ardı kəsilmədən İsgəndərin ordusuna göndərən bu qadın dövrün məşhur fətehi haqqında eşitmişdi və bu hökmdar qadının da tərifini çox eşidən İsgəndər bir elçi qiyafəsində Nüşabənin sarayına gəlmiş, lakin elə buxanımın layiq olduğu bir tərifə uyğun olaraq cavablandırılmış və qarşılanmışdır [1, s.27].

Türk qadınının, hökmdarının cəsarətini, mərdliyini, ədalətini, gözəlliyini, həmçinin uzaqgörənliyini ortaya qoyan bu əsərdə şair, görünür, özünü də çox düşündürən obrazlardan biri cahan hökmdarına- Makedoniyalı İsgəndərə dərs verən Nüşabə obrazını yaratmışdır.

Möhtəşəm, şahənə bir sarayı var,
Bir büsat açmış ki, şahlara yarar.
Oturur o büllur taxtına hər səhər,
Uca tanrısını hər gün yad edər [6, s.200].

Antik mənbələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, qadınların başçılıq etdiyi siyasi hakimiyyət sistemi (yunanlar buna ginekokratomen hakimiyyəti deyir) barədə Nizaminin sözügedən tarixi bədii kitablarda ara-sıra adı çəkilən amazonka tayfası haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır. Sözügedən formada mövcud olmuş hakimiyyət o qədər dərin və qədim zəngin tarixi köklərə malik olmuşdur ki, yunanların yaratdığı bu cür mifoloji təsəvvürlər artıq Herodotun dövründə əfsanə hesab edilirdi. [4, s.121]. Rəvayətə görə, amazonkalar indiki Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisində olan və Qara dəniz boyu yerləşmiş qədim tarixli Samsunda Terme (Fermadont) çayı sahilində yaşayırmışlar [3, s.307]. Makedoniyalı İsgəndərin tarixçəsi də məhz Kiçik Asiyada yaşayan hətta Herodotun da yazdığı kimi Sarmatların geniologiyasında birbaşa rol oynayan bu amazonkalarla bağlıdır. Tədqiqatçıların dəyərli məlumatlarına əsaslanaraq qeyd də bilərik ki, Diodor özünün “Tarixi kitabxana” əsərində Aleksandrın Gerkaniyaya qayıtdıqda amazonkaların Falestrida adlı hökmdarının onunla görüşə gəldiyini yazır. O, Fasida ilə Femandont arasında yerləşən ərazidə hökmdarlıq edirdi. Müəllif

bundan başqa yazır ki, öz gözəlliyi və fiziki gücü ad çıxarmış bu hökmdar öz qoşununu Girkaniya sərhəddində saxlamış, özünü isə yalnız 300 amazonka qız ilə gəlmişdi [3, s.308].

Başqa bir müəllif Flavi Arrian da öz əsəri də amazonka hekayətinə geniş yer vermişdir. Arrian yazır ki, amazonka qızlar Atropatena Midyasından, yəni, Azərbaycandan gətirilmişdi [7, s.157]. Sözü gedən bu faktı mövzumuz üçün aktuallaşdıran əsas səbəb bundan ibarətdir ki, dəyərli tarixçi alim S.Əlyarlının da yazdığı kimi, bu müəllifin hadisənin təsvirinə yer verdiyi coğrafi ərazi Azərbaycanın tarixi coğrafi ərazisinə daha yaxındır. Bir çox antik dövr tarixçisi və coğrafiyaçıların əsərlərində təsvir edilmiş bu məsələnin həllinə yeni nəfəs gətirən N.Gəncəvi hələ Herodotdan başlanan coğrafi koordinata üstünlük verir. S.Əlyarlı yazır ki, əlbəttə, şair istər Şirin, istərsə də Nüşabənin hökmdarlıq etdiyi ölkənin paytaxtı olan Bərdəni Kumamanı cökəkliyinə (Sarmatiyaya) aparıb çıxara bilərdi, lakin o, bunu məqsədyönlü şəkildə öz ölkəsinə, doğulduğu şəhərin yaxınlığında təsvir etmişdir [3, s.309].

Tanış olduğumuz qaynaqlar söyləməyə əsas verir ki, bir çox mənbələr Cənubi Qafqazın siyasi tarixi keçmişi onun mədəniyyəti kimi həm qədim dövrə aid, həm də erkən orta əsrə dair məlumatlarla zəngindir. N.Gəncəvi də “İsgəndərnamə”də Cənubi Qafqazın tarixinə dair bir-birindən maraqlı faktlar təsvir etmişdir. Keyxosrovun döyüşdən sonra dağa çəkilib qeyb olması ilə əlaqədar olaraq Avropa və Asiya tədqiqatçıları ilə yanaşı, dahi Nizami Gəncəvinin də Keyxosrovun Dərbənd yaxınlığındakı bir dağda saxlanan qızıl taxtı ilə əlaqədar yazıları vardır.

Sərir adlanır o mübarək məzar,
Orda Keyxosrovun taxtı- camı var.
Keyxosrovmülkündənköçübgədərkən,
Taxtına, tacına bu yerdir məskən [6, s.232].

Nizami əsərlərində Ərməniyyə adı tez-tez işlənən coğrafi toponimlərdəndir. O, bu yerlərin türk xanımlarının hökmranlığı altında olduğunu göstərir. Ərməniyyə indi bizim erməni adlandırdığımız haylara məxsus ərazi olmamışdır. Nizaminin İsgəndəri adı çəkilən ərazilərdə təsvir etməsi heç də şair təxəyyülü ilə əlaqədar deyildi. O, hadisələri məqsədyönlü şəkildə təsvir etmişdir, belə ki, İsgəndərin Qafqazda, o cümlədən, Dərbənddə və Şirvanda olması haqqında rəvayətlər xalq arasında qədimdən yayılmışdır [1, s.29]. Çox maraqlıdır ki, bu rəvayətlərin ana qaynağı yenə də antik mənbələrdir.

Şairin “İsgəndərnamə” əsərinin “Şərəfnamə” qisminə geniş yer verdiyi hadisələrdən biri e.ə. IV əsrdə baş vermiş və öz gedişatı ilə Cənubi Qafqazın tarixi vəziyyətinə yön vermiş hadisələrdən olan Makedoniyalı İsgəndərlə Əhəməni hökmdarı III Dara arasında baş tutmuş döyüşdür. Bir neçə il müxtəlif zaman aralıqları ilə baş verən bu döyüşlər geniş təfəssilatı ilə təsvir edilir:

Ordu toplanınca uca İsgəndər,
Əmr etdi sayından verilsin xəbər.
Sayçılar məlumat verdi padşaha,
Altı yüz min əsgər gəlmiş dərgaha” [6, s.116].

Antik müəlliflərin verdiyi məlumata görə, Əhəməni imperiyasının taleyini həll edən məşhur Qavqamel döyüşündən əvvəl Atropat, III Dara tərəfindən Makedoniyalı Iskəndərə qarşı göndərilən

atlı kəşfiyyat dəstəsinə başçılıq edirdi [2, s.78]. Əhəməni imperiyasının süqutu ilə nəticələnən bu hadisə baş verdikdən sonra, Azərbaycan cənub torpaqlarında Atropatın başçılığı ilə Atropatena dövləti yaradıldı.

Vətənimiz Azərbaycanın adı ilə bir sıra tarixçilərin və coğrafiyaçıların fikirləri vardır. Həmin qaynaqlarda azar türkcə “yüksək yer”, bəyqan isə “böyükələr” deməkdir [3, s.178]. Farsdilli qaynaqlarda, antik əsərlərdə, habelə əski türk əlifbası ilə daş üzərinə yazılmış nəfis abidə olan “Kültigin” abidəsində bu haqda məlumat verilir. “Azərbaycan” sözünün bir sıra forma və mənaları mövcuddur ki, bu adların əsas kökü bu ərazilərdə yaşayan əski türk boylarından biri olan “Az” tayfası ilə əlaqələndirilir. Şair öz əsərlərində Azərbaycan sözünü Azərbaydağan kimi ifadə etmişdir.

Yuxarıda göstərilən bütün faktlardan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poeması Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün tədqiqatçılara çox dəyərli faktlar verir. Həmin faktları dərinlən araşdırmaq və onları dövrümüzə gəlib çatmış mənbələrlə müqayisə etmək zəruridir.

Açar sözlər: İsgəndərnamə, Şərəfnamə, Bərdə.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. Gülüstani İrəm. Bakı: Mömin, 2001, 287 s.
2. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
3. Əliyarlı S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 560 s.
4. Herodot. Tarix 9 kitabda (VI kitab), (tərcümə edən: prof. P. Xəlilov), Bakı: 1998, 124 s.
5. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. “Şərəfnamə”, “İqbalnamə”. Bakı: Adiloğlu, 2004, 664 s.
6. Gəncəvi N. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 287 s.
7. Флавий Арриан. Поход Александра Македонского изд АН СССР. М.-Л, 1962, 294 с.

NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNİN JANR ÖZƏLLİKLƏRİ

Salidə Şərifova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: salidasharifova@yahoo.com

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəsr ənənəçiliyi haqqında bəhs edərkən ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna rolu olan və milli poetikanın tərəqqisində əvəzolunmaz yer tutan Nizami Gəncəvi yaradıcılığına toxunmadan yan keçmək qeyri-mümkündür.

Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı əsərlərin janrları Azərbaycan ədəbi tənqidində mübahisəli problemlərdən birinə çevrilmiş və tədqiqatçıların daima müraciət etdikləri aktual mövzulardan olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni mərhələ olan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil edilmiş əsərlərin janr mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan ədəbi tənqidində mübahisəli problem kimi tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılıqları yaratmışdır.

Bir qrup tənqidçi Nizami Gəncəvi beşliyinin məzmun və struktur xüsusiyyətlərinə görə mənzum roman janrına aid olmasını qeyd etmişlər. Ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Nizami Gəncəvi “Şərq ədəbiyyatında yeni tipli şeirin-roman janrının böyük yaradıcılarından biri” və Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum roman janrının banisi kimi qəbul edilir. İlk dəfə olaraq, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını roman olması tezisini Mikayıl Rəfili 1946-cı ildə nəşr etdirdiyi “İlk Azərbaycan romanı” [4] adlı məqaləsində irəli sürmüşdür. Azadə Rüstəmovə Nizami Gəncəvinin nin əsərlərini də roman kimi təqdim etməsi diqqətdən yayınmır: “Leyli və Məcnun” bədii-psixoloji bir romandır və buradakı konfliktin kökünü də məhz obrazların mənəviyyat aləmində, mənəvi tənasüblərdə axtarır və çıxarmaq lazımdır” [5, s.58].

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri “aşıqanə-fəlsəfi roman silsiləsinin ən yüksək nümunəsi”, “roman-poema”, mənzum roman, “Leyli və Məcnun”u “bədii psixoloji bir roman”, “Sirlər xəzinəsi” əsəri “fəlsəfi-didaktik traktat”, “didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi”, həmçinin “İsgəndərnamə”si “fəlsəfi-qəhrəmanlıq epopeyası, yaxud roman epopeya”, “İsgəndər haqqında roman”, “roman janrının klassik “yekun” əsəri”, “ilk mənzum roman” adlandırılmışdır. Y. Piriyev “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”ni poema janr biçimi əhatəsindən “geniş” olduğunu, məzmun və kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə roman janrınadək yüksəldiyini vurğulayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin bir qrup əsərlərinin roman janrına aid edilməsi problemi ətrafında mübahisələr akademik dairələrdə geniş elmi tədqiqatlara səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Həsən Quliyevin “Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri” [2] adlı doktorluq dissertasiyası xüsusi maraq doğurur. Dissertasiya işində Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə aid əsərlərin Şərqdə mənzum roman janrı ənənəsinin yaradılması tezisi əsas təşkil etmişdir. Həmid Araslı Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin janr problematikasına toxunmuş və onu mənzum romana aid etmişdir: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum roman olan bu əsər Sasani hökmdarlarından Xosrov Pərvizlə Bərdə hakiminin vəliəhdi gözəl Şirin arasındakı məhəbbət haqqındadır” [1, s.5]. Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin poemalarının janr mənsubiyyəti problemi Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində də maraq doğurmuşdur.

Bununla yanaşı, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil edilmiş əsərlərin zənginliyi baxımından dastanlara aid edilməsi tərəfdarlarına da milli ədəbi tənqidində tez-tez rast gəlinir. Bu cərəyana məxsus tənqidçilər həmin əsərlərin milli dastanlarla müqayisəsini aparmış, onlar arasında dil üslubu, süjet xətlərinin rəngarəngliyi və kompozisiya quruluşları arasında bir çox oxşarlıqları müəyyən etmişlər.

Üçüncü qrup tənqidçilər isə Nizami Gəncəvi əsərlərinin sadəcə poema olduğunu göstərmişlər. Bu qrupa məxsus alimlər roman janrının Avropada bir müddət sonra yaranması, dastanın isə şifahi xalq ədəbiyyatına aid olması faktını əsas götürmüşlər.

Lakin, ikinci və üçüncü qrupun tərəfdarları həmin dövrdə Azərbaycanda yaranmış mədəni-dini mühitin xüsusiyyətlərinə lazımı dərəcədə diqqət yetirməmişlər. Dastan həyat gerçəkliyini nəzm və nəsr kimi müştərək janrlarda bədii dillə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə daxildir. Dastanlar etnik qrupun tarixi yolunda konkret zamana, məkana və həyat gerçəkliyinə söykənən folklor romanlardır. Beləliklə, konkret yazarların əsərləri dastanlarla tam eyniləşdirilməsi

qüsurlu yanaşma kimi qəbul edilməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, Qərbdə orta əsrlərdə “cəngavərlik romanları”nın mövcud olmasına baxmayaraq, müasir mənada roman tipli əsərləri Renessans dövrü ərəfəsində meydana gəlməyə başlamışlar. Diqqətəlayiq haldır ki, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da bu dövr bir qədər əvvəl olmuş və bu da ədəbi mühitə təsir etməyə bilməzdi. Həmin tarixi dövrdə Qərbdə inkvizisiya vəhşi cinayətlərini törədən zaman, Şərqdə qədim yunan fəlsəfəsi bərpa edilmiş və müxtəlif mütəfəkkirlər tərəfindən çoxsaylı zəngin ədəbi-fəlsəfi məktəblər yaradılmışdır. Yaradıcılığı ilə Azərbaycan siyasi-fəlsəfi fikrinin inkişafına təsir etmiş Nizami Gəncəvinin Şərq İntibahının ən kamil sənətkarı olması şübhə altına alınmır. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvi dövründə roman tipli əsərlərin yaradılmasına əlverişli tarixi şərait formalaşmışdır. Öz növbəsində, həmin dövrdə pəhləvi və ərəb dillərinin ədəbi əsərlərin əsas dilləri kimi istifadəsi də ədəbi mühitə öz təsirini göstərmişdir. Həmin dillərin poetik və musiqi-ritmik xüsusiyyətləri yazarlar tərəfindən lirik biçimlərə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, əsərlərin lirik biçimdə yazılma ənənəsi geniş yayılmışdır. Bu fakt fəlsəfi traktatlarda daha aydın şəkildə özünü büruzə vermişdir. Əgər Qərbdə fəlsəfi əsərlər sırf nəsr üslubu ilə qələmə alınırıdysa, Şərqdə poetik formalara üstünlük verilirdi. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, həmin dövrdə Şərqdə ədəbi inkişaf tarixinin vacib xüsusiyyətlərindən biri yaradılan əksər ədəbi əsərlərin lirik biçimlərin əsaslı təsirinə məruz qalması olmuşdur.

Göstərilən amil Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə də önəmli təsir göstərmişdir. Lakin, “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin mənzum romanlara aid edilməsi bir çox suallar doğurur. Belə ki, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və “Yeddi gözəl”ində süjet xətti və hadisələrin dinamikası parçalanmış xarakter daşıyır. Bu baxımdan, sadalanan iki əsəri romana yox, daha çox hekayələr toplusuna bənzədirlər. “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “İsgəndərnamə” əsərləri isə mənzum romanlara aid özəlliklərinin daşıyıcısıdır. Diqqətəlayiq haldır ki, “İsgəndərnamə” “Xəmsə”nin digər əsərlərindən bir qədər fərqlənir. Tarixi hadisələrin əhatə dairəsinə, süjet xətlərinin rəngarəngliyinə, əsərdə qoyulmuş sosial-ictimai problemlə məsələlərinə görə “İsgəndərnamə”ni mənzum xarakterli roman-epopeya kimi təsnif etmək mümkündür. Bu əsər roman-epopeyalara xas tarixi hadisələrin təsviri özəlliklərinə və poetikasına malikdir. Azadə Rüstəmov Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərinin janr xüsusiyyətlərini təhlil edərək, əsəri roman-epopeyaya aid etmişdir: “Şairin səciyyəsinə görə fəlsəfi-qəhrəmanlıq növünə nümunə olan “İsgəndərnamə” epopeyası belə, özündə roman janrına məxsus bir çox aparıcı xüsusiyyətlər daşıyır və roman - epopeya sayıla bilər” [5, s.120].

Fikrimcə, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin janr mənsubiyyəti haqqında son söz deyilməmişdir. Hal-hazırda bu istiqamətdə müvafiq tədqiqatların aparılmasına tələb mövcuddur. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunan tədqiqat işlərində janr mənsubiyyəti problematikasına diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: janr, əsərlərin janr mənsubiyyəti, poema, roman-poema, dastan, mənzum roman, roman-epopeya.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Ölməz məhəbbət dastanı. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004.
2. Quliyev H. Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri. Filologiya elmləri dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş doktorluq dissertasiyası. 1982.
3. Piriyeu Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı. Bakı, 1988.
4. Rəfil M. İlk Azərbaycan romanı. Bakı, 1946.
5. Rüstəmov A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII - XVII əsrlər). Bakı, 1975.

NİZAMİNİN “HƏFT PEYKƏR” ƏSƏRİNDƏKİ ŞAHZADƏLƏRİN MİLLİ-COĞRAFİ MƏNSUBİYYƏTİ HAQQINDA

Səadət Sıxıyeva

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Nizami Gəncəvinin (1141-1209) “Xəmsə”sində ən maraqlı və geniş müzakirələrə səbəb olan mövzulardan biri də onun əsərlərində xüsusi yeri olan millət və tayfa adları – etnonimlərdir. Bəzən onun dövründəki tayfa və xalq adlarının bugünkü fərqli təyinatı və zaman keçdikcə dəyişdiyi nəzərə alınmadığından köklü təhriflərə yol açmışdır. Xüsusilə mütəfəkkirin dövründə daha çox toponim kimi istifadə olunan Səqlab, Rus vilayəti və Ərmənin zaman keçdikcə millət adına çevrilməsinə tədqiqatlarda diqqət yetirilmədiyi üçün təhriflərə yol açmışdır. Bu istiqamətdə ciddi yanılma və yanıltmalar Nizaminin “Həftpeykər” (“Yeddi gözəl”) əsərindəki şahzadə qızların mənsub olduğu coğrafiyaya uyğun müəyyənləşən milli mənsubiyyətinin mətn və araşdırmalarda fərqli təqdimatında müşahidə olunur. Belə ki, Nizaminin bu əsərində dördüncü iqlim kimi təqdim olunan Səqlab ölkəsinin şahzadəsinin rus və ya slavyan qızı olaraq göstərilməsi və onun əsərin qəhrəmanlarından biri olaraq seçimi sovet dövrü nizamişünaslığının sevimli mövzularından olmuşdur. Halbuki Nəsrinpuşun adı, nağılın sehrbazlıqla əlaqəsi, heykəllərə sitayiş və s., eləcə də Nizaminin digər əsərlərində (“Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə”) bu ölkə ilə bağlı verilən məlumatlar tamamilə başqa izlərə salır. Araşdırmamız göstərdi ki, Səqlab padşahının qızı və onun haqqında bəhs açdığı Rus vilayəti tarixən slavyan deyil, türk xalqı ilə bağlı toponim (ikincisi daha çox etnotoponimdir) kimi istifadə olunmuşdur. İstər bu əsərdə Səqlab və Rus vilayətinin, istərsə də “İsgəndərnamə”də yad olunan rus, Səqlab və qıpçaqların bağlılığının nəzərə alınmaması tarixilik baxımından yanlış qənaətlərə yol açmışdır.

Təəssüf ki, sovet dövründə Nizaminin düşüncələrini bilərəkdənmi, yoxsa elmsizlikdənmi təhrif edərək, onu az qala sovet ideologiyasının təbliğatçısına çevirmə cəhdləri ciddi yanlışların uzunömürlü təməlini qoydu. Sanki Nizami də saxta və görüntü naminə irəli sürülən xalqlar dostluğu ideyasının daşıyıcısı olmuşdur və buna nümunə olaraq, daha çox onun “Həftpeykər” əsəri göstərilirdi. Halbuki əsərin sovet ideologiyasının bu gün də nizamişünaslıqda davam edən təsirindən kənarda və təfərrüatlı təhlili fərqli nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, bu əsərdə dünyanı simvolizə

edən yeddi iqlimdən (Hindistan, Məğrib, Səqlab, Xarəzm, Çin, İran və Rum) gətirilən gözəllərdən üçü (**Xarəzm, Çin və Səqlab**) türk gözəlidir. Nizaminin dövründə Xarəzmşahlar dövləti bir türk dövləti kimi mövcud idi və şairin o ölkənin gözəlini türk kimi nəzərdə tutması şübhə doğurmur. Çin gözəlinin də əslində Şərqi Türküstandan olması bir sıra araşdırmalarda qeyd olunur. Amma bu da qabarıq şəkildə deyil, sadəcə şərhlərdə nəzərə çatdırılır və həmin gözəlin türklüyü barədə yaygın təsəvvür yaradılır: *“Nizami poeziyasındakı Çin müasir coğrafi Çin demək deyildir. Çin deyərkən şair Şərqi Türküstanı nəzərdə tutur, türk sözü isə Nizami lüğətində gözəllik, ağılıq, nəciblik rəmzidir. Təraz (indi Talas), Yağma, Xotən həmin Türküstan Çində yerləşmiş şəhərlərdir və öz gözəlləri ilə məşhur olublar”*.

Göründüyü kimi, Nizaminin “türk” sözünü istifadəsinin şərhində natamamlıq vardır və bu ifadənin hər zaman məcazlaşmadığının, yerindən asılı olaraq, konkret bir millətin adı kimi etnonimlik statusunu qorumasının üzərindən keçilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bu əsərində Çindən bəhs edilərkən adı çəkilən Xəllux, Xəta, Səncab da Şərqi Türküstandadır.

Maraqlıdır ki, Çin xaqanının qızının adı Yəğmanazdır (يغماناز). Bu ad isə Nizaminin “yəğma”-nı təkcə toponim – Şərqi Türküstanda yer adı olaraq deyil, qədim türk sözü kimi də nəzərdə tutmasını ağla gətirir. Şairin “yəğma” (qarət edən) və “naz” kəlmələrindən yaratdığı bu ad “nazı ilə könül qarət edən” anlamını daşıdığı üçün müəyyən anlamda Dilbərlə (könül aparan) nisbi sinonimliyə malikdir. Beləliklə, Nizami ikianlamlı “yəğma” sözündən istifadə etməklə Çin gözəlinin elə türk gözəli olduğunu həm onun şəxsi adı (antroponim), həm də dolayısı ilə əlaqələndirdiyi coğrafi adla (Yəğma) vurğulamış olur.

Əsərdə üçüncü türk şahzadəsi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Səqlab padşahının qızı Nəsrinpuşdur. Təəssüf ki, onun milli mənsubiyyəti sovet dövrü araşdırmalarında slavyan kimi verilmiş, vurğulanmış və hazırkı dövrdə həmin zehniyyətin dəyişdirilməsi müşkül bir məsələyə çevrilib.

Səqlabın Nizaminin “Xəmsə”-sində etnonim deyil, toponim olaraq istifadə olunmasını nəzərə almayan sovet dövrü nizamişünasları terminin sonradan etnonimə çevrilməsini nəzərə almadıqlarından şairin bu ölkə ilə bağlı düşüncələrini və bədii məqsədini ciddi təhriflərə məruz qoymuşlar. Bu yanlışın başlıca səbəblərindən biri, görünür, ərəblərin slavyanlara, eyni zamanda ruslara səqləb (cəmi: səqalib) deməsi olmuşdur. Araşdırmamız zamanı, əsasən, əsir slavyanların bu tərzdə adlandırılması barədə məlumatlara rast gəldik. Halbuki Nizaminin “Həftpeykər” əsərində haqqında bəhs olunan Səqlab bir ölkə adıdır. Bəhram Gur qızlarından əlavə, bac və xərac aldığı digər ölkələrinin (Çin, Rum və s.) padşahlarından fərqli olaraq, ona hörmətlə məktub yazaraq qızını istəyir. “İsgəndərnamə”də əsərin baş qəhrəmanı Səqlab ölkəsinin gümüş pulunun üzərinə öz adını yazmağı arzulayır. Bu da Nizaminin haqqında rəğbətlə bəhs etdiyi, dünyanın yeddi mühüm ölkəsindən biri saydığı Səqlabın dövlətçilik ənənəsinə malik bir yer olaraq nəzərdə tutulduğunu göstərir.

“Həftpeykər”-in qəhrəmanı Bəhram Gur əsərdəki bütün gözəlləri və onların himayədarlarını – planetləri əlaqələndirən bir surətdir. Onun Bəhram (Mars) planetinin himayəsi altında olan

Səqlab ölkəsinin şahzadəsinin qəsrinə dördüncü gün daxil olması təsadüfi seçim deyildir. Maraqlıdır ki, əsərdəki bütün surətlərin əlaqəli olduğu Bəhram kimi eyniadlı planetin himayəsi altında olan Səqlah da iqlimlər, planetlər və həftənin günlərinin düzümündə mərkəzə yerləşdirilir. Buna Nizaminin də açıq işarələri vardır:

از دگر روز هفته آن به بود
ناف هفته مگر سه‌شنبه بود

*(Həftənin digər günlərindən o yaxşıdır,
Demək ki, həftənin ortası çərşənbə olur).*

Bu gözəllər içərisində yalnız Səqlab şahzadəsi Bəhramla (Mars) birbaşa əlaqəlidir. Nizaminin planetləri sıralamasında qırmızı rəngdə olub, müharibə, qətl və qırğını simvolizə edən Bəhram/Marsın Səqlab ölkəsinin himayədarı kimi mərkəzi mövqedə yer alması diqqəti cəkir. Bu zaman o, həm planetlərin sayı olan yeddinin, həm də Bəhram Gurla birlikdə səkkizə yüksələn sayın da tən ortası olmuş olur.

Nizaminin poetik və fəlsəfi düşüncəsindəki heyratamız simmetriya və sistemliliyi nümayiş etdirən bu əsərdə şairin dünyanın mərkəzinə Marsın himayəsində olduğu üçün onu hər bəşəriyyətə ilə əldə etməyə qadir Səqlabı qoyması çox düşündürücüdür. Nizaminin bu qədər dəyər və önəm verdiyi bir ölkənin hansı xalqa aid olmasına da yenə özü ipucu verir. Onun iqlimlərin ekvator (hərfən: “tənbölən”) xəttinə və dünyanın mərkəzinə qoyduğu Səqlabın yeri Qıpçaq çölündədir. Şair özü “Şərəfnamə”də Makedoniyalı İsgəndərin Səqlab çölünə çatanda oranı qıpçaqlarla dolu gördüyünü açıq bir dillə deyir.

گذر بر بیابان سقلان کرد
بیابان همه خیل قچاقدید

(Səqlab çölünə çatanda

Çölü başdan-başa qıpçaq qoşunuyla (dolmuş) gördü).

XV əsr müəlliflərindən olan Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar” əsərində deyilir ki, Səqlab Xəzərlə həmsərhəd və Rumla qonşuluqda olan bir ölkədir. Onun Yafəs nəslindən olan türk kimi təqdim etdiyi Səqlab və Rus həm antroponim (şəxs adı), həm də etnonim kimi istifadə olunur. Orta çağın farsdilli bir sıra izahlı lüğətlərdə də Səqlabın Türkünstanın bir vilayəti olduğu və Rumla (Türkiyə) qonşuluqda yerləşdiyi bildirilir.

əl-Bakuvinin “qırmızısıfətli” olaraq təsvir etdiyi Səqlab əhli Nizamidə də eyni epitetlərlə yad olunur. Amma şairin həmin xalqın təsvirində onlara rəğbət və məhəbbəti açıq ifadəsini tapmışdır: “Qırmızı sifət onların yaxşılığının əslidir”. Bu baxımdan onları ruh kimi insanın yaşama səbəbi olan qan və al rəngli qızılqüllə müqayisə edir. Bu münasibət Nizaminin qıpçaq gözəli sevimli Afaqına sevgisindən də qaynaqlana bilərdi.

Nizaminin səqlablı xanımları “banu” titulu və qoşununu “yəğmaçı türk” anlamında “türktazi” epiteti ilə yad etməsi də tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməmişdir. Tərcümələrdə isə bu titul və epitetlər ya təhrif olunmuş, ya da ixtisar edilmişdir. Şair “Həftpeykər” əsərində deyir:

بانوی سرخ‌رویسقلابی
آن به رنگ‌آتش به لطف آبی
(Səqlabın alyanaqlı banusu –

O atəşrəngli, su kimi lətafətli).

Əsərin mənzum tərcüməsində isə oxuyuruq:

Sudan lətafətli, oddan qırmızı,

Səqlab ölkəsinin slavyan qızı.

Bunu da xatırlatmalıyıq ki, şair təkcə “Həftpeykər” əsərində deyil, “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə” əsərlərində də Səqlabın adını çəkir. Əfrasiyab əsilli olması ilə öyünən Ərmən hökmdarı Məhinbanunun adında türk mənşəli “banu” ifadəsinin yer alması, eləcə də onun qardaşı qızı Şirinin Xosrova cavab verərkən özünü “Səqlab banusu”na bənzətməsi təsadüfi seçimlər sayıla bilməz. Bu anlamda şairin “Həftpeykər” əsərində Səqlab şahzadəsi ilə əlaqəli “banu” epitetindən istifadəsi də onun bu ölkənin əhalisinin türk olduğu qənaətində olmasına işıq salır.

Burada belə bir müşahidəmizi də qeyd etmək istərdik ki, mətnin orijinalından fərqli olaraq, “Yeddi gözəl”in bədii tərcüməsində cəmi bir yerdə Səqlab adı verilir. Digər yerdə isə: “*Slavyan şahına yazdı kağızı // İstədi ondan da o dilbər qızı*” kimi təhrifli tərcümə ilə Səqlab yerinə, “Slavyan şahı” ifadəsinə yer verilir.

Tədqiqatlardan da məlum olduğu kimi, məşhur alman dramaturq və şairi Fridrix Şillerin (1759-1805) “Turandot” əsərinin ideyası Nizaminin “Həftpeykər”inin dördüncü nağılından alınmışdır. Dram əsərində bu nağılın baş qəhrəmanının slavyan deyil, məhz Turan qızı (Turandot=Turan dux (Turan qızı)) adlandırılması maraq doğurur. Göründüyü kimi, sovet dövründə, eləcə də daha sonralar Nizaminin əsərlərinin tərcümə, tədqiq və sözlüklərində hər zaman Səqlabın slavyanların (rusların) yaşadıkları ölkə olaraq tərcüməsi tarixi gerçəkliyi əks etdirmir və Nizaminin söylədiklərinin təhrifindən başqa cür dəyərləndirilə bilməz.

Burayadək deyilənlər belə bir qənaətə gətirir ki, Nizaminin türkmərkəzli düşüncələrini sovet ideologiyasının psevdo “xalqlar dostluğu” təbliğatı kontekstində öyrənmə yanlışların özünə yol tapıb möhkəmlənməsi ilə nəticələnmişdir. Odur ki, Nizami mövzuları, əsərlərinin ideya istiqaməti, qəhrəman seçimi, etnonimlərin bədii və tarixi dəyəri yeni baxış bucağından əslinə uyğun biçimdə dəyərləndirilməyə möhtacdır.

Açar sözlər: yeddi şahzadə, türk, Səqlab, qıpçaq, Çin, Şərqi Türkünstan, Xarəzm, etnonim.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRƏ BAXIŞ

Sevda Süleymanova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

e-mail: s.u.suleymanova@mail.ru

Bu il dünya klassik poeziyasının nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 ili tamam olur. Cənab İlham Əliyevin 2021-ci ili “Nizami ili” elan etdiyi Sərəcamında deyilir: “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir.... Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır....” [1].

Dahi mütəfəkkir öz poemaları ilə nəinki Şərq, eləcə də dünya poeziyasının inkişafına böyük təkan vermişdir. Nizami öz məşhur “Xəmsə”-sini zəngin tarixi fabula üzərində yaratmışdır. Belə ki, o, əvvəlcə tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında kitabları, el rəvayətlərini və hekayələri oxuyaraq, yazdığı əsərlərdə mənbə kimi yararlanmışdır. Doğrudur, Nizami yazılı və şifahi məlumatlardan tarixçi kimi olmasa da, bir ədib və mütəfəkkir kimi istifadə etmişdir. Yüz illərlə Yaxın və Orta Şərqin görkəmli söz ustaları böyük Nizaminin zəngin poeziyasından ilham alaraq ən gözəl əsərlərini ona həsr etmişlər. Onun poemalarına, xüsusilə də “Leyli və Məcnun”-a 200-ə qədər nəzirə yazılmışdır. Lakin onların heç biri Nizami poeziyasının səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Nizami Gəncəvi “fars şairi” adlandırılıb özününküləşdirməyə çalışanlara cavab olaraq, Azərbaycan Cumhuriyyətinin banisi, sovet istilasından sonra mühacir həyatı yaşayan M.Ə. Rəsulzadə 1941-ci ildə 800 illik yubileyi münasibətilə yazdığı “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində onu böyük türkçü, islamçı, qafqazçı ideoloq, “təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizamisi” adlandırır [5, s.9]. Adı çəkilən əsərdə Nizaminin öz yurduna və mədəni ənənələrə qəlbinin bütün kökləri ilə bağlılığı poemalarından gətirilən nümunələrlə sübut olunur. M.Ə. Rəsulzadə böyük fəxr hissi ilə yazır: “ Yunanlar dünyaya Homeri, iranlılar Firdovsini, italiyalılar Vergilini vermişlərsə biz də Nizamini vermişik” [5, s.13].

1141-ci ildə Gəncədə dünyaya gələn Nizaminin yüksək təhsil alıb, islam elmlərilə yanaşı yunan fəlsəfəsindən də bəhrələndiyi əsərlərindən görünür. Əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən onun qədim pəhləvi, yəhudi və s. dilləri bilməsi və ilkin qaynaqlardan yararlandığı aydın olur. Nizami Allaha inanan, Peyğəmbərə bağlı, dininə sadıq bir müsəlman idi. O, yalnız şair deyil, həmçinin bir həkim və şeyx kimi tanınmışdır. Dövrünün digər şairlərindən fərqli olaraq, saray şairi olmamış, əsərlərində hər kəsə tövsiyyə etdiyi kimi həvəs və nəfsinə hakim olmuş, öz əməyi ilə yaşamışdır. Nizamidə Şərqin heç bir şairinə nəsib olmayan bir fikir nizamı vardır ki, bu da ahəngli bir ideoloji və dünyəvi görüş sistemindən ibarətdir. Onun dahiliyi də məhz 880 il əvvəl düşünülmüş dünyagörüşünün indi də aktuallığını itirməməsindədir. Belə ki, Nizami Gəncəvi insanlığın şərəfini bilikli olmaqda, ayrı-ayrı fərdlərin səadətini isə cəmiyyət üçün çalışıb fayda gətirməkdə görür, dövlətin ədalətlə idarə olunmasına çağırış edirdi.

Beş poemadan ibarət olan ölməz “Xəmsə” (“Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi Gözəl”, “İsgəndərnamə”) Nizami Gəncəvi dünyəvi mədəniyyətinin dahiləri ilə bir sıraya qoydu və onu yetişdirən Azərbaycan xalqına böyük şöhrət gətirdi. Onun yaşadığı dövrdə Azərbaycanda Atabəy Eldənizlər, Şirvanşahlar dövləti, eləcə də Ağsunqurilər hakimlik edirdi. Şair öz əsərlərini məhz bu sülalələrin mədhinə həsr etmişdir. Nizami “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şah Mənküçəkə, “Xosrov və Şirin” əsərini Azərbaycan Atabəylərindən Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adına yazmış, rəsmi olaraq isə İraq Səlcuq sultanı III Toğrula, “Leyli və Məcnun” u Şimali Azərbaycanda ən uzun ömürlü dövlət olmuş Şirvanşahların güclü hökmdarı olmuş Axsitan Məlik Mənuçöhrə, “Həft peykər”i Marağa hökmdarı Ağsunquri Əlaəddin Körp Aslana, “İsgəndərnamə”nin isə “Şərəfnamə” hissəsini Atabəy Əbu-Bəkrə, “İqbalnamə” adlanan ikinci hissəsini isə Mosul Atabəylərindən İzəddin Məsuda ithaf etmişdir.

N.Gəncəvi bir-birindən qiymətli bu beş poemasının hər birində türk xalqının mərdliyindən, cəsurluğundan, vədakar və sədaqətli olmasından böyük fəxr hissi ilə bəhs edir. Əsərlərində şair türk

xalqını başqa xalqlarla qarşılaşdırır və hər dəfə birmənalı olaraq üstünlüyü türklərə verir. Heç təsadüf deyildir ki, N.Gəncəvi böyük şair istedadı ilə təsvir etdiyi İsgəndəri də türklərə yaxın bir hökmdar kimi təsvir edir. O, özünün ədalətli quruluş haqqındakı fikirlərinin ilk bədii ifadəsi olan “Sirlər Xəzinəsi”ndə şah və hakimlərə nəsihət etmək yolu ilə onların islah ediləcəyini güman edirdi. Buna görə də, tarixdən və əfsanələrdən aldığı ədalətli şah obrazını öz ideali kimi verib, müasiri olan şahlara təsir etmək istəyirdi. Xüsusilə, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” və “Sultan Səncər və qarı” hekayələrində despotizmi və haqsızlıqları pisləyirdi.

“Xosrov və Şirin”, “Yeddi Gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında dahi şairin işıqlandırdığı ictimai-fəlsəfi məzmunlu fikirlər el rəvayətlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, el rəvayətlərində N.Gəncəvinin təsvir etdiyi bir sıra hökmdarlar işğalçı, qəsbkar və qəddar, dünyaya hökmranlıqda maraqlı olan insanlar idilər. “Yeddi Gözəl” poemasındakı Fitnə, “Xosrov və Şirin” poemasındakı Şirin və “İsgəndərnamə” əsərindəki Nüşabə şairin nəticədə görmək istədiyi ədalətli, adil, dünya malını, səltənətini keçici bir nemət olaraq dəyərləndirən hökmdar obrazları olmuşdur. Qadınların başçılıq etdiyi siyasi hakimiyyət sistemi (yunanlar buna ginekokratomen hakimiyyət deyirlər) barədə Nizaminin məlumatı antik-tarixi bədii kitablarda ara-sıra adı çəkilən amazonka tayfası haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır [3, s.304]. Herodotun dövründə bu artıq rəvayət sayılırdı. Herodotdan əvvəl də bu barədə qaynaq xarakteri daşıyan rəvayətə görə amazonkalar Türkiyənin indiki Samsun (Kappadokiya) adlanan hissəsində Terme (Fermadont) çayı sahilində yaşayırlarmış. Onları əsir götürən ellinləri öldürdükdən sonra gəmi ilə hərəkət edən amazonkaları təsvir edən Herodot, bu qadınların Kuban çayı sahilində yaşadıklarını yazır.

S.Əliyarlının yazdığına görə, Diodor özünün “Tarixi kitabxana” əsərində Aleksandr Girkaniyaya qayıtdıqda amazonkaların Falestrida adlı hökmdarının onunla görüşə gəldiyini qeyd edir [3, s.307]. Fasida ilə Femandont arasında yerləşən ərazidə hökmranlıq edən bu qadın öz qoşununu Girkaniya sərhəddində saxlamış, özü isə yalnız 300 amazonka ilə gəlmişdi. Antik dövrün digər müəlliflərindən Plutarx və Flavi Arrian da öz əsərlərində amazonka hekayətinə geniş yer vermişlər. Onların təsvir etdiyi hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazi Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisinə daha yaxındır. Nizami yaradıcılığının ən nüfuzlu tədqiqatçısı Y.E.Bertelsin fikrincə Nizaminin təsviri, Firdovsinin “Şahnamə”sində olduğu kimi Psevdo-Kallisfen romanındakı 2 fəsilin məzmununa uyğun gəlir [3]. Əgər dahi şair bu səltənəti indiki Kuma-Manıç çökəkliyindən şimala istinad edilən Sarmat ölkəsinə aparıb çıxarsaydı, o zaman Nüşabə çarlığı əsl ginekokratomenlər diyarında, yəni şairin vətəninə qonşuluğunda yerləşmiş olardı. Qeyd edək ki, Arranın coğrafi mövqeyinə dair Nizaminin özünəməxsus düşüncə tərzini “İsgəndərnamə”dən savayı “Xosrov və Şirin” əsərində də öz əksini tapmışdır. Müəllif hər iki əsərdə bu iki dövləti Arranın xəritəsinə yerləşdirmişdir. O, Mehın Banunu öz vətəninə yerləşdirərək onun İrandan Ərmənə qədər bütün ərazilərə hökmdarlıq etdiyini yazaraq Şəmirə-Mehın Banun yaylağının Ərmən dağları, ovlağının Abxaz düzənliyi olduğunu göstərir, qadının idarəçiliyi altındakı bu dövlətin isə paytaxtının Bərdə olduğunu yazır. X əsrdə rusların bura yürüşü və Bərdə faciəsi “İsgəndərnamə”də öz əksini tapan tarixi faktlardan biridir. Digər tarixi hadisə, 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş dəhşətli zəlzələ haqqında şair yalnız şahidlərdən eşitsə də, lakin Qızıl Arslan dövründən sonra

Azərbaycan torpaqlarında baş verən siyasi çətinlikləri və Gəncənin payımal olmasını öz gözləri ilə görmüş və bu faktları “ Yeddi gözəl ” və “ İsgəndərnamə ” əsərlərində qələmə almışdır.

N. Gəncəvi yaradıcılığının dəyərli incilərindən biri də istər ədalətli hökmdar, ideal cəmiyyət, istərsə də insanı əhatə edən bir çox hadisələri özündə bir mənəvi dəyər toplusu olaraq cəmləmiş “ Yeddi Gözəl ” poemasıdır. Əsərdə Bəhram Gurun həyat və fəaliyyəti, mənəvi keyfiyyətləri böyük ustad məharəti ilə yüksək bədii-estetik zövqlə təqdim edilmişdir. Müəllifin əsas qayəsi ədalətli hökmdar, ədalətli cəmiyyət yaratmaqla Cənubi Qafqazda dincliyin bərpası arzusundan başqa bir şey deyildi. Bu faktı müəllifin “Sirlər Xəzinəsi” əsərində də müşahidə edə bilirik. Bununla yanaşı, böyük ədibin ədəbiyyatımızın incisi sayılan bu əsərləri ilə tanış olanda görürük ki, onun yaratdığı ədalətli hökmdar obrazı yalnız məhdud çərçivədə deyil, həm də bütün bəşəriyyətin hökmdarı hesab ediləcək xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Məhz təsadüfüdür ki, şair dünya fəatehi, zülmün, ədalətsizliyin, haqsızlığın yenilməz düşməni, qələbələrini yalnız Allahın mükafatı hesab edən İsgəndər belə təsvir edir: “O, zülmə verməzdə imkan, saxlardı dünyada daim bir mizan. Qocalar, cavanlar, uşaqlar üçün, açıqdı qapısı onun bütün gün” [4, s. 38]. “İsgəndərnamə” əsərində diqqəti çəkən məsələlərdən biri də adı islamın müqəddəs kitabı olan “ Quran-i Kərim”də istər tarixi, istərsə də bədii ədəbiyyatda həm peyğəmbər, həm də sərkərdə olaraq təsvir edilən Zülqərneyndən bəhs olunmasıdır. Belə ki, dahi şairimiz Zülqərneynin elə İsgəndər olduğunu iddia edərək yazır ki, Dərbənd keçidində hələ şəhər olmadığı bir zamanda dağ üzərində möhkəm və varlı bir qalanın adamları yoldan gəlib keçənlərə mane olurdular. İsgəndərin qalanı almaq cəhdləri boş çıxdıqda o, yaxınlıqda yaşayan əhalinin ona müraciətini dinlədikdən sonra dərəcəli dağda sədd çəkməyi qərara aldı. Quranda isə buna bənzər bir hadisə Zülqərneyn adı ilə təsvir edilir və ona şikayət edən əhali Yəcuc və Məcucdan şikayət edərək kömək istəyir. Deyirlər ki, Yəcuc Yahudi, Məcuc isə Kaspi dənizi sahillərində yaşayan türklərdəndir [2, s.33].

Türk dünyasının dahi mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin misilsiz bədii, elmi dəyərlərlə yaratdığı əsərlərin zəngin tarixi fabola üzərində qurulması danılmaz bir faktdır. İntibah dövrü mədəniyyətinin dəyərli xadimlərindən olan Nizami əsərlərinin zənginliyi, əvəzsizliyi onun ustad şair olaraq istifadə etdiyi bədii təsvirlə, mükəmməl dil üslubu ilə yanaşı eyni zamanda orijinal tarixi qaynaqlarla əlaqələndirməsində idi. Tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında yüz illər boyu yaranıb kitablara düşmüş və ya el rəvayətlərində danışılan bir çox hekayətlərin bu ədəbi incilərin zənginləşdirilməsi üçün böyük məharətlə işlədilməsi də mühüm rol oynamışdır. O, ideal dövlət fəlsəfəsini yaratmaqla məşhur utopistlər Tomas Mor və Tomazo Kampanellanı xeyli qabaqlamışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, böyük şair, İsgəndər, ədalətli hökmdar, ədalətli cəmiyyət.

Ədəbiyyat

1. AR prezidenti İ. Əliyevin 05.01.2021-ci il tarixli sərəncamı, Azərbaycan qəzeti, 6 yanvar 2021.
2. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 2001.
3. Əliyərli S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012, 560 s.
4. Gəncəvi Nizami. Xəmsə. Bakı, 2004.
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 2011, 520 s.